

STUDIA LITTERARIA

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
KÖZLEMÉNYEI

TOMUS XX.

REDIGUNT:

† V. JULOW
K. KOVÁCS, A. TAMÁS

KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM, DEBRECEN
1982

ISSN 0562 – 2867 .

Felelős kiadó: Dr. Csikai Gyula, a KLTE rektora

Felelős szerkesztő: Dr. Bitskey István egyetemi docens

Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 600 példában

Engedélyszám: 44012

82–974

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bán Imre</i> : Julow Viktor	5
<i>Orosz István</i> : In memoriam Julow Viktor	11
<i>János István</i> : A Martialis-imitáció néhány eszmei tanulsága Janus Pannonius itáliai költészetében	15
<i>Bitskey István</i> : Manierizmus és barokk határán	29
<i>Lőkös István</i> : Matija Petar Katančić és a magyar felvilágosodás	47
<i>Tóth Béla</i> : A debreceni Kollégium tankönyvei a 18. században	59
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai, Háló Kovács József és Rousseau	83
<i>Balogh Ernő</i> : „Ismerd tenmagadat!” (A <i>karthausi</i> értelmezéséhez)	99
<i>Szuromi Lajos</i> : Petőfi verselése a János vitézig	117

TABLE DES MATIERES

<i>Imre Bán</i> : Julow Viktor	5
<i>István Orosz</i> : In memoriam Julow Viktor	11
<i>István János</i> : Leçons idéologiques de l'imitation de Martial dans la poésie italienne de Janus Pannonius	15
<i>István Bitskey</i> : A la frontière du maniérisme et du baroque	29
<i>István Lőkös</i> : Matija Petar Katančić et les lumières hongroises	47
<i>Béla Tóth</i> : Les manuels du Collège Réformé au 18 ^e siècle	59
<i>Ernő Balogh</i> : „Connais-toi, toi-même!”	83
<i>Ferenc Szilágyi</i> : Csokonai, József Háló Kovács, Rousseau	99
<i>Lajos Szuromi</i> : La versification de Petőfi avant Jean le Preux	117

JULOW VIKTOR
(1919–1982)

Julow Viktor halála soha el nem feledhető bánat és szinte pótolhatatlan veszteség a debreceni irodalomtudomány, de tágabb értelemben véve a magyar irodalom egészének számára is. Ennek ellenére erőt kell venni magunkon, s meg kell kísérelnünk, hogy rövid áttekintő számvetést készítsünk most már örökre lezárult irodalmi hagyatékáról. Egészen bizonyos, hogy ennek későbbi és részletesebb feltárása hoz még meglepetéseket, e páratlanul sokoldalú tehetség ismeretlen vonásait villanthatja fel. E sorok írója tizennégy évvel volt idősebb nála és szinte kerek harminc éven át dolgozott vele együtt, egy tanszéken, ahogyan mondani szokták: „testközelben”. Innen meríti a bátorságot arra, hogy a tudós mellett az embert is igyekezzen megmutatni.

Julow Viktor Debrecen szülőtte volt, apai részről skót-poroszl eredetű családja hosszú idő óta beleygőkezett a debreceni talajba, ő a Református Kollégium kitűnő érettségijével került az Eötvös Collegiumba. Ki kell mondanunk, hogy Julow Viktor a ragyogó talentum *stigmáit* hordozta magán, s ezek – mint minden stigma – éppúgy fájtak neki, mint ahogyan ragyogtak rajta. Folyton teremtő szelleme a legnagyobb erőfeszítésekre készítette, de a nehézségeken mindig úrrá tudott lenni. Julow Viktornak jóformán csak annyi töredéke van, amennyit halála előestéjén íróasztalán hagyott. (Jegyezzük fel az utókor számára, hogy egy ismeretlen Vörösmarty-verssel foglalkozott, s egy Földi János-portrét kellett volna megírnia.)

A harmincas évek végén kibontakozó mozgalom, a „kitűnők iskolája” egyik felfedezettje volt: erről cikket is írt a Magyar Nemzet 1940. évfolyamában. Kisebb dolgozatai jelentek meg a Hídban, a Magyar Csillagban, egyebütt is. A katonaság és a hadifogság évei következtek: ebből az időből hozta magával azt a betegséget (súlyos izületi bántalmak), amely egész életében gyötörte, s végül elképesztően súlyos műtéthez vezetett. Szerencsésen túlesett rajta, életének utolsó évében jól érezte magát. De a fáradt szív nem bírta tovább: 1982. január 15-én hajnalban csendesen megállt.

A Debrecenbe visszatérő Julow Viktor először a középiskolai tanári munkában próbálta ki erejét, de azonnal tudós tanárként jelentkezett. Oktatásügyi szaklapok közölték Arany *Bolond Istókjáról*, Balassi *Katonaénekéről*, Petőfi *A helység kalapácsáról* készült elemzéseit: dolgozatai nagy mértékben segítették az irodalomtanítás dogmatikus szellemének oldódását. Választott

tárgyai pedig később is kedvelt kutatási témái maradtak. 1954-ben Kosaras Istvánnal és Margócsy Józseffel együtt gimnáziumi tankönyvet is írt.

Amikor – 1952 őszén – egyetemünkre került, már Fazekas Mihály és a debreceni felvilágosodás kutatása kötötte le érdeklődését. Fazekas Mihályt irodalmunk történetében Julow Viktor állította az őt megillető helyre. A Kéry Lászlóval együtt szerkesztett kritikai kiadás, a Magyar Klasszikusok népszerű, de teljes változata, a Fazekas-monográfia mind 1955-ben jelent meg. Fazekas Mihályról szóló kandidátusi disszertációja, a monográfia tüzetes átdolgozása (1966–1967); több igen szép Fazekas-tanulmányt írt, ő dolgozta ki a három debreceni költő (Csokonai, Fazekas, Földi) portréját a Magyar Irodalomtörténet számára (1965). Káprázatosan gazdag filológiai dolgozatban tisztázta *Lúdas Matyi évezredek*, e gyökeresen magyarrá vált anekdóta tárgyátörténetét. Végső formájában csak *Árkádia körül* c. kötetében olvasható (1975). Halála előtt fejezte be Fazekas-monográfiája újabb kutatásaival kiegészített változatát.

A másik nagy téma számára Csokonai volt. A debreceni szellemi légkörből a világirodalom legmagasabb szintjére emelkedő poéta az esztétikai értékek olyan gazdag tárházát nyújtotta a művészi elemzés mesterének, hogy Julow Viktornak mulhatatlanul szembe kellett néznie vele. Csokonaival kapcsolatos tanulmányai közül azt tartom a legtokéletesebbnek, amely *Csokonai stíluszintéziséhez* címen jelent meg *Árkádia körül* c. kötetében. Horváth János mutatott rá először Csokonai stílusbeli „tarkaságá”-ra, „tónuskeverésé”-re, de ezt a tételt csak Julow Viktor fejtette ki. Ő vette észre, „hogy a felszíni tarkaságban nem a véletlen szeszélye szerint kerülnek Csokonainál a színek egymás mellé. A költő stíluszintézisének bonyolult, de kianalizálható *rendszere* van.

Ez a rendszer, belső struktúráját tekintve egyfelől időbeli, másfelől tematikai... Az időbeli és tematikai faktor összeadódásából, kereszteződéseiből adódik aztán az életmű stílusvariációkban világszerte példátlan gazdagsága” (id. m. 148). Ugy érzem, hogy ez a gondolatsor érzékenyen tapint rá a lényegre, bár itt csak a „csontvázát” emeltem ki. Hogy esztétikai érzékenységben mily gazdag, stílusában mily elragadó ez a tanulmány, legyen elég egyetlen rövid szakasz idézése:

„A Virág–Csokonai-vetélkedés kimenetele azonban nem lehetett kétséges. Az érdemes papköltő (a minden modorban azonnal otthon levő lángelmével szemben) nem volt képes olyan, Berzsenyivel már-már egyenlő erejű és az övével könnyen összetéveszthető stílusú lírát írni, mint a *Széchenyi Ferenc nemzeti könyvtárára*. Bár ennek hangja egy árnyalattal hűvösebb a pannon költőoroszlán perzselő basszusánál. Ez a stílusközeg mégsem igazán Vitézé.” (*Árkádia...*156) Nemcsak Virág–Csokonai–Berzsenyi hangja hullám-

zik e szép sorokban, de rejtve ott van a debreceni író tollán a debreceni Tóth Árpádé is (..... sok kevély oroszlán Magányod vén barlangján, Dániel!)” És a „perzselő basszus” különleges, de lenyűgöző „oxymoron”-ja: a jelző ellentmond a jelzett szónak, ezért hatásos. A tudós értekező minden mondatát a szépíró keze veti papírra.

Csokonai-monográfiája viszonylag szerény terjedelme ellenére is mintaszerű: jelenleg a végső szó, amelyet a magyar Csokonai-kutatás kimondott. A Csokonai-filológia eredményeire alapoz, de előtérben a költő fejlődésének rajza, az esztétikai minőségek érzékeny bemutatása áll. Julow Viktor teremtette meg azt az árnyalt Csokonai-képet, amely nagy költőnk eszmei vívódásait, megtorpanásait is számba veszi, és mind az elítélés, mind az apológia szélsőségeit félretolja. Ebben a vonatkozásban vitára is mindig kész volt, amint azt *Talányos Csokonai–tragikus Csokonai és Csokonai életműve c. dolgozatai* mutatják (*Árkádia* 122. ill. 134.).

Julow Viktor kedvelt munkaterülete volt a reneszánszkutatás is, első renden Balassi Bálint vizsgálata. A *Katonaének* elemzését már 1952-ben megkezdte (Köznevelés), majd négy nagy tanulmányban bontotta ki, illetőleg tágította egyetemes érvényű Balassi-interpretációig (*Balassi Katonaéneke, Balassi Margaréta-jához, Szép magyar komédia: az eljátszott lehetőség, A Balassi-strófa ritmikája és eredetének kérdése*. Valamennyi megtalálható *Árkádia c. kötetében*). A *Katonaének* páratlanul gazdag szerkezeti elemzése még a költeményből kiolvasható számszimbolikus vonatkozásokat is tárgyalja. A Balassi-strófa ritmikájának beható vizsgálata pedig Julow Viktor verstani felkészültségének szép, meggyőző bizonyítéka. A *Szép magyar komédia* a népszerű Balassi-film szigorú, igazságos bírálata.

Egészen természetes, hogy Julow Viktor kiváló tanulmányokat tett közzé a hazai felvilágosodás (különösen a debreceni) ismertetése céljából. Még rövid áttekintésben sem maradhat említés nélkül szép Gvadányi-kiadása, (1975) s ennek terjedelmes bevezető tanulmánya, e „kisebb klasszikusunk” – az ő stílusfordulata! – modern bemutatása. Értéke e kiadásnak a *Rontó Pál* jól válogatott részleteinek közzététele is.

Az egyetemen is ezt a korszakot tanította, kutató érdeklődése egyben hódolat volt szülővárosa iránt. (*Árkádia* 98. skk.) Az akadémiai doktori vita számára foglalta össze irodalomtörténeti munkásságának legfőbb téziseit. Ezeknek rövid nyomtatott változatából idézem Julow Viktornak azt az elméletét, amely – nézetem szerint – irodalmunk fejlődéstörténete szempontjából a legfontosabbnak látszik, és amelyet sajátosan tőle örökölt tudományunk: „A magyar irodalom egyik fontos nemzeti specifikumának látszik a „kettős aszinkron”. Irodalmunk 100-25 éves lemaradásban van a vezető európai irodalmaktól (külső aszinkron), de a legújabb is beszűrődik hozzánk (belső aszinkron). Ez teszi lehetővé, hogy szívósan továbbélő régi és az új

(eszmékben, műfajokban, stílusokban) sajátos módon szintetizálódjék, olyan különleges változatokat hozva létre, amelyek másutt hiányoznak... Nagy tehetségeink kezén tehát az időbeli lemaradás hátránya – legalábbis olykor – előnnyé válik, egyúttal irodalmunk nemzeti eredetiségének egyik záloga.” E tételének legszebb bizonyítását Petőfi: *A helység kalapácsa* c. eposz-paródiájának elemzésével adta (Studia Litteraria, 1975). Petőfi remeklését Nyugat-Európában már nem lehetett volna megírni, nálunk az izlésváltozatok, irodalmi irányzatok egymásra torlódása következtében az európai komikus eposz utolérhetetlen, de tovább már nem folytatható csúcspontja lett. Ide kapcsolhatjuk azt a Verseghy-tanulmányt, amelyben A. Pope *Duciad*jának ismeretét mutatja ki a *Rikóti Mátyás* c. vígeposz kölcsönzései között (Angolul 1977-ben, magyarul 1981-ben jelent meg). Verseghy paródiáját a *Helység kalapácsa* egyik előzményének tekintette. Termékeny gondolata volt az is, hogy Burns nem a skótok Petőfije, hanem Csokonaija. A bizonyítást egyik tanítványának doktori disszertációja végezte el, sajnos csak az intézeti könyvtár számára.

Mint szépíró kitűnő műfordításai tették ismertté. Már 1942-ben közétett egy Keats-fordítást (Magyar Nemzet); Fielding *Tom Jones*ának ezer lapnál többet kitevő átültetése először 1949-ben jelent meg, azóta még három javított kiadásban látott napvilágot, most készül az ötödik. Ennek magyarozó bevezetését már nem tudta megírni. Fielding *Jonathan Wild*-je, Smolett *Roderik Random*-ja szintén az ő tollának köszöni magyar köntösét. Legszebb műfordítása mégis Pope *A fürtrablás* c. komikus eposzának átültetése volt, amely ragyogó stíluskészségén kívül erős poétai vénáját is bizonyítja, hiszen az eredetinek pontosan megfelelő versformában készült. Mint Csokonai-kutató szinte kötelezőnek érezte, hogy a Dorottya előképének hű fordításával is megajándékozza a magyar közönséget. Először az Alföldben jelent meg (1960), a múlt évben átdolgozott díszkiadásban.

A régebbi angol irodalom népszerűsítése jórészt Julow Viktor vállán nyugodott. Két jelentékeny, bár kevésbé ismert antológiába is dolgozott. (*Utazás a régi Angliában*, 1964; *Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai*. 1967). Ezekben a kötetekben az angol klasszikusok (Swift, Addison, Steele) az ő hangján szólnak meg magyarul. Fordított szövegeinek hiánytalan bibliográfiáját felsorolni szinte lehetetlen, még az 1981-ben megjelent Julow-bibliográfia (Debreceni Egyetemi Könyvtár) sem tudja megtenni, noha a teljesség volna a fő értéke (az *Utazás* c. kötetet pl. elfelejtették kézbe venni). Ha Julow Viktor műfordításai között legszebb a *Fürtrablás*, legnehezebb kétségkívül a *Bacon-esszék* átültetése volt. Erről nekem is többször szót ejtett. Sajnálatos, hogy kiváló fordításai csekély kritikai visszhangot kaptak, noha minden szempontból megérdemelték volna. Munkái azt bizo-

nyítják, egy kiváló szépíró rendelkezik az igazi műfordításhoz annyira szükséges filológiai felkészültséggel.

Julow Viktor a kritikának is mestere volt, s nemcsak az irodalom, hanem a képzőművészet vonatkozásában is; a legmodernebb bírálat-irodalom mindvégig kedvelt foglalkozási területe maradt. A *Studium és ügy*, Szauder József *Az Estve és Az álom* c. kötetéről írt kritikai tanulmánya méltán került be az *Arkádia* írásai közé: a szakmai illetékesség és a megvesztegethetetlen kritikai érzék remeklése ez a legjobb barát irányában is. Mata János válogatott versei elé írt tanulmánya a költői beleérzés példája. Ezt az igen tehetséges, tragikus sorsú költő-grafikust jóformán csak a debreceniek ismerték.

Nagyon értett az irodalmi muzeológiához is. Számos kiállítást rendezett, főként a Debrecenhez kapcsolódó nagy költők életpályájának bemutatására. Múzeumi munkatársai meghatottan emlékeznek inspiráló erejére, és mindig, minden vonatkozásban ismeretközlő, tanító szerepére.

Kitűnő tanár volt. Éppoly szabatosan, magas irodalmi igénnyel tanított, ahogyan írt. Tanítványai számára mindig volt ideje. Szelid embersége, finom modora, kivételes anyagismerete lenyűgözte hallgatóit. Tele volt tervekkel: szerette volna a *Lúdas Matyit* spanyolra fordítani Kuba számára, maga Camoes *Os Lusíadas* c. eposzának fordítására készülődött. Ezért tanulta már illusztris irodalmárként a portugál nyelvet. Micsoda nyereség lett volna gazdag műfordítás-irodalmunk számára!

Julow Viktor kiemelkedő életművet alkotott, a maga szempontjából szinte lezárt pálya az övé. Igazi vesztes az irodalomtudomány, a szépliteratúra: örökre lemondani kénytelenek a többé már meg nem írható művekről.

IN MEMORIAM JULOW VIKTOR

A halál, az elmúlás mindig megdöbönt és elrettent. Értelmünkkel bármennyire is tudomásul vesszük, hogy a születés, az élet és az elmúlás, a halál örök nagy egységét nem bonthatjuk meg, szívünk és érzelmeink nem engedelmeskednek az értelem parancsainak. A költő kérdésére: „ha öröklétre születtünk, mért halunk meg hiába”, még nem született meg a válasz. Sem a középkor alkonyán, amikor naponta felhangzott az élők gyülekezetében a komor jóslat: *memento mori*, emlékezz a halálra; sem napjainkban, amikor suta félszességgel hallgatunk arról, hogy a lét az elmúlással alkot egységet. A halál fájdalmat okoz az élőknek. Különösen, ha olyan váratlanul, idő előtt érkezik, mint kedves barátunk, kollégánk, tanítómesterünk, Julow Viktor egyetemi tanár esetében, akinek ravatalát fájdalommal és szomorúsággal teli szívvel álljuk körül s akitől munkahelye, a Kossuth Lajos Tudományegyetem nevében végső bucsut venni az én szomorú kötelességem.

Julow Viktort nem kényeztette el az élet. Fizikai létének 62 évéből csaknem négy évtized a naponta megújuló, de hősies türelemmel viselt testi fájdalom és gyötrődés jegyében telt el, amit felesége és hozzátartozói féltő és aggó gondoskodása sem tudott megszüntetni. A hadifogság három esztendeje maradandó nyomokat hagyott a gyöngye testben. Szelleme azonban szípkázó volt, akár egyetemi előadáson vagy szemináriumon ismertette meg a hallgatóságot a felvilágosodás irodalmi, művészeti eszményeivel, akár tudós tanulmányban kutatta a Lúdas Matyi ősi asszir motívumait. A Tóth Árpádok, Gulyás Pálok fajtájából való halkszavú szerény filoszt a tanítás és tudományos kutatás gyönyörűsége tudta a lét mindennapos gyötrelmei fölé emelni.

Elhivatott ember volt. Az elhivatottságnak abban a Méliusz Juhász Péterek, Domokos Lajosok, a Csokonai Vitéz Mihályok, Földi Jánosok, Fazekas Mihályok, Kölcsey Ferencek által megfogalmazott értelmében, amely a puritán emberséget, a szívós kitartást és a meggyőződéshez való konok ragaszkodást mindennél fontosabbnak tartotta. Sok debreceni írástudóval együtt szerelmese szülővárosának és tevékenysége szinte egyetlen centrumának. Szerelmese, de nem kritikátlan imádója volt az „ó-kikötőnek”, amelynek városfejlesztő erőit maga is igyekezett tudományosan magyarázni. Debrecen szellemi életét a múltban is, a jelenben is az objektív kritika szigorú mérlegére tette. Tudós irodalomtörténészként neki is válaszolnia kellett Ady kérdésére: „Vajon igaz, hogy Debrecenben a Maradandóság lakik”? A magyar-angol szakos

tanár Eötvös-Kollégiumban csiszolódott európai szelleme sohasem békülhetett össze a „tatár agyvelőkkel” s a „perc emberkék” sokféle gáncsoskodása ellenére is kitartott eszméi mellett, sikraszállt az emberi humánumért, az igazi erkölcsi és társadalmi értékekért. Ha tévedett, vállalta tévedése következményeit.

A Kazinczy által csak megbélyegzően emlegetett debreceniség valós tartalmának meghatározásában – más kutatók mellett – a felvilágosodás korának debreceni szellemi életét feltáró Julow Viktornak is elvülhetetlen érdeimei voltak. A „sors választott embere a maga hivatását megérzi” – írta Kölcsey, s „kit a sors meghívott, annak tiszta látást is ad a kellő utat s eszközt megadni”. Most egy életút fájdalmasan korai lezáródásakor döbbenünk rá mi, akik közelről ismertük és együtt dolgoztunk vele: mennyire tisztán látta feladatát – nyugodtan mondhatom: küldetését – s a feladatok megoldásához vezető utat. Tudós tanár volt a szó legnemesebb értelmében. Már akkor is amikor néhány éves középiskolai tanárkodás után függetlenített szakfelügyelőként, majd 1952 után egyetemi oktatóként is új, szocialista szellemű tankönyv írására vállalkozott s akkor is, amikor – néhány éves kényszerű megszakítással – tanárok generációit nevelte az irodalom szeretetére, a filológus pontosságára, de legfőképpen igaz emberségre. Élmény számba menő előadásain, főként azonban szemináriumain a hallgatók, a tanárjelöltek nem passzív befogadók voltak, hanem véleményformáló társai tanárjuknak, részesei azoknak a csodáknak, amelyek megismerésének kulcsát Julow Viktortól kapták. Gyakran állította próba elé hallgatói teljesítőkéességét, de a saját magáét is. Mi másnak tekinthetnénk Bacon Esszéinek nemesveretű fordítását, vagy Balassi Katonaénekének minden korábbinál mélyenszántóbb, a rejtett értékeket is felszínre hozó elemzését. Erejét, képességeit a tudós is próbára tette, és sikerrel kiállotta. A felvilágosodás-kori legjobb debreceni hagyományokat folytatva tudott Európára figyelni s debreceni jelenségeket európai látókörrrel megítélni. Ékes bizonyítéka volt annak, hogy egy vidéki városhoz való ragaszkodás nem törvénytörően eredményez provincializmust.

Tudományos teljesítménye is csak a legmagasabb mércével mérhető. A művelődéstörténet egész területére kiterjedő gazdag anyagtudása és hozzáértése képessé tette őt témáinak sokoldalú megközelítésére, írói készsége pedig az eredmények művészi formába öntésére. Már 1955-ben megjelent Fazekas monográfiája, majd később jónéhány újabb, Fazekas Mihályról szóló cikke. Az ő kutatásainak köszönhetjük, hogy ma már senki sem tekinti Fazekas Mihályt egyművű költőnek. A Lúdas Matyi motívumkincse keleti eredetének feltárása pedig filológusi bravúrnak tekinthető. Új irányok felé terelte a Csokonai-kutatásokat 1975-ben megjelent monográfiája, amelynek egyik fontos új megállapítása, hogy „Csokonai nem a magyar *felvilágosodás* legnagyobb költője, hanem több és kevesebb annál: a magyar felvilágosodás *kor-*

nak legnagyobb költője, a félelmes ellentmondások poétája.” A Balassitól Petőfiig terjedő korszak irodalomtörténeti problémáira vonatkozó tanulmányait gyűjtötte össze „Arkádia körül” címmel megjelent kötetében, amellyel Debrecen város Csokonai-díját is elnyerte. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai felvilágosodás fő kérdéseinek tisztázásában, a debreceni felvilágosodás helyes értelmezésében. Klasszikus örökségünket gondos szövegkiadásokkal (Fazekas Mihály, Gvadányi József, a debreceni diákköltészet) igyekezett óvni és hozzáférhetővé tenni, amelyek tovább gyarapították filológusi tekintélyét. Műfordítóként is elismerésre méltót alkotott.

Mindez ma már sajnos befejezett, lezárt életmű. Szívünket összeszorítja a fájdalom, ha arra gondolunk, hogy róla már csak múlt időben beszélhetünk, pedig tegnap még itt volt közöttünk, élt, tervezett, alkotott. Emlékké vált ő is, mint a szívének oly kedves főhadnagy Fazekas Mihály úr, a vitéz Balassi Bálint, a tudós Földi János, az üldözött Csokonai Vitéz Mihály, a gondolatgazdag Francis Bacon, a Siráz-beli Háfiz, a valóságfeltáró Henry Fielding. Hiába furdal a lelkiismeret, hogy már nincs módunk megköszönni és elismerni, amit értünk: hallgatókért és kollégákért, de az egész felsőoktatás ügyéért, szocialista tanárképzésünkért tett.

Drága barátunk! Utolsó utadra fájó szívvel kísérünk. Béke veled, legyen könnyű néked a sír. Helyetted már csak a költő szavai felelhetnek:

Itt nyugszom. Végre megnyugodtam
a hosszú szenvedés után.
Keserű lelkemet kiadtam
s mint dőlt fatörzs fekszem sután...
Itt nyugszom. Végre megnyugodtam,
elszállt az álom és a láz.
Ma föld fölöttem, föld alattam,
és nem emel és nem aláz.

A MARTIALIS-IMITÁCIÓ NÉHÁNY ESZMEI TANULSÁGA JANUS PANNONIUS ITÁLIAI KÖLTÉSZETÉBEN

Janus Pannonius világnézetének alakulása szempontjából nem elhanyagolható a martialis életmű hatása, s ezen túl pedig a reneszánsz imitáció gyakorlati. Köztudott, hogy Janus itáliai korszakának irodalmi példaképe Martialis volt, akit minden külső ösztönzés nélkül választott, hiszen olvasása nem szerepelt Guarino tantervében, viszont nem számított „tiltott olvasmány-nak” sem. Guarino nem becsülte ugyan sokra az obszcén epigrammáiról híres római költőt, viszont Beccadelli híres *Hermophroditusa* után – melyet egyébként Guarino maga vett védelmébe – nem is lehetett komolyabb kifogása ellene. Martialis költeményeit legfeljebb az egyre rigorózusabb Aeneas Silvius kifogásolta, mivel szerinte „Martialis pernitiosus quamvis floridus et ornatus ita tamen spinis densus est, ut legi rosas absque punctione non sinat.”¹ Ha Aeneas Silvius nem is tudott „rózsákat szedni” Martialis kertjében, Guarino és Janus a költői alkotás és alkotó viszonyát tekintve nem helyezkedtek a merev azonosítás álláspontjára. Catullus óta szinte irodalmi közhelynek számított, hogy a költőnek kell tiszta életűnek lennie, nem pedig a verseinek: *Nam castum esse decet pium poetam / Ipsum, versiculos nihil necessest.*² Ezt a catullusi gondolatot fűzi tovább Guarino Beccadelli *Hermophroditusa* méltatásakor Giovanni Lamolához, kedvelt tanítványához írt levelében. Nem egy meghatározott etikai rendszer nézőpontjából vizsgálja az irodalmi alkotást, hanem a valóság ábrázolásának minőségi – esztétikai követelményei szerint ítél:

„Ha a költői szépséget önmagában nézed, nálam többet számít e nem szelemtelen költőnek, földimnek tekintélye, mint a járatlanok kiabálása, akiket csak könnyek, böjtök, zsolozsmák tudnak elragadtatni, akik megfelelnek arról, hogy más esik a latba a mindennapi és erkölcsi életben és más az irodalomban.”³ Guarino értékelése tehát tisztán esztétikai szempontú, s ezek az elvek – mértékadóak lévén a ferrarai iskola esztétikai nevelésében – mindenképpen bátoríthatták Janust irodalmi mintáinak és költői módszerének szuverén megválasztásában.

Határozott azonosság tapintható ki Guarino idézett sorai és a fiatal Janus Pannonius véleménye között. Janus kissé szerénykedve *játszadózásnak* minősíti a martialis műfajt, majd éppúgy kikel a rigorózus, vaskalapos „műértők” ellen, mint Catullus vagy Guarino:

Ludimus ecce iocos, ades huc non tetrice lector,
Tu procul hinc contra, tetrice lector, abi.
Triste supercilium cum sit tibi, ne lege nugas,
Aut si forte legis, pone supercilium.

(Ep. I. 240.)

Ez a felfogás a reneszánszban nem mondható ritkaságnak; az antik auctorok, nevezetesen Catullus nyomán szinte szó szerint ugyanezt vallja később Hieronimus Balbus is: „Nam castum / ut Catulliano testimonio utar / decet esse pium poetam ipsum, versiculos nihil necesse est... Denique lasciviora scripsimus non Tatiis, non Curiis, non Catonibus, sed conbibonibus nostris Epicureis, qui convivium nocti aequare, ingentia pocula siccare, unguenta fragrare, papillulas tractare, labellula mordere, linguam insertare, scorta ductitare pro quotidiano usu habent.”⁴ Mi tagadás, eléggé „pajzán” közönségnek szánta Balbus a maga *nugae*-it, de mindezen túl fényt vet a műfaj korabeli értékelésére, megítélésére is, ti. arra, hogy az efféle játszadozás bocsánatos ifjúkori időtöltésnek minősült, mely leginkább megfelel az életkori sajátságoknak.

Ez a műfaj meglehetősen széles skálán mozgott: a szellemesen csipkelődő vagy szatirikus hangvételű epigrammáktól kezdve egészen az obszcén – erotikus költeményekig.

Mindez a költészet *egészének* része, s mint azt Janus később, Magyarországon expressis verbis meg is fogalmazza: a költészetet fiatalkorban kell művelni, a morális bölcséletet és a szép életet pedig az öregkorra kell hagyni, mikor az ember testi érzékei már eltompultak. Így az ember egyes életrészeit más és más studiumok felelnek meg: „Nunc, nunc studendum esset et componendum, cum per aetatem sensus viget, ingenium valet et animus nihil fastidit; senectutis si quid accesserit, dandum erit non tam literis, quam moribus; non tam gloriae mundi, quam animae salutis. Haec ipsa in quibus nunc iuveniliter exultantes ludimus, aut omittenda erunt, aut mutanda, et ad bene vivendum a bene dicendo penitus transeundum.”⁵

Ez a felfogás – mely egyébként a reneszánszban bizonyos közhelyszerűséggel ismétlődik – Janus életművében a fentebb idézett elvek következetes érvényesítése révén valósul meg, amennyiben pl. a filozófiai studiumokban magyarországi korszakában mélyül el, s erre az időszakra pedig már felhagy az obszcén ill. erotikus epigrammák művelésével.

Nem meglepő és nem is szokatlan, hogy ferrarai diákként Martialisat választja mintaképül, ám mindenképpen olyan szuverén költői gesztusról van szó, mely az életélményt és az irodalmi mintát szerves egységben értelmezi. Martialis stilsztikai–imitációs bázisához a témát a valóság szolgáltatja Janus számára. Többek között ezért is írhatja a régi költőket jellemezvén: *Vinco materia, vincitis eloquio.*⁶ A költői alkotás matériája tehát a mindenkori élet

reális—empirikus élményanyaga.

Az imitáció gyakorlata Janusnál egyfajta módszertani, stilisztikai, elvi intenciót jelent, melyen belül nagyon is igényelte a teremtő költői individualitást: *Ars iuvit nervos; tunc perfectissima rebus / Summa venit, cum vis nititur ingenio.*⁷ Ez a költői ars poeticának is beillő kétsoros epigramma a művészi eszközök virtuozitásának és a költői tehetségnek szintézisét hirdeti: a mesterségbeli tudás (*ars*) csak a művészi tehetség (*ingenium*) által juthat érvényre. A primitív utánzást egyszerűen lopásnak, plágiumnak tekinti (Ep. I. 200. 201.). A költői tehetség és az irodalmi minta viszonyának egyik oldala Janus szerint az *aemulatio* (Ep. I. 241.), vagyis az irodalmi minta meghaladása, amikor pedig a *simia Martialis*-nak nevezi önmagát, akkor már a tehetség öntudata feszíti szét a sorok szó szerinti értelmét: a mester és a nem kevésbé tehetséges tanítvány azonos értékét hangsúlyozza.

Janusnál végső soron a quintilianusi értelemben vett *imitatio* elméletét látjuk kibontakozni. Az *Institutio oratoria* Guarino iskolájában is alapvető szónoklattani kézikönyv volt, melyből nem csupán gyakorlati, hanem imitáció-elméleti tudnivalókat is merítettek a tanítványok. Quintilianus a költők és szónokok olvasását elsődlegesen stilisztikai ismeretek, a *copia verborum* megszerzése végett javallja.⁸ Az *ars* fogalma Quintilianus elméletében elsősorban szónoki mesterséget jelent, mely aztán – Arisztotelész nyomán – magában foglalja a művészi mesterség általánosabb jelentését is.⁹ Az *ars* fogalmához szorosan kapcsolódik a *materia*, azaz a művészi tárgyválasztás problémája. Kardos Tibort idézve: „Janus az ókori költőket nem azért csodálja, mint ha a tárgy összefonódott volna a stílussal, hanem a tárgyválasztásról és a kiművelt – s a tárgynak megfelelő – stílusról, mint párhuzamos jelenségekről beszél.”¹⁰ Az ókori mintaképek tehát e kettős szempontból érdemelnek csodálatot: *et rerum delectu et voce diserta praestantes.*¹¹ Mikor Janus felerészben magának tulajdonítja az ókoriak dicsőségét (*vinco materia, vincitis eloquio*), tulajdonképpen Quintilianus útmutatása szerint jár el: a szónoki beszéd anyaga az élet teljessége, illetve a gyakorlati etika (*eique locum in ethice negotialem adsignant, id est πραγματικον*)¹² Quintilianus ezután Platón *Gorgiasz*ával bizonyítja, hogy a költői tárgy magukban a dolgokban rejlik, nem a szavakban, majd Cicero nyomán a szónoki képesség lényegét egy adott tárgyról való bőszes és ékes szólni-tudás művészetében jelöli meg.¹³ Janus is követi a quintilianusi és cicerói utasítást: a költőnek az élet teljességét kell felölelni, de egyben szelektálni is szükséges, ki kell válogatni a költőileg hasznosítható tárgyakat.

Költészet és valóság viszonyát tekintve pedig mindig az igazságot kell szem előtt tartani:

Quid manifesta adeo canitis mendacia vates?

Non placet id Phoebos, verum amat ille Deus.

(Ep. I. 187.)

Az igazság önmagában azonban még nem biztosítéka a materia költői tárgy-ként való alkalmazásának; a valóság egésze csupán a szelekció lehetőségét biztosítja, ez pedig csak úgy valósulhat meg, ha a költő felismeri a dolgokban rejlő poétikai lehetőségeket. A *materia* tehát önmagában hordozza művészi feldolgozásra való alkalmasságát vagy alkalmatlanságát:

Tum demum facili componam pectore carmen,
Si dederis dignam carmine materiam.
Hanc olim festiva tenent epigrammata legem,
Commendet pungens semper ut illa sapor.
Sunt quaedam, nullo quae possim dicere metro,
Sunt quaedam, quae vel dicta leporis habent.¹⁴

Ars és *materia* egysége a művészi *imitatio* gyakorlatában valósul meg, mely Quintilianus szerint a példaképek követése mellett azok meghaladását is jelenti. A pusztá utánczás, legyen mégoly tökéletes is, „rút dolog”: *Turpe enim illud est contentum esse id consequi, quod imiteris.*¹⁵ Ez a kijelentés mélysegesen egybevág Horatius intencióival, aki az *exemplaria Graeca* szüntelen forgatása mellett a költői alkotás lényegét az *imitatio ingenium*-mal való megtoldásában, az irodalmi minták meghaladásában látja:

Publica materies privati iuris erit, si
non circa vilem patulumque moreberis orbem,
nec verbo verbum curabis reddere fidus
interpres, nec desilies imitator in artum,
unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex...

(De arte poetica. 131–135.)

Horatius költői praeeptumait Quintilianus emeli elméleti szintre, kifejtven azt a Platón Államában is fellelhető gondolatot, mely szerint az utánczás révén létrehozott produktum mindig *kevesebb*, mint az eredeti példa, az *absolutum*.¹⁶ Bán Imre megállapítása szerint „az *imitatio* teóriájának mélyén az a feltevés lappang, hogy az utánczott sohasem lehet olyan tökéletes, mint az ideális minta, ezért – és csakis ezért! – tanácsolják az egyéni meghaladást, a *mást*. Sajátságos, hogy a reneszánsz teóriák, bár igyekeznek visszatérni az arisztotelészi alaphoz, lappangva mégis platonisták maradnak a *minta* és az

idea abszolútumának elismerése tekintetében.”¹⁷ Nem kivétel ez alól Janus sem, aki meglehetősen következetességgel jár el poétikai elveinek hirdetésében. Az *ingenium*, *ars* és az ezekhez kapcsolódó *usus* hármassága, mint az antik és reneszánsz irodalomesztétikák alapvető kategóriái, tudatos esztétikai szemléletként jelentkeznek Janus költészetében.

Mikor önmagát mint *imitatort simia Martialis*-nak nevezi, akkor egy antik toposz újraértelmezéséről van szó, mégpedig esztétikai jelentésben: a *simia* mint a tehetségtelen utánzás késő-antikvitásbeli metafórája Janusnál már nem pejoratív töltésű kifejezés, hanem a *simia naturae* nem feltétlenül elítélendő módszerét adaptálja Quintilianus szellemében Martialisszal való irodalmi kapcsolatának jellemzésére. A dantei *di natura buona scimia*¹⁸ egyszerű utánzás-elve még csak meg sem fordul Janus fejében.

Látható, hogy Janus Pannonius „a teljes poétikai tudatosság jegyében ír, és poétikai szemléletét precízen és következetesen fogalmazza meg verseiben is. Ha költészetének a poétikáról szóló részleteit egymás mellé sorakoztatnánk, a reneszánsz poétikai elmélet markáns, határozottan fogalmazó miniatűr kézikönyvét állíthatnánk össze” – írja róla Komlós Tibor.¹⁹ Janus eszménye a költői nyelv teremtő géniusza, aki a múltból táplálkozó nyelvi–stiláris módszerekkel, de a jelenre tekintő költői magatartással és szándékkal aktualizálja az *ingenium*, *ars* és *usus* hármas követelményrendszerét. Az *ars* végső produktuma a nyelvi megformáltság, mely egyben a legfontosabb értékmérő és minősítő tényező is. E tekintetben Janus eszményképe a nyelvvel szuverén módon bánó, teremtő költő. Galeotto Marziohoz írt elégiájában világosan megfogalmazza ezt a gondolatot:

Singula tu proprias servare vocabula vires
Cogis, et in sedes dirigis apta suas.
Nec nisi delectos curas annectare sensus,
Et quos antiqui non posuere patres.

(Ad Galeottum Narniensem. Eleg. II. 4. 75–78.)

Komlós Tibor hívta fel a figyelmet arra, hogy ennek a költői magatartásnak és alkotómódszernek a jellege nagymértékben emlékeztet a tekintélyes reneszánsz elméletíró Girolamo Vida fejtegetéseire, aki nem csupán megengedhetőnek tartja, hanem erősen javallja az új és szokatlan nyelvi formák, szóalkotások alkalmazását.²⁰

Mégse szabad mindig az elődökben bizakodni,
Ők sem jők mindenre. Ha szétnézel van elég szó
(Munkában próbáld ki), miket még senkise hallott.

Nincs oly elmélet mely tiltsa, hogy újakat adjunk,
És soha eddig még nem mondott szókra fakadjunk.
(Bede Anna ford.)²¹

A nyelvi teremtés szabadságának, a *poetica licentia*-nak elve persze mélyen horatiusi fogantatású, bár Horatius ebben is bölcs mértéktartásra inti a *promissi carminis auctor*-t:

Dixeris egregie, notum si callida verbum
reddiderit iunctura novum. Si forte necesse est
indiciis monstrare recentibus abdita rerum et
fingere cinctutis non exaudita Cethegis,
continget, dabiturque licentia prudenter...

.....
.....Licuit semperque licebit
signatum praesente nata producere nomen...

(De arte poet. 44–59.)

Ami általában az imitáció esztétikai summázatát illeti, Janusra is elmondható, ami az egész humanista gyakorlatra érvényes, hogy a „költői alkotás lényegében *Bildungsdichtung*, mindig megisméltődő csatlakozás a klasszikus műveltség értékeihez, a nagy minták példaadásához... s e felfogásban a platonista filozófiai alapállás megkövesedését állapíthatjuk meg.”²² De ugyanakkor egyben meghaladása is az antikvitás örökségének, melynek mélyén ott munkál az új példák, az új költői abszolútumok létrehozásának igénye.

Az imitatio gyakorlata azonban nem csupán a költői *ars* eszköztárának szolgálatában áll, nem csupán a stílárius kellékek szelekciója, rendezése, újateremtése, hanem költői világgépformáló ereje is van. A *copia verborum* egyben eszméket is közvetít, magatartásformákat sugall, követendő vagy éppen elvetendő etikai normákat javasol, egyszóval világnézetformáló erővel bír. Janus és Martialis költészetének kapcsolata sem merül ki csupán nyelvi analógiákban, hanem számos eszmei tanulságot is szolgáltat Janus világgépének kialakulása szempontjából.

A világgép és magatartásformák egységét hirdető, ám mégis szigorúan a *modus vivendi*-re koncentrálnó filozófiai iskolák közül hárommal találkozhatunk Martialis költészetében: a cinikus, a sztoikus és az epikureista tanításokkal. A cinikus filozófia hatott legkevésbé Janusra, megítélésében lényegében azonos állásponton van Martialisszal, akinek kedvelt céltáblája a magát filozófusnak valló, igénytelenségét a végtelékig hangsúlyozó cinikus.²³ Janus, aki igénytelen, elhanyagolt külsőből gyakorta hasonló jellemre következtet,

egyetlen határozott gesztussal hárítja el az ókori cinikus magatartásforma „krisztianizált” megnyilvánulását:

-- Perpetuis tutus, Dionysi, sordibus horres,
Hoc vera dignum religione putas.
Nimirum porco non esset sanctor ullus,
Si faceret quemquam sordida vita probum.
(Ep. I. 129.)

Más a helyzet a sztoicizmussal és az epikureizmussal, mint a reneszánszban is népszerű életfilozófiákkal. Az antikvitásban éppen úgy, mint a reneszánszban problémaként jelentkezik a természetadta lét és az emberi lehetőségek ütközése. A világ, a természet és a társadalom törvényeit az egyénnek tudomásul kell vennie, mivel azok objektíve adottak, s akaratlagosan meg nem változtathatók. A személyiség ráébred, hogy létének rendje önmagában se nem célszerű, sem pedig életcél nem ad, így az egyénnek kell az adott világban megteremtenie autonómiáját, kiharcolnia az individuum szabadságát. Az objektivitással való józan számvetés ókori öröksége a sztoikus életideál, mely az abszolút szükségszerű világtörvények között a természet szerinti életet (*naturae convenienter vivere*) hirdeti. A sztoicizmus két közhelyszerű alaptétele a halálra koncentráló és építő boldog élet, és az a senecai gondolat, mely szerint a boldog élethez önmagában elegendő az erény. Ez a két sztoikus gondolatkör elég nagy teret kap Martialis költészetében, de megítélésében költőnk meglehetősen ellentmondásos. aszerint, hogy saját véleményének ad kifejezést, vagy esetleg valamely sztoikus beállítottságú patrónusát dicséri:

„Amikor saját szempontjából nézi az egyes sztoikus tanokat, nemtetszésének ad kifejezést. Megmosolyogja rigorozitásukat, erényességüket, a szép halál gondolatát természetellenesnek tartja, aszketizmusukat képmutatásnak. Jámbor megjelenésükkel valamilyen nagyobb bűnüket leplezik” – állapítja meg Adamik Tamás.²⁴ A sztoikusok profétáját, Catot, kitiltja könyveiből tanításaival együtt: *Non intret Cato theatrum meum...*²⁵

Látható, hogy Martialis a sztoikus magatartást elutasítja, legjobb esetben is megmosolyogni valónak tartja, annak ellenére, hogy elfogad olyan tanításokat, melyeket a sztoikusok is magukénak vallanak (pl. a gazdagság megvetése, a filozófust nem a külsőségek teszik, a legjobbakkal kell versenyre kelni, stb.). Végeredményben azonban ezek nem kimondottan sztoikus tanítások, hanem olyan általános erkölcsi intenciók, melyek fellelhetők többek között az epikureista filozófiában is.

A sztoikusok és a sztoikus magatartás megítélésében Janus Martialist követi, de sokkal egyértelműbben, különösen ha olyan esetről van szó, mikor

az életmód és a sztoikus ideálok között alapvető ellentmondást érzel. A *De divite laudante pauperiem* címet viselő epigrammája a szegénységet dicsőítő gazdag sztoikus álmorálját tűzi tollhegyre a maró *acetum Italicum* kéméletlen hangnemében:

Candida restituit versi clementia fati,
Tristior abstulerat quas tibi casus opes.
Laudata veterum tu paupertate virorum,
De Cincinnatis disseris et Curiis.
Sic ubi securos tetigit iam navita portus,
Ventorum faciles despicit ille minas.
Cum miser es, mihi tunc, Matthia, Stoicus esto,
Nunc impune tibi fortia verba volant.

(Ep. I. 11.)

Ez még nem a sztoicizmus merev elutasítása, csupán az álsztoikus életmód elítélése, s ugyanakkor a mindenkori létfilozófia és életvitel összhangjának igerlése is egyben, egy olyan erkölcsi követelményrendszer nevében, melynek mindenkori szilárd alappillére a kéméletlen *igazság*.

Janus a sztoikus életfilozófia teljes elutasítását is megfogalmazza az *Ad stoicum quendam* című epigrammájában. Az elutasítás költői gesztusát jelentősen színezi a kifakadás indulata, s úgy tűnik, hogy a címben szereplő – egyébként közelebbről ismeretlen – sztoikus személye csak ürügy a költői véleményalkotásra:

Virtutem nihil exteris egentem,
Invictam, inviolabilem, incoactam
Semper, Stoice, praedicas ἑχέφρων
Quam qui pectore possidebit alto,
Nudus, mille licet ferat labores,
Plagas, vulnera, carceres, catenas,
Quamvis per cumulos Libyssae arenae,
Arctoeve nimis, vagetur exul;
Non, inquis, poterit miser vocari,
Sed semper bene vivet et beate,
Respondere sinas tibi me, ἑχέφρων
Concendo, bene, sed nego, beate.
Aut pugnancia copulare si vis,
Dicas hunc, misere, licet, beatum,
Sin perstas, et adhuc tenere crudum,
Ac defendere dogma perseveras;
Dii talem tibi dent beatitatem!

(Ep. I. 331.)

Az epigramma a sztoikus boldogságeszmény nyilvánvalóan heves elutasítása. Világosan különbséget tesz a *bene* és a *beate vivere* fogalmai között. Janus szerint a *bene vivere* elvi igazsága még nem hordozza magában a *beate vivere* gyakorlati boldogságeszményét: *Concedo bene, sed nego, beate*. Egy más életideál szempontjából szánalmasan boldognak minősíti a sztoikusokat, elsősorban egyoldalú, kizárólag az elvi morálra koncentrááló nézeteik miatt. A morálisan jó és helyes élet (*bene vivere*) gyakorlati etikájának megvalósíthatóságát kérdőjelezi meg, mely végső soron egyet jelent az aszketikus életforma avittnak tűnő ideáljának elvetésével. Ezzel szemben Janus eszménye a *bene vivere* elvi követelményeit és a *beate vivere modus vivendi*-jét összekapcsolni tudó ember, aki képes kibékíteni és befogadni a látszólag egymással ellentétes nézeteket is, mintegy középben egyesítvén az egymással harcolókat a *coincidentia oppositorum* filozófiai elve alapján. Ennek jegyében a gyakorlati boldogságeszményt a két ellentétes alapelv összekapcsolásában jelöli meg: *Aut pugnantia copulare si vis*. Ennek révén köthető össze a *bene* és *beate vivere* látszólag ellentétes fogalma, egy gyakorlati életvitelre koncentráló, egyéni boldogságra építő, ám mégis szigorúan etikus értékrendszer keretében.

A fenti költemény számunkra azért is különösen érdekes, mivel azon kevesek közé tartozik, melyek a szuverén költői vélemény kikristályosodását az ellentétes nézetek párharcában szemléltetik. Ez már-már filozófiai módszer, s nem jelent mást, mint az egymással harcoló ellentétes nézetek koordinálását, a sokféleség egyesítését, a nem egyformán gondolkodók összebékítését. Maga az elv régi hagyományokra megy vissza: a püthagoreus filozófiában bukkan fel először, módszertani elve az alexandrinizmusnak, sőt a reneszánsz filozófia Ficino-féle neoplatonista szintézisének is.²⁶

A versben szereplő sztoikus személyét homály fedi ugyan, ennél azonban érdekesebb az az imitációs bravúr, amellyel az epigramma kettős, úgy mond *janusi* arculatát megrajzolja a költő: módszerét és szemléletét tekintve a költemény martialis ihletésű, imitációs anyagának nagyrésze azonban Horatiustól való: *Arctoeve nimis, vagetur exul... per cumulos Libyssae arenae...*²⁷

Janus tagadja a sztoikus morál boldogságeszményét, ám saját elvét csak burkoltan juttatja kifejezésre. Azonban, ha a fent idézett epigrammában minden sztoikus tanításnak az ellenkezője igaz, azaz a *beate vivere* felé is van perspektívája, akkor – negatív bizonyítás formájában – eljutunk az epikuroszii boldogságeszményhez. Ha Janus költői szemlélete – Martialisszal egyezően – a sztoikusokat kényszerből erényt kovácsoló embereknek, a „savanyú a szőlő” filozófusainak, vagy másfelől, megtarthatatlan eszményeket hirdető, szánnivaló szerencsétleneknek tartja, akkor ebben nem csupán ösztönös morális érzéke vezérli, hanem az imitáció költői gyakorlatának számos eszmei tanulsága is.

A költemény Horatius – reminiscentiái nem csupán az eszmei ellentét hangsúlyozására valók: Horatiusra való utalással végeredményben kijelöli az utat az epikuroszói filozófiához, a *carpe diem* pillanatnyi boldogságot is szem előtt tartó elvéhez, anélkül hogy feledésbe merülnének a sztoicizmus erkölcsi helytállást és belső autonómiát hirdető elvei. Ha Horatius egész költészetét szinopszisban vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy nála a sztoikus és epikureista hatások egyensúlyával kell számolnunk, míg Martialis életművének domináns eleme a sztoikus opposzió, ugyanakkor többször szól a legnagyobb tisztelet hangján Epikuroszról és az epikuroszói boldogságeszményről.²⁸ Janusnál sem más a helyzet: a horatiusi egyensúly helyett a epikureista hatások felé billen a mérleg, mennyiségileg is, s figyelemre méltó, hogy ezek elsősorban martialis ihletésű epigrammáiban jelentkeznek.²⁹ Ennek ellenére mégsem állíthatjuk, hogy Janus Pannonius az epikureizmust Martialistól tanulta volna – tőle csupán egy tematika költője – epigrammikus alkalmazására nyert ösztönzést – sokkal inkább Lucretius inspiratív erejével kell számolnunk, kinek hatását már több költeményben sikerült kimutatni.³⁰

A Janusnál található epikuroszói tételek elsősorban morál- és létfilozófiai természetűek. Az *Ad Laurum* című epigrammájában pl. a halál kétféle, platóni és epikuroszói felfogását állítja fel alternatív lehetőségként:

Mortem, Laure, times? Frustra mors, Laure, timetur.
Sive Platon verum, sive Epicurus ait.

(Ep. I. 67.)

Epikurosz a fizikai pusztulás utáni lét tagadója, Platón a transzcendens-kozmosz lét hirdetője. Janus számára – úgy tűnik – egyenrangú alternatívákról van szó, ezért nem foglal állást egyik igazság mellett sem, s eljárása kissé emlékeztet Szókratész okoskodására, mely szerint fölösleges a haláltól félni, akár igazak a túlvilági életről szóló elképzelések, akár nem. Mert ha van túlvilági élet, akkor egyenesen kívánatos a halál, mint a földi élet magasabbrendű folytatása, ha meg nincs, akkor olyan, mint egy álomtalan alvás, tehát megint csak nem félelmetes.³¹

Janus egy másik epigrammájában (*Ad Rullum*) a haszontalan gazdagságot elutasítva világosan az epikuroszói *beatitudo* értelmezését adja. A vers címettje a boldogságot a gazdagsággal azonosítja. Ezzel szemben Janus bölcséleti ellenvetése a következő:

Plano copia fundat alma cornu,
Dici non poteris tamen beatus,
Affectum nisi comprimimus habendi,

Non, cum plurima, Rulle, possidentur,
Sed cum nil cupitur, beatitudo est.

(Ep. I. 329.)

Epikurosz tanítása szerint a legfőbb cél a fájdalommentes élet. A mértéktelenség, így a vagyönhajhászás is, magában hordozza a fájdalmat. Az igazi gazdagságot és egyben a boldogságot azok a javak szolgálják, melyek a gondtalan élethez feltétlenül szükségesek (mert a szegénység is fájdalmat okoz, mivel nélkülözést, egyidejűleg pedig sóvárgást jelent a gazdagság után), ami pedig ezen felül van az mindenképpen káros, mert a gazdagság utáni vágy nem ismer határt, állandó gyötrellemmel jár, s ez kizárja a boldogság nyugalmi állapotát, de ellentmond a szabadság elvének is, mivel a pénzért saját szabadságunkat kell áruba bocsátani. Janus szerint az igazi boldogság a vágyakozás nélküli állapot (*cum nil cupitur*), mely egyet jelent a testi-lelki vágyak kielégítésével, az epikurosz értelemben vett *beatitudo* állapotával. (A témát egyébként Martialis is feldolgozta.)³²

Szintén epikurosz ihleletű az optimális emberi magatartás reguláját megfogalmazó epigrammája (*Ad Gallum*):

Galle, rogas quae sit perfectae regula vitae?

Ne facias, nolis quod fieri ipse tibi.

(Ep. I. 68.)

Janus a *nemini nocere* hasznossági elvét hirdeti, s Martialisszal egybehangzóan vallja azt az epikurosz tételt, hogy ne ártsunk másoknak, mert mások is árthatnak nekünk.³³ Ennek a gondolatnak részletes kifejtését és indoklását megtalálhatjuk Epikurosz szentenciáiban: „Az igazságos ember egyáltalában nem fél, az igazságtalan teli van félelemmel.”³⁴ Továbbá: „A természet igazságossága a kölcsönös érdek alapján létrejött megegyezés: ne ártsunk másoknak és ne tűrjük el a sérelmeket.”³⁵ A költemény eszmeisége tehát mélyen epikurosz fogantatású.

A fentiekből még nem következik, hogy Janus Epikurosz-hívő lett volna, viszont az epikureista filozófia iránti rokonszenve világképének nem elhanyagolható oldalát jelenti, egy olyan magatartás- és elvrendszert, melynek alaptétele – a legfőbb rossz a fájdalom – gyakorta visszhangzik költészetében. A keresztény dogmarendszer aszkézisével is ezt állítja szembe hatékony érvként a jubileumi ciklusban, Epikurosz tanítására utalva: *Summum qui statuit malum dolorum* (Ep. I. 22.). Mindezek ellenére hiba lenne epikurosz világgépről beszélni Janus esetében, mivel éppen a világgép *totalitása*

hiányzik: mindezek csupán morzsák az epikuroszai filozófia teljességéből. Ami ebből Janus költészetében fellelhető, az inkább magatartásformát jelent, mely egyértelműen a gyakorlati boldogságeszmény megvalósítására koncentrál. Ennek a magatartásformának poétikai kiszélesítését, alkalmazási lehetőségeit Martialisnak köszönheti, igaz, nem annyira filozófiai, mint inkább emberi és költői példaadás tekintetében: az imitáció gyakorlata Janus költészetében – minden elvi és gyakorlati következményeivel együtt – világkép- és magatartásformáló erővé teljesedett ki. Martialishoz hasonlóan az elvek igazságát gyakorlati példákkal szembesíti, s véleményalkotásában az igazság kritériumát mindenkor a való élet, a realitás jelenti. Ez a módszer az elvek alkalmazásának és elbírálásának élményi alapú indittatását jelenti, mely végeredményben alapja Janus egész filozófiai érdeklődésének. Az elvek – s gyakran egymással ellentétes nézetek – nagy része a költői imitáció gyakorlatában tisztul le, egyszerűsödik szentenciákká, az élet gyakorlatát érintő alapigazságokká.

J E G Y Z E T E K

A költemények számozásában általában a Teleki – Kovásznay *corpust* követjük (Jani Pannonii poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Pars prima. Jani Pannonii opuscularum pars altera. Traiecti ad Rhenum, 1784.), más kiadásra külön hivatkozunk.

1. Idézi Kardos Tibor: Janus Pannonius reneszánszkori értékelése és költői módszere. Bp. 1972. 51. (Utószó a Zsámboky-féle faksimile Janus-kiadáshoz) Aeneas Silvius egyébként fiatal korában maga is foglalkozott erotikus-obszcén epigrammák írásával, sőt Janus 1451-es magyarországi látogatása alkalmával éppen tőle kért kölcsön egy Martialis-kötetet. Ld.: Huszti József: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 37-38.
2. Catullus: *Carm.* XVI.
3. Kardos T.: i.m. 22.
4. Hieronimi Balbi Opera. Ed. Josephus de Relzer. Vol I. Vindobonae, 1791. 192-193.
5. Jani Pannonii epistolae. Teleki-Kovácsnyay II. 100-101.
6. Ep. I. 194.
7. Ep. I. 169.
8. *Instit. Orat.* X. 1.
9. Bán Imre. Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája. Filológiai Közöny 1975. 4. sz. 374-386.
10. Kardos T.: i.m. 33.
11. Ep. I. 194.
12. *Instit. Orat.* II. 21.
13. *Instit. Orat.* II. 21. Cicero: *De oratore.* I. 6-21.

14. A teljesebb összevetés kedvéért idézzük ezt a magyarországi epigrammát. Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1880. 123.
15. Inst. Orat. X. 2. 7.
16. Inst. Orat. X. 2. 11.
17. Bán Imre: i.m. 376.
18. Dante: Divina commedia. Inf. XXIX. 139. — Idézi Bán Imre.
19. Komlövöski Tibor: Két költő karaktere, Janus Pannonius és Balassi Bálint. Kortárs 1972. 591.
20. Uo.
21. Koltay–Kastner Jenő: Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Ld. még a kötet bevezető tanulmányát (Bán Imre: Az olasz reneszánsz irodalomelmélet története) Bp. 1970.
22. Bán Imre: Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája. i.m. 378.
23. Adamik Tamás: Martialis és költészete. Bp. 1979. 53–54.
24. Adamik: i.m. 58. ld. még: Mart. Ep. I. 24.
25. Mart. Ep. Lib. I. Praef. Ed. Iacobus Borovskij, Leipzig, 1976.
26. Thomson, G.: Az első filozófusok. Bp. 1975. 277.
27. Horat. Carm. I. 12.
28. Martialis több epigrammájában foglalkozik az epikurosi boldogságeszmény kérdéssel (I. 55., II.90., X.47.). Epikurosról pedig a *magnus senex* megtisztelő kifejezéssel emlékezik meg. (VII. 69.)
29. Janus Pannonius és Martialis irodalmi kapcsolatának mindmáig legteljesebb feldolgozása: Bakos József: Janus Pannonius és Martialis. Sárospatak. 1934. Zalai János anyaggyűjtő dolgozata (Janus Pannonius mint utánzó. Fogaras, 1905.) ma már alig használható. Nem gazdagítja lényegesen a Janus-filológiát Veljko Gortan tanulmánya sem (Martialis hatása Janus P. epigrammáira. In: Janus Pannonius. Bp. 1975. 391–396.). Szintetikus igénnyel Horváth János foglalkozott a témakörrel (Janus P. műfajai és mintái. In: J.P. 337–390.), de csak a reprezentatív alkotásokra koncentrálván, a teljesség igénye nélkül. Janus és Martialis kapcsolatának teljességre törekvő filológiai feltárása mindmáig nem történt meg.
30. Itt csupán utalunk néhány Janus-műre. A szentévi ciklus egyik epigrammájának (Ep. I. 22.) zárógondolata a *Nemo religiosus et poeta est*, mélyen lucretiusi fogantatású. Lucretius az emberi bajok egyik okát abban látja, hogy az embereknek nincs erejük *religionibus atque minis obsistere vatum* (Luc. De rerum nat. I. 109.). A *religio* felfogása a két költőnél közel azonos. Az *Eranemos* (Eleg. I. 6.) és az *Ad Antonium Mariam de coniuge ducenda* (II. 12.) c. költeményeiben a Lucretius-hatás igen erőteljes. Ld. Pais Dezső: Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok. EPhK 1910. 760–775. Horváth J. i.m. 381. Jelenits István: A Janus Pannonius műfordítások nyelvi-stilisztikai problémái. In: J.P. 473–480.
31. Platón: Szókratész védőbeszéde. XXXII. c.
32. Adamik T. i.m. 59–69.
33. Adamik: i.m. 65.
34. Kyr.dox. 17. Adamik: i.m. 65.
35. Kyr.dox. 31. Adamik: i.m. 65.

LEÇONS IDEOLOGIQUES DE L'IMITATION DE MARTIAL DANS LA POÉSIE ITALIENNE DE JANUS PANNONIUS

La pratique de l'imitation dans la poésie humaniste comporte souvent des enseignements d'ordre idéologique qui, en dépassant les cadres des études de poésie proprement dites, s'élargissent jusqu'à devenir une vision poétique et revêtent parfois une importance dans la formation de la vision du monde. L'idéal de jeunesse de Janus Pannonius fut Martial dont il avait appris, pendant son séjour en Italie, non seulement la virtuosité de la versification et de la composition épigrammatique, mais aussi une approche critique des principes et des comportements. Comme Martial, il confronte les thèses de telle ou telle école philosophique à des attitudes humaines et à des exemples tirés de la pratique, et c'est ainsi qu'il porte un jugement par exemple – tout en respectant le critère de la vérité poétique – sur l'attitude stoïque ou épicurienne. Cette méthode signifie que l'application et la critique des principes impliquent une motivation personnelle qui est à la base de toute l'orientation philosophique de Janus. C'est justement lors de la pratique de l'imitation poétique que la grande partie des idées philosophiques, souvent contradictoires, se transforment et, pour ainsi dire, se réduisent en sentences, en vérités fondamentales touchant aux questions pratiques de la vie.

MANIERIZMUS ÉS BAROKK HATÁRÁN (Adalékok 17. századi prózánk stílustörténetéhez)

A magyar irodalmi manierizusról, annak egyes képviselőiről az 1960-as évek második felétől kezdve több tanulmány szól, átfogó értekezést azonban mindeddig csupán Bán Imre írt e tárgyköréről.¹ Tanulmánya áttekintette mindazokat a műveket, amelyekben a kései reneszánsz jellegzetes témái, strukturális sajátosságai vagy stilisztikai ismérvei fellelhetők. A széles ívű áttekintés ugyanakkor további kutatást igénylő problémák egész sorára utalt, s úgy tűnik, e fehér foltok a prózát illetően bukkannak fel nagyobb számban. „A 17. század első negyven évének prózai alkotásai még sok érdekességet rejtőnek” – jegyzi meg Bán Imre, hozzátehetjük: teljes joggal. A kor hazai prózájának vizsgálatában különösen fontosnak érezzük azoknak a manierista formai sajátosságoknak, művészi megoldásoknak a számbavételét, amelyek már az új stílus felé mutatnak, s amelyek majd a 17-18. századi – nagyrészt, de nem kizárólag barokk – prózában teljeseznek ki. A manierista előzmények figyelembe vétele nélkül a barokról kialakított képünk egyoldalú lenne, hiszen az utóbbi sok tekintetben az előbbire épült, abból táplálkozott még akkor is, ha ezt egyes képviselői tagadták vagy elpalástolták. Az alábbiakban ezért a 16-17. század fordulója körüli prózánk stílusváltozataira, azoknak érintkezési pontjaira irányítjuk figyelmünket, remélve, hogy ezeknek külön tanulmányban történő vizsgálata közelebb visz barokk prózánk kialakulási körülményeinek tisztázásához.

Előljáróban szeretnénk megjegyezni, hogy aligha vezetne számottevő eredményre, ha a manierizmust néhány meghatározott stílusjegyre redukálnánk, s nem vennénk figyelembe, hogy a kor alkotói a normatív esztétika köttöttségeit igyekeztek lerázni, a reneszánsz eredményein kívántak túllépni, s a korábbinál szubjektívebb megnyilatkozási formákat kerestek. A fantáziának, a művész „belső látásának”, a „furor poeticus”-nak nagyobb szerepe a reneszánsz formáktól való eltávolodást hozta magával, de az elszakadás, a hagyományos formanyelvvél való szakítás természetesen sokféle módon történhetett.² Egyes művészek egy bensőségesebbé váló vallásosság szellemében szakadtak el a természet és ember harmóniájának ábrázolásától, mások a valóságot eltorzító, groteszk formákat létrehozó intellektualizmus útját járták, de ugyancsak manieristák azok is, akik a kifejező eszközök tisztán spekulatív úton való csiszolgatása révén, közvetlen élmény nélkül alkottak, s akiknek stílusa így az élményszegénység színes takarója lett. Ennek a sokszínűségnek

számos árnyalata a magyar prózában is felragyog, ezekből szeretnénk az alábbiakban néhányat bemutatni. Legcélszerűbbnek a műfajok szerinti vizsgálódás látszik, mert a manierista sajtóságok három jól elkülöníthető területen – a politikai és erkölcsfilozófiai elmélkedésekben, a kegyességi és hitvitázó írásokban, s az írói levelekben – tűnnek leginkább szembe.

Politikai és erkölcsfilozófiai elmélkedések

A középkori feudális államok kialakulása óta Európa-szerte divatos lett az ún. *királytükör* műfaja, amely a király (vagy annak utóda) számára igyekezett az eszményi uralkodó alakját megrajzolni, az állam irányításával kapcsolatos teendőket összefoglalni, az ország erkölcsös és célszerű vezetésének elveit rögzíteni. A középkori „fejedelmi tükrök” általában tömör, lényegre szorító tanácsokat tartalmaztak, ezzel szemben a műfaj reneszánszkori darabjai nemritkán szórakoztató olvasmányok és anekdoták füzereivé, az udvari életből ellesett mozzanatok gazdag példatáiraivá váltak. Ez utóbbiak közül népszerűségét, hatását tekintve kiemelkedik Antonio de Guevara spanyol püspök 1529-ben megjelent fiktív Marcus Aurelius-életrajza, amelynek *Horologium principum* címmel elterjedt latin fordítása a reneszánsz kor nemzetközi könyvsikerei közé számított. Magyarországon katolikus és protestáns körökben egyaránt nagy megbecsüléssel forgatták Guevara művét, ennek ékes bizonyítéka, hogy Draskovich János katolikus tárnokmester a könyv II. részét, a kálvinista Prágai András az I. és III. részét fordította magyarra, az evangélikus Lackner Kristóf pedig aforizmákat válogatott és adott ki belőle.³ Valamennyi hazai felekezet közreműködött tehát a mű terjesztésében, s e nagy megbecsülést a tartalom aktualitása mellett alighanem a könyv „szép-irodalmi jellege”, tudóskodó retorikán átszűrődő gyönyörködtető célzata, közhelyszerű bölcsességeket és históriákat sorakoztató anyagának szépírói továbbalakítása okozta. A mű Prágai-Draskovich-féle magyar fordításának (Bártfa 1628) manierista sajátosságait Bán Imre részletes tanulmánya számbavette: az ellentétek halmozása, a bonyolult jelzős szerkezetek kedvelése, a felfüggesztésnek vagy retardálásnak nevezett stílusfogás (a lényeg kimondásának halogatása), a *conchetto*-szerű, csattanós mondatzárás egyaránt a kései reneszánsz stílusának ismérve.⁴ Mi ezúttal csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy e manierista jegyek tovább csiszolódva és más szerepben ugyan, de szervesen épültek be a barokk próza stilisztikai tárházába. Jól illusztrálja ezt a folyamatot többek között az antitétikus mondatok manierista illetve barokk szövegben való alkalmazásának különbözősége, amelyet érdemes egy példával is megvilágítanunk.

Prágai saját korának egyházáról írja, hogy az olyan, „mint az arany az aljas sepredék között, az Rózsa az tövisek között, az búzaszem az polyva között, az velő a csontokba, a drága gyöngy az csigáknak héjai közt, kik azt a reggeli harmaton szedik és csinálják, az tökéletes erkölcsű lélek az megvesztett testben, az egyetlen egy Phoenix madár az kalitkában, az szélvészekkel hánkódó tengeren az hajó, mely mennyivel inkább hányattatik az haboktul, annyival inkább egyenesebben álló őrfákkal viseltetett vitorlák által igazgatatik. Mert soha az anyaszentegyháznak ereje úgy meg nem tetszik, mint amikor az kegyetlenektől ostromoltatik.”⁵

A barokk próza mestereként számontartott Pázmány Péter egyik beszédében az ártatlanok szenvedéseit így magyarázza híveinek: „Mint a tűz fényesíti az aranyat, a reszelő tisztítja rozsdától a vasat, az ütés szikráztatja a kemény követ, a metszés gyümölcsözteti a szőlőt, a botolás szép ágakkal ujítja az aggfát, a szórás tisztítja a polyvától a búzát, a só bűzhődéstől ortalmazza a húst, az égő kemence vastagítja a fazekat, keménnyé teszi a tésztát, a hamvvevő világosítja a gyertyát: úgy az igaz embert, mindig teljesíti a világi háborúság.”⁶

Aligha szorul bizonyításra a két hasonlatsor szerkezeti rokonsága. Prágai nyolc képet sorakoztat fel az egyház állapotának festésére, majd ezt követően egy magyarázó mondattal értelmezi az analógiát. Pázmány 9 hasonlatot vonultat fel, majd – a Guevara-fordítóval ellentétben – a képsorhoz közvetlenül izesíti, gördülékenységet biztosító kötőszóval („úgy”) csatolja a csattanós mondatzárást, s csak ezt követően iktat be egy magyarázó tagmondatot. Arra is gondosan ügyelt, hogy a kilencszer ismétlődő nyelvtani elemek (egyes szám harmadik személyű igerag, ill. a tárgyrag) ritmikus tagozódást biztosítsanak mondatának, ezzel az övé könnyedebbé, hatásosabbá vált. Nem kétséges, hogy ő a nagyobb stilszta, de az ő művészete aligha született volna meg a Prágai-féle manierista nyelvi virtuozitás, az anticiceroniánus stílus formai vívmányai nélkül.

De nemcsak a mondatstruktúra, hanem a képek anyaga terén is figyelmet érdemlő árnyalatok különíthetők el. A manierista író antitezisei: arany-sepredék, rózsza-tövis, búza-polyva, velő-csont, gyöngy-csiga, lélek-test, főnixmadár-kalitka, hajó-vihar. Pázmány hasonlatsora: tűz-arany, reszelő-rozsda, kő-ütés, metszés-szőlő, botolás-faág, búza-polyva, só-hús, kemence-fazék-tészta, „hamvvevő”-gyertya. Prágai az antikvitás óta koptatott topikus képeket használja, a retorikus próza szüntelenül ismételt kellékeit szedi sorra, valamennyiről kimutatható a bibliai vagy antik eredet, mindegyik könyvműveltségből származik. Ezzel szemben Pázmány kilenc hasonlata csak részben számíthat ősi toposznak (tűz-arany, búza-polyva, metszés-szőlő), más képei friss szemléletről tanúskodnak.

Miként példánk bizonyítja, a 17. század eleji magyar elmélkedő prózában egyaránt fellelhető az anticiceroniánus, manierista „stylus ornatus” s a stílusékitményeket ugyancsak bőven alkalmazó, de azokat megfegyvelmező és határozott célok szolgálatába kényszerítő barokk ízlés. Azt nem tudjuk, hogy Pázmány ismerte-e a magyar Guevara-fordítást, az viszont bizonyos, hogy a „fülgönyörködtető ékesszólás” elítélésekor a manierista megoldások ellen foglalt állást, noha ő is tanult belőlük, s a mérséklettel történő díszítésnek korántsem volt ellensége.

A manierista és a barokk ízlés mellett azonban még egy harmadik stílus is virágkorát élte a 17. század első felének hazai erkölcsfilozófiai és állambölcséleti elmélkedéseiben. A reneszánsz kor ciceroniánus nyelvi tisztaságához, kiegyensúlyozott formáihoz töretlenül ragaszkodó kései humanista stílus ez, amely különösen az erdélyi szerzők körében divatos. Ezek között tarthatjuk számon Szepesi Korotz György görög című, de magyar nyelvű művét (Bazilikon dórón – Királyi ajándék, Oppenheim 1612), valamint Pataki Fűsüs János Bethlen Gábornak dedikált államelméleti írását (Királyoknak tüköre, Bártfa 1626), s noha ez utóbbinak erénytani rendszerét manierista drágakőszimbolumok hálózata teszi érzékletessé, az előadásmód kiegyensúlyozott, higgadt. Az I. Rákóczi György által pártfogolt Salánki György Erasmus-fordítása (Leyden 1627) ugyancsak az áttekinthetőségre törekvő humanista stíluseszemély jegyében készült, Háportoni Forró Pál, Bethlen Gábor egyik familiárisa pedig szinte hadat üzent a Cicerótól elhajló manierista ízlésnek, amikor az általa fordított Curtius Rufus stílusának tisztaságát dicséri. Az Epiktetosz: Encheiridion című sztoikus erkölcsbölcselelő kézikönyvét magyarra fordító Thordai János munkája nagy műgonddal és nem csekély írói tudatossággal készült, prózája azonban – önszorgalomból beszűrt bővítményei ellenére is – még kívül marad a manierista ízlés körén,⁷ s úgy tűnik, tényként kell elfogadnunk, hogy a művelt kolozsvári unitárius lelkész személyében egyrészt virtuóz manierista zsoldárfordítót, másrészt a sallangmentes, humanista próza képviselőjét láthatjuk.

Ezzel a többé-kevésbé még ciceroniánus alapon álló, manierista sajátosságokat csak elvétve felvillantó, s akkor is mérséklettel alkalmazó írócsoporttal szemben olyan erkölcsfilozófiai alkotások is születtek, amelyek noha ugyancsak Ciceróra hivatkoznak, mégis egyre távolabb kerültek az általa képviselt stílusideáltól. Redmeci T. János tisztántúli prédikátor például *Az felséges Bethlen Gábornak ... jótéteményiről* (Kassa 1622) szóló könyvében olyan hasonlatokkal magasztalja patronusát, amelyekért Cicero híveitől aligha kapott volna elismerést. Az egyik helyen így dicséri a fejedelmet a biblia román nyelvre való lefordíttatásáért: „Nagy halmot hajt, Kegyelmes Uram, ez is az dolog az Felséged magossan megtetézett és ugyan mind az fényes égig fel nevelkedett szép böcsületes dicséretihez...” Egy másik helyen írja:

„Bizonyára, minémü az ércek között az arany, az nap az planéták között, az drága kövek között az carbunculus, az vadak közt az oroslány, az fák között az Libanuson zödelő cedrus, olyan én nálam az alatta valóknak javokra és Isten tisztességére ügyszerkező fejedelem...”⁸

Az első mondatban az egymásnak többszörösen alárendelt jezős szerkezetek, a másodikban a dekoratív hasonlat-halmaz ad manierista színezetet Redmeci írásának, még ha e divatos ízlés a felszínnél nem hatol is mélyebbre a meglehetősen konzervatív szemléletű, Szepsi Csombor Mártonnal és Háportoni Forró Pállal vitatkozó, ortodox református prédikátor művében.

A manierizmus sajátosságait tartalmi, szerkezeti és stilisztikai szinten egyaránt teljes pompájában mutatja az első magyar nyelvű rendszeres etikai kézikönyv, Szepsi Csombor Márton *Udvari skólája* (Bártfa 1623). Kovács Sándor Iván minden részletre kiterjedő tanulmányban mutatta be, hogy Szepsi erkölcsfilozófiai tanításait mélyen átjárta a kései reneszánsz első számú filozófiai áramlatának, a sztoicizmusnak a szelleme, művének kompozíciója szinte már barokkosan hierarchikus, stílusa pedig a manierizmust „teljes fegyverzetben” idézi elének.⁹

Vázlatos áttekintésünkéből úgy hisszük, kitűnik, hogy a hazai elmélkedő prózában legalább három stílust kell megkülönböztetnünk: a Cicero-követőt, az anticiceroniánus szellemű manieristát és a barokkot. E három ízlés egymással szoros kapcsolatban, egymást át- meg átszöve jelent meg, s a barokk sokat meríthetett a Cicero-értelmezések közötti vitákból.

Kegyességi és hitvitázó írások

Már eddigi vizsgálódásunk is mutatta, hogy a manierizmus jelenléte nem felekezeti vagy országrészek közötti határokhoz kötődött, hanem sokkal inkább a társadalom bizonyos rétegének, szűkebb csoportjának, a „vájtfülűeknek”, az értelmiségi vagy udvari köröknek ízlésbeli igényét elégítette ki. Kezdetben hasonló a helyzet a vallásos próza terén is. Az irodalomtörténeti kézikönyvünkben többnyire felekezetek szerint elkülönített egyházi írócsoportok mindegyikében találni néhány manierista stílusművészt, akiket mi ezúttal nem felekezeti vagy kronológiai rendben kívánunk felsorakoztatni, hanem művészi szempontok szerint szeretnénk együttesen mérlegre tenni a manierista ismérvek minél erősebben kontúrozott megrajzolása érdekében.

Az utóbbi évek kutatásai során sűrűn emlegetett, de mindmáig sok tekintetben talányos íróegyenisége *Ecsedi Báthori István*. Az országbírói tisztséget viselő, hatalmas birtokkal rendelkező, a Bocskai-féle mozgalom idején a felkelőkhöz csatlakozó főurat egyes tanulmányírók „vérszomjas”, kegyetlen

embernek állították be, ami természetesen erős túlzás, azt viszont a legújabb történeti-grafológiai vizsgálatok is megerősítették, hogy „szenvedélyes, szangvinikus, nagy feszültségben élő s ezért gyakran türelmetlen” ember volt.¹⁰ Szinte a fanatizmus határát súroló református vallásossága ugyanakkor megdöbbentő mélységeket villant fel lelki életében, s ez a kivételesen erős hullámokat vető belső vívódás prózastílusának is egyéni karaktert adott. Sajnos, művei mindmáig kiadatlanok, csupán néhány részletük közreadása történt meg, példáink is ezek közül valók.

Főművének kétségkívül Foháskodásai számíthatnak, amelyek 1603-1605 között keletkeztek. Hangjának erős szubjektivitása Balassira emlékeztet, kettejükön kívül alig van a magyar reneszánsznak olyan egyénisége, aki ennyire közvetlen, szinte „beszélgető” hangon könyörög Istenhez. Stílusának erejét épp ezeknek a könyörgéseknek művészi eszközei adják, ezek közül alábbi példánkban a mondatszerkezet játszik legnagyobb szerepet: „*Minem* Bocskai Istvánnak fejedelemségéért könyörgök, uram, én te szent felségednek; *sem* ez istentelen keménynyakú hajdúkért; *sem* az mi jámborságunkért, *sem* hogy én Mózsés proféta volnék, ki csak saruja kötelét sem oldhatná meg (noha ő is bűnös volt): *Hanem* az te nagy nevedért, uram, ne hadd anyaszentegyházadat, minket is, gyalázatra, halálra, prédára, utálatra jutnonk! Bocsásd meg bűneinket, térits meg tehozzád; hadd tudjon megtérni; éltes: hadd éljünk, vedd el az baromi képet rollonk az 7 esztendő, azaz sok nyomorúságos esztendeink után.”¹¹

A gondolatot négy tagadó tagmondat vezeti be, ezek a *nem* szó ismétlődésén mint sarkpontokon nyugosznak. Ezután a *hanem* kötőszó kezdi az ellentéteztést, s ez fokozással jut el a tetőpontra, a kérésnek döntő érveléssel való alátámasztásáig (ne hadd ... utálatra jutnonk!). Szinte barokkos a mondat logikája, hasonló szerkezetű körmondatok Pázmánynál igen gyakoriak. Az állítások vagy tagadások hosszú sorát hirtelen ellentétükre fordítani: hatásos szónoki fogás, s a stílus erejét nagy mértékben növeli. Gyakori a gondolat hirtelen visszafordítása is, a vívódó, vitatkozó magatartásból eredő kétely kifejezése: „Igaz vagy te uram, és igazságos a te ítéleted; ... vallyon s nem szánsz-e meg bennünket, és a te nevedet főképen nem vindicálod-e meg?”

Képkincse bibliás, könyörgéseinek írásakor valószínűleg fülében zenghettek a zsoltárok, ez okozza, hogy prózája néhol versbe megy át vagy vershez közelít. Néhol a felsorolás ismétlődő *-ért* ragjai és a szöveg tagoltsága adnak verses hatást: „És ime mostanig épen tartasz engemet, holott mostan, 1603, irom az ígéket 8. novembris novi stili, kit azért irok meg, hogy megtessek mindenek előtt, mikor és mimemü jókért énvelem érdemtelen szolgáladdal cselekedtél, és ez mai óráig meg is tartottál, uram, isten: Az te szent *fiadért*, az én uram, Jehova Jézus Krisztus*ért*, és ő általa az anyaszentegyházhoz való szerelmedből. Ezeket pedig, uram, sem érdememért, sem szentek, sem angya-

lok érdeméért nem cselekedted, én sem kértem ezért, hanem az te áldott fiadért!”

Ezekkel a sorokkal az ecsedi főúr hosszas betegségéből való felgyógyulásáért adott hálát, s az érzelem sodra igen sok azonos mondatrészt állított egymás mellé. A ragrímek korában az azonos végződések rímnek számítottak, ehhez pedig hasonló hosszúságú szakaszokra tagolás járult. Így a szöveg közel került a vershez, s ez az egymásbamosódás manierista hatást kelt. Sokszor ez még tovább fokozódik, és a prózában tökéletes Balassi-sorok fordulnak elő. Ilyen található Szepsi városának elfoglalása feletti panaszában is: „Kit siralmas szemmel, keseredett szívvel, panaszkodással írok.” A sor 6/6/7 osztású, s bármely korabeli zsoltárban vagy Balassi-versben előfordulhatna. Véletlennek ez nem tekinthető, mert igen gyakori: egy-egy hosszabb mondatot sokszor zár le ilyen 6/6/7 osztású sor. Pl. „Testi javaidért és jótéteményidért is, irgalmas! kegyelmes! sujtogató ostoraiddal egyetemben hálákat adok: Mert miképpen lelkem, azonképpen testem is te általad vagyon.”

Még sok példán be lehetne mutatni, hogyan megy át Báthori prózája versbe. Igaz, mint költő nem túl igényes, s inkább csak alkalmilag verselt. A próza terén azonban jelentős helye van a 16. századi fejlődésben: mondat-szerkesztési módszerei, különböző tagmondat-elhelyezési variációi előlegezik leginkább a barokkot.

A manierista stílusnak sajátos változatát találjuk meg *Péchi Simon* (1570-1642) szombatos imádságos könyvében, amely héberből fordított prózai műveket, imákat és szertartásszövegeket tartalmaz. A szerző mind a héber, mind a magyar nyelvben kora legjobbainak stíluskészségével rendelkezett, s fordításában manierista művészi eszközöket is alkalmazott. Stílusáról már Guttman Mihály megállapította: „A fordítást élenkség és költői lendület jellemzi elsősorban. Ebből magyarázható a héber szövegtől való többrendbeli eltérés, mint amilyen a jelzőhalmaz, szavak közbeszúrása, bővítés, személy- és számbeli eltérések. stb.”¹²

Az egész középkori műfordítói gyakorlatra jellemző, hogy a fordítók az idegen kifejezéseket sokszor nem egy, hanem két vagy több szinonimával adják vissza; részint mert nem tudják kiválasztani a legmegfelelőbb anyanyelvi szót, részint pedig önmaguk igazolására, mintegy biztosítékként sorolják fel az összes számbavehető verziót. Péchi esetében azonban nemcsak erről van szó, ő mindig nagy gondot fordított az eredeti szöveg árnyalt tolmácsolására, fejlett stílusérzékkel választotta ki a megfelelő magyar szavakat. Szembetűnő, hogy jelzőhalmazai, felsorolásai, fokozásai az istennév körül a leggyakoribbak. Az Ibn Gabirol spanyol-zsidó filozófus héber eredetijéből fordított Keter Malkut c. imában például így szólítja meg az Urat: „Te oly véghe-tetlen *nagy* és *nagyságos* vagy, hogy az te *nagyságodhoz* képest minden *nagy*-

ság megkicsidül és minden többülés, sokaság, földben valóság elfogy: Te *nagy* és *nagyobb* vagy minden meggondolhatás fölött és felségesebb, feljebbvaló minden fennjáró repülő angyalok fölött.”¹³

Ebben az egyetlen mondatban a *nagy* szó (különböző toldalékokkal) 6, a *sok* (több) 2, a magasságot kifejező *fenn* 4 esetben fordul elő. Ezekhez számítva még két szót, amely szintén a nagyságot fejezi ki (véghetetlen, minden), azt látjuk, hogy a mondat szavainak (kötőszót és névelőt leszámítva) fele kizárólag a transzcendens lény hatalmának kiemelését, nyomatékosítását célozza. Ebben az esetben aligha az önmaga-igazoló fordítói etika irat ilyen sorokat, hanem inkább a Guttman által is észrevett „költői lendület”, ami pedig nem jelent mást, mint hogy a 12 nyelven olvasó, széleskörű műveltséggel rendelkező főúr időnként a fordítás során önkéntelenül is belefeledkezett a későreneszánsz prózastílus ékitményeinek keresésébe, és túllépett az eredeti szöveg mérsékelt dekorativitásán. Természetesen nem állíthatjuk ezt a mű egészéről, helyenként azonban a jelzők zsúfolása manierista szinezetet ad művének.

Ezt példázzák többek között az öröklét fényességéről szóló ima alábbi sorai:

„Előnkben vonván elsőben az beszívó gyenge levegőégnek sűrűségét, azután az egeknek renddel egymás feliben boltozatos sátorit. Csak az egy Napba szorítván annak az felső dicsőségének példázó ábrázatját, mert annak fénye sem fényesség az tennen dicsőséges fényességedhez képest. De mind most s mind örökké osztogatója, szabója, rendelője, minden dicsőségnek, fényességnek, világosságnak csak te vagy egyedül azoknak mind elrejtője, s mind az ő idején kinyilatkoztatója.”¹⁴

Az örök fényességet a *levegő* és az *égbolt* takarja el a szem elől; az előbbit 4, az utóbbi 7 szóval festi. Ezuán következik a fokozás (Nap fénye—isteni fényesség), majd a felsorolás (osztogató, szabó, rendelő). Mindezek az eszközök a stílust zsúfolttá teszik, de ez mégsem megy az érthetőség rovására, s mindig a mérsékeltbb manierizmus keretein belül marad.

Közismert, hogy a 16. század vége felé igen kedvelté váltak az allegorikus ábrázolások mind a képzőművészetben, mind az irodalomban. A manierizmus különösen a rejtvényt szerű, értelmi erőfeszítést is igénylő alkotásokat tartotta korszerűeknek. Ilyen bonyolult manierista allegoriarendszert vallásos irodalmunkban elsőként Pécsi Lukács alkalmazott *Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja* (Nagyszombat, 1591) című elmélkedésében. Mivel a koszorúba szedett virágok külsődleges leírásán túl a szerző szimbolikus értelmüket is megmagyarázta, valóságos erénytani rendszer alakult ki a Lukás Martini eredetije nyomán készült mű lapjain.¹⁵ Pécsi Lukács munkássága jelzi, hogy volt német minta nyomán járó katolikus manierizmus is, amelynek azonban viszonylag kevés képviselője akadt, mert az újraerősödő római egy-

ház igen hamar felismerte a barokkban rejlő lehetőségeket, s azokat saját ideológiájának szolgálatába állította.

A Pécsi Lukács által kezdeményezett katolikus manierizmusnak majd a hitvitázó irodalomban lett folytatása. Balásfi Tamás művein például már Ipolyi Arnold észrevette a „gyötrött modorosságot”. Pázmány védelmére írt vitairata (Csepregi iskola, Pozsony 1616) a manierista prózának szinte minden eszközét felvonultatta: terjengős, túldíszített mondatok, összetett jelzők, tekervényes vagy alig kibogozható szóképek, felsorolások csakúgy előfordulnak benne, mint naturalizmusba hajló kifejezések. Ellenfelét az I. fejezet élén így szólítja meg: „A Tsepregi Szitkos nyállal tsepegő Száju. és tsak szárnya ki-szaggattatott Szarka módon tsörgő Luther Predikátorkának, feje falban verésétől, ösztön ellen való, maga lába sértő rugódozásától, a Római fényes egy igaz hitnek Napjára hiába-való pökdétselésétől, a Luther és Kálvinus vallását Magyar Rabságban tartó győzedelmes Pázmány Péter ellen haszontalan verdődésétől-való, meg-szünést; észre és az igaz hitre-való, meg-térést, roszbul, jobbulást, igaz mondásra-való jó szokást, és mind ezekre, Isteni kegyelmet, és malasztot kíván.”¹⁶

Nem idegen ettől a stílustól az ellenfél gúnyolása, az alantas kifejezések, vádaskodások alkalmazása, a személyeskedés sem. Ellenfeleinek „hamissága” például ilyen jelzőket kap: „A nagy stonka, bonka, kezes, lábas és szakadozott palást alól ki-kukutskáló és magát-is nagy könnyen kimutató, vásott hamisság.” A lutheránusokat így támadja: „Luther Bujaságra tanító tudományának kendőző, fendőző, de miképpen el nem palástolható oltalmazására.”

Mindkét példában látunk olyan ikerszavakat, melyeket a leírás hangulata indukált (csonka-bonka, kendőző-fendőző); Balásfi egyéni sajátja, hogy gyakran és nagy előszeretettel alkalmaz ilyen – népnyelvhez is közelálló – szó párosításokat. A manierista jelzőhasználat eltér a szokásostól: az epitetonok nem mindig a jelzett szó pontosabbá tételét szolgálják, hanem sokszor mindaz jelzőként kerül a mondatba, ami más mondatrészként nem volna beilleszthető.

Balásfi különösen a protestánsok szidalmazásában mutatott rendkívüli találmányosságot. Az evangélikus vallást egy helyen „ama fekete tudatlan és tsak Grammatikus Melanthon feje szédelgéséből egybe zurt, zavart Augustána Confessio”-nak nevezi, a prédikátorok „Lutherrel egy sőt ett Mesterek”, másol: „Lelki gugas atyafiak”.

Ebben a stílusban van bizonyos népies vaskosság, képeit sokszor a közvetlen szemléletből meríti (szakadozott palást, guga, szarka stb), írásmódja a magyar manierizmusnak sajátos, a hitviták fogásaival ötvözött változata.

Fontos feladata lenne művelődéstörténetünknek, hogy a 16-17. század jelentősebb írói-politikusi levelezéseit kiadja. Előmunkálatoknak nem is vagyunk híján, kiadott leveleskönyveknek azonban egyelőre még igen, s ez a tény a manierista levélstílus vizsgálatának lehetőségét korlátozza. Ezúttal elsősorban a kor legjelesebb költőjének, Rimay Jánosnak levelezésére irányítjuk figyelmünket, az ő példáján kísérelve meg a levélstílus sajátosságainak felvázolását.

A Rimay-művek kritikai kiadásáról szóló recenziójában Bán Imre már utalt arra, hogy a manierista költő prózájában három stílusvariáns különíthető el: a korabeli nemesi köznyelv, a hivatalból intézkedő nemesi tisztviselő latinos stílusa, valamint ékes manierista prózája, az ún. „fentebb stíl”.¹⁷

Rimay prózai szövegeinek zömét 116 ránk maradt levele teszi ki, elemzésünkbe azonban – a kép teljessége érdekében – bekapcsoljuk két elmélkedését, a Balassi-előszó prózai részét, és verseit bevezető terjedelmes argumentumait is.¹⁸ Ez utóbbiak mind a manierista „fentebb stílt” képviselik, míg levelei közt – a tárgytól függően – minden stílusváltozat előfordul. Legtöbbjük hivatalos ügyet tartalmaz, egyéni életével vagy irodalmi elveivel viszonylag kevés esetben foglalkozik. A levelek fent említett stílusváltozatok szerinti megoszlása: 77 levél a nemesi köznyelv stílusában íródott, 22 hivatalos tisztviselőstílus, 5 „fentebb stíli”, 12 pedig vegyes vagy egyedi stílussajátságokat mutat.

Az első változat jelentkezik Rimay leveleinek legnagyobb részében, számunkra azonban ennek vizsgálata nem ígér eredményt, mert a zökkenőmentes ügyintézés közérthető, világos előadásmódot kívánt, s nem túrt meg stílusékitményeket. Ilyenek a Balassi mellett készült levelek (8-14. sz.), valamint a kor aktuális politikai kérdéseiről szólók, amelyeknek címzettje Illésházy István (31-32. sz.).

A művészi eszközök vizsgálatához nem ad sokkal többet második stílusváltozatának elemzése sem. Az előbbitől ez annyiban különbözik, hogy hivatalosabb hangú, bővelkedik szokványos kuriális fordulatokban, latin szavakban, szókapcsolatokban. Ilyenek a Thurzó Imréhez (78-88.) és Bethlen Gáborhoz (91-93.) szóló levelek. Ezekhez közelálló, de külön változatnak tekinthetjük hajlékony, árnyalt diplomata-stílusát, amely részletes, pontos leírásokat (konstantinápolyi jelentés Bethlennek, 93.) csakúgy megenged, mint rugalmas, kenetteljes, óvatos, ugyanakkor agitatív szándékú fejtegetéseket (Ahmed császárhoz, 24-26. sz., beszédtervezet a divánhoz, 95. sz.).

Mindezeknél fontosabbak számunkra azok az írások, amelyekben tuda-

tos stílustörekvésekkel találkozunk. Ha Rimay irodalmi kérdésekről, általa nagyrabecsült embereknek írt, mindig gondosan ügyelt stílusának dekoratív csillogására. El is várták tőle nagynevű levelezőpartnerei a stílus pompáját. Így írt erről I. Rákóczi Györgynek: „Nagyságod megbocsásson írásom hosszú huzonságának; ha a közönséges pad alá vethető módot kellene követnem, forralhatnék hirtelen valamit fel, s csak abárlatlanul s levetlenül is feladhatnám főzésemet. De tudom, hogy a Nagyságod elméje nem elégedhetnék csak ezen meg, kívánhatván bővebb csorgássával való folyássát is az én írásomnak látni és szemlélni. En hozzám sem illenék penig, hogy semmi szivre ható s elméje tartozható írással csalatkozgatnám reménysége fogatkozgatásával Ngodat.”

Teljes tudatában volt tehát annak, hogy mit várnak tőle olvasói, s Prágai András művéről szólva, a fejedelemnek elvszerűen is kifejtette a manierista stílus kialakítása iránti igényét,¹⁹ ennek érdekében használta fel a humanista irodalom dekoratív sablonjait.

E formakincs vizsgálatát célszerű a mondatakkotással kezdeni. Balassi-előszavában találunk többek között egy periódust, amely a manierista túlzás tipikus esete (a „Hogy az elmúlt s haladott fölső seculumot...” kezdetűről van szó). A fő- és mellékmondatok különböző változatai 24 soron át tekeregnek itt, noha a gondolat racionális magva két-három sorban összefoglalható lenne. Egyes főneveket 3-4 jelző előz meg, anélkül hogy az értelmezést megkönnyítenék; metaforái csak homályosan értelmezettek, többnyire feloldatlanok; az a fajta túlkomplikált manierista mondat ez, mely már alig marad az érthetőség határain belül.

E kirívó, túlzó példa nem fordul elő nagy számban Rimay prózájában, leveleiben még kevésbé, mégis jellemző annyiban, hogy mit bír el, mit enged meg a művészi eszközök alkalmazásában a manierista szemlélet. Lássunk ezúttal egy, a retorika szabályainak megfelelő, de manierista díszítményekkel teli mondatot, amely Rimay „fentebb stílusát” jellemzi. Szintén a Balassi-előszóban írja: „Nemde az oroszánynak is körmét a közönséges példabeszéd szerint nem hadta-e az írássiba, kiből az féle dologban Oroszlánnak is mondhatják s esmertethetik is lenni és itéletet tehetni, mind tudományról s mind elméje bővelkedésséről, melybe mind a Theológiának felséges bányája ércéből olvasztatott tündöklő fényes aranyát, s mind az Philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nectárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel, szomjú nyelv száj elevenítéssel igen benne hadta s elvegyitette is, szényezte is ezekkel igen írását, úgy hogy az historiáknak széles elterült mezein való szép gabonavetési, az poéták írássinak különb-különb színnyel ékeskedő örvendentes kertei virágjának illati között is sétáltathatja az énekek olvasásában ember az elméjét.”

A mondat teljes pompájában mutatja a manierista stílust: a teológia, filozófia, história és poétika tudományát a természet szépségeivel állítják párhuzamba a metaforák, amelyek kifejezik Rimay nagybecsülését e tudományok iránt. Ez a mondat s képei áttekinthetők, tetszetősek, de nem a megértést szolgálják; a gondolat nem a képek miatt, hanem a képek ellenére is érthető.

A bonyolult mondat szerkesztés és képalkotás mellett főleg a szokatlan jelzők halmozása adja meg Rimay stílusának manierista jellegét. Gyakran kapcsolja össze jelzőivel a különböző érzéseket: „*zöldellő s gyümölcsöző hit nyers állapotjáról*” (RÖM 101.), „*vétkeinek sikeres saváról*” (RÖM 101.), „*megzáposodott és megavasodott állapotjáról*” (RÖM 101.), „*életünknek zabolázatlan, hig fékemplőjéről*” (RÖM 99.) beszél; a katolikus vallást „*csuportos, görcsös és horgos regulának*” nevezi (RÖM 93.), a „*türésnek, szenvedésnek olaját*” pedig „*szeligységnek hig kutjából meríthetjük lány elménknek tág szájú vödrével*” (RÖM 61.). Különösen kedveli a színszimbolikát; a 45. vers argumentumában írja: „*ha az mi vétkeink oly veresek volnának, mint az skarlát szín is, hófejségüvé tétetnek általa, s ha mint az igen piros festék úgy piroslanának is előtte, gyapjuhoz hasonló fejséget vesznek tőle*” (RÖM 101.). A meglepő jelzői metaforákkal erős érzelmi hatásokat ér el, s a mondánivalóban kellő súlyosat, újat nem hozó korban ez a siker titka. Gyakran pedig – ezzel tetézve az érzelmi hatást – a jelzők is jelzőt kapnak. Prágai művét értékelve írja I. Rákóczi Györgyhöz szóló levelében:

„Ahol a csacsogó szajkó, terescselő szarka, szökdöcsölő cinege, ugrácoló buja veréb természetü vicgapurdi Asszonyok szájába zabolát vetegető s életek dorgáló feddő íráshelyek fordulhatnak ez könyvnek rendiben elő, leginkább mindenek csak azokat tudják az helyeket.” (RÖM 438.).

Nagypénteki elmélkedésében pedig ilyen jelzőcsoportokat találunk: „*az te boldog méhő hét éles hegyes törrel szivet hassogató, ökledező véghetetlen szükséggel virágozdogált s örökké virágozdogáló, epedett édes Anyádot...*” (RÖM 157.). Az előbbi esetben felháborodása, az utóbbiban vallásos érzelmeinek áradása inspirálta kifejező eszközeit. Jelzőkön kívül egyéb mondatrészeket is nagy kedvvel halmoz: „*...intvén abban az írásomban az előljáróinkat, hogy a dögösült erkölcsü, csapza, gözön guz, cselelendí természetü, nádályforma és teremő, keskeny hajokat orrok tövére nyugatoztató, deli, hetyke, dicsegető, rusnya beszédő, trágár, szemtelen, nyelves embereket gyomlálhassák, irtogassák, udvarokból hátok mögé, házokat üresítsék tülök a jámborságot, keresztyénséget, Virtusokat, jó erkölcsöket plántálgatván, nevelvén, gyarapítván, magok böcsületivel helyettek.*” (RÖM 439.).

Kiapadhatatlan leleménnyel kereste a szinonimákat, s minden lehető eszközt megragadott a stílus ékesítésére. Az előbbi mondat szomszédságában

még két ízben találunk hosszú felsorolást: először 25 foglalkozást jelentő szót, majd 15 igét sorol fel (438-439. l.). Nagypénteki elmélkedésének egyik mondata húsz szenvedő és öt egyéb igealakot sorjáztat egymás után (RÖM 157.), sőt a 41. vers argumentumában még a számnevek halmozása is előfordul: „Minthogy Isten ellen *sok ezerképpen* való mindennapi vétkeinknek *számtalanságához* képest...” stb. (RÖM 93.). A három számnév mellett még a *mindennapi* jelzővel is hangsúlyozza a bűnök nagy számát; jellemző Rimayra, hogy semmilyen felsőfokú kifejezést nem érez annyira elégnek mondanivalójához, hogy a fokozáshoz kínálkozó elemeket még fel ne használja.

Az erős érzéki hatású képeket prózájában csakúgy megtaláljuk, mint lírájában. A 43. vers argumentumában írja: „bűneinknek undok szennye ránk ragadása miatt mocskosan kell” Istenhez könyörögnünk, kinek kegyelme naphoz hasonlóan „mint az verőfény világa tündöklő fénye fertelmes dögök-re, a rüt undok sárokra való terjedésével is magát soha nem ferteztetheti.” (RÖM 98.) A költőt láthatóan vallásos meggyőződése készlettel minél nagyobb formai ellentétek felsorakoztatására, mondanivalója csak a bűnök „rűtségének” és az „isteni kegyelem”-nek minél élesebb szembeállításával domborodik ki.

Rimay manierista műprózájának egyik legszebb képét találjuk nagypénteki elmélkedésében: „imhol, mi édes, mi Kegyes Ur Krisztus Jézusunk, mely számtalan és számlálhatatlan gyötrelmeknek kévéiből, csomóiból rakodott s tetéződött is fel az te sokféle kinaidnak tömött búzaszerű kalászos asztaga, amely asztagbeli Búzának kenyere örök idvösségre való táplálással tengeti élteti lelkeinket.” (RÖM 157.). A kép pontos kidolgozása, részletezettsége és szemléletessége ismét csak Pázmány prédikációinak barokk képeit, hasonlatait előlegezi: a tökéletes formai kidolgozás miatt a barokk mély, aktív vallási hevületének hiánya is alig-alig vehető észre.

Rimay prózájának formai vívmányai mindenütt a magyar „stylus ornatus” létrehozását szolgálják: mondatstruktúráik bonyolultsága, a fő- és mellékmondatok variációi, a mondatrészek halmozása csakúgy, mint meglepő metaforái, rejtvénytartó szóképei, színes, érzéki asszociációi. Ezek alkotják „fentebb stílusának”, kiforrott manierizmusának művészi eszközeit, de csak olyankor kerülnek elő, amikor magasztos témáról (vallás, irodalom stb.) ír. Szinte kivétel nélkül bekerültek ezek a megoldások az érlelődő barokk próza művészi eszközeinek tárházába is.

Ugyancsak a manierista stílushagyomány továbbélése figyelhető meg Geleji Katona István (1589-1649) egyes prédikációiban és levelezésében.²⁰ Érdemes idéznünk I. Rákóczi Györgyhöz írt levelének elejét: az 1639-es újév alkalmából jókívánságait oly tekervényes, hosszú, bonyolult mondattal kezdi, hogy mondanivalója többszöri elolvasás után sem válik mindenütt világossá. Az Isten nevének említése szinte kozmikus távlatú képek egész sorát inspirálja benne:

„Az fölséges ur, ki az egeknek tengelyit egy megmozdulhatatlan sarkon forgatja, a napot, holdat s akik kezdetben kerekített circalomban tévedezés és akadozás nélkül jártatja, járások, kelések és enyészések által a nappalokat az étszakáktól megszagatja, az esztendőket meghatározza és mind a négy öregb részekre, tavaszra, nyárra, őszre és télre a nap által, s mind tizenkét apróbbakra, úgy mint holnapokra, a hold által osztatja, és amely punktról elindultanak, azon punktra ismét esztendőszakai folyvást váló járások után elvéptelenül visszahozza: ki az ember életének nyulását bizonyos határra szabta, az egészségnek és betegségnek sáfároltatását maga mellett tartja, az jó és gonosz szerencsét kinek-kinek a mint akarja, úgy méltatja, a birodalmaknak zabolájokat saját kezével igazgatja, az állapotokat bírja és szabad kénye szerint szolgáltatja, a királyok és fejedelmek sziveit az ő tetszésére hajtja, mint a kertész a víz folyamot, a mely felé akarja, arra árkolja, ők gondolnak ugyan valamit, de Isten az, aki az ő gondolatjokat boldog végre, gyakorta elintézett szándékok ellen is, vezérli és juttatja etc. Ez, mondom, a minden felségek felett való felség és minden uraknak ura, Isteneknek Istene dicsőitessék örök-ké minden lelkes és lelki állatoktól érette, hogy...” stb.²¹

Az első mondatban a transzcendens hatalom érzékletessé tételére felvonnatja – mint annak függvényeit – az égitesteket, az időt, az emberi élet változásait, a szerencsét. A világegyetem egészét, ég és föld pólusait egybefogó isteni hatalom nagyságának illusztrálásával akar Rákóczihoz intézett jókívánságainak minél nagyobb súlyt adni. E célból azonban már annyi mellékmondat halmozódott össze, hogy végül a szerző sem képes átlátni a mondat-szövevényt; ekkor kezd csak új mondatot (s még ennek elején is összefoglalja az előbbit), de ennek idézéséről, az előbbinél is jóval hosszabb terjedelme miatt itt le kell mondanunk. Az azonban ennyiből is látható, hogy Geleji a magyar manierista próza egyik sajátos alakja, s főleg levelezésében a manierista formakincs továbbél a 17. század közepén.

De továbbél ez a formakincs a magyar barokk prózában is, amely a gyönyörködtetés (*delectare*) elve helyett ugyan a hasznosság (*utilitas*) követelményét állította előtérbe, mégis nem egy ponton a manierizmustól tanult, annak művészi vívmányait örökölte.

1. Bán Imre: A magyar manierista irodalom. ItK 1970. 451-465. és az *Eszmék és stílusok* c. kötetben. Bp. 1976. 168-185.
2. Klaniczay Tibor: A manierizmus esztétikája. Bp. 1975. 7-111.
3. Guevara egy másik művének (*De vitae rusticae...*) hazai recepciójáról vö. Németh S. Katalin: Debreczeni S. János és Guevara (*A Christianus suspirans „haláltánc” betéte*) ItK 1974. 210-213. A református prédikátor fordítása kitűnően megőrizte az eredeti szöveg manierista stílusfordulatait. Lackner művét részletesen elemezte Kovács József László (*Stud. Litt.* 1971. 51-61.)
4. Bán Imre: „Fejedelmeknek serkentő órája” (Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez) It 1958, valamint: *Eszmék és stílusok*, i.m.
5. Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája*. Bártfa 1628. I. 37.
6. Pázmány Péter *Összes Művei VII.* Bp. 1905. 62.
7. Thordai prózájának anticiceronianizmusát kissé eltúlozza Merényi Varga László tanulmánya (*Acta Hist. Litt. Hung. Szeged*, 1973. 108.)
8. Erdély öröksége IV. Bp. é.n. 46.
9. Szepesi Csombor Márton *Összes művei (Régi Magyar Prózai Emlékek I. Bp. 1968. 91.)*
10. Benda Kálmán: Egy új forrástudomány, a történeti grafológia. *Kortárs* 1977. 1129.
11. Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. *Theológiai Szemle* 1931. 136-138. Ecsedi Báthori István művének újabb szempontú elemzését l. Erdei Klára: Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük. ItK 1980. 55-69.
12. Péchi Simon szombatos imádságos könyve. Kiadja és bevezeti Guttman Mihály és Harnos Sándor. Bp. 1914. 41.
13. Uo. 305.
14. Uo. 302. A Keter Malkut forrásaival tüzetesen foglalkozik legújabbán Dán Róbert: *A szombatosok és Péchi Simon irodalmi munkássága c. akadémiai doktori értekezése*. Kézirat, 194-195.
15. Rapaics Raymund: Pécsi Lukács Koszorújának forrásművei. *Botanikai Közlemények* 1931. 121-125. Rónay György: *Szűzek koszorúja*. Bp. 1936.
16. Balásfi Tamás: *Tsepregi iskola*. Pozsony 1616. I. RMK I. 467.
17. It 1956. 238.
18. *A levelek számai a kritikai kiadásra utalnak, idézeteink is mindig innen valók: Rimay J. Összes Művei. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. (A továbbiakban rövidítve: RÖM)*
19. Merényi Varga László: A manierista stíluseszmény Rimay levelében. ItK 1970. 503-508.

20. Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 80.
21. Geleji levelének közlése: ItK 1894. 336. (Közli Beke Antal)

A LA FRONTIERE DU MANIÉRISME ET DU BAROQUE

(Aspects stylistico-historiques de la prose hongroise au début du 17e siècle)

Dans la prose hongroise du premier tiers du 17e siècle, on peut observer la coexistence de trois styles. Le premier, c'est la prose cicéronienne de l'humanisme tardif, le deuxième, la prose poétique maniériste qui, tout en continuant à se référer à Cicéron, ne s'en éloigne pas moins de son idéal („stylus ornatus"), enfin, le troisième se manifeste dans la prose de la première littérature baroque. Cette étude se propose de présenter le processus au cours duquel ce style orné maniériste s'est élaboré pour transmettre ensuite ses acquis formels aux oeuvres baroques. La prose baroque hongroise avait pour précédent le maniérisme, sans lequel il lui aurait été impossible d'atteindre le haut niveau marqué par le nom de Péter Pázmány. C'est après avoir apparu surtout dans les méditations, dans la littérature polémique et de piété, ainsi que dans la correspondance des écrivains et des poètes de culture humaniste, que les éléments du style maniériste ont passé dans les genres en prose du baroque.

MATIJA PETAR KATANČIĆ ÉS A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS

Matija Petar Katančić nem volt Gundulić vagy éppen Preradović formátumú költő, a horvát irodalom történetében mégis fontos hely illeti meg. Lírikusként és tudósként egyaránt jelentősen gazdagította a felvilágosodás korának horvát szellemi életét. A hungarológus sem hanyagolhatja el jórészt Pest-Budán fogant és megalkotott műveinek vizsgálatát már csak azért sem, mert tanulmányait részben itt végezte. 1795-től félévteneden át maga is az egyetem tanára volt, s nyugdíjazását követően is itt élt egészen 1825-ben bekövetkezett haláláig.

Sajnos, Katančić az újabb magyar kapcsolattörténeti kutatás érdeklődésén szinte teljében kívül rekedt, pedig életművének komparatista szempontú vizsgálata tanulságos mind a hungarológia, mind a kroatisztika szempontjából. A 18-19. század fordulóján ő volt az a horvát író, aki a legtöbb szállal kötődött a magyarsághoz s ezáltal továbbvivője lehetett egy a korábbi évszázadokban még intenzív s szerteágazó, a kölcsönös recepciót elsősegítő folyamatnak, amely a középkortól a reneszánszon át a barokkig ívelt. Ez a folyamat a horvát és a magyar szellemi értékek kölcsönös cseréjén alapult, termékenyítő hatása mindkét esetben jól mérhető. Egyes, mondhatni legfontosabb mozzanatait a korábbi szlavisztikai kutatások már megvilágították, így pontos fogalmaink vannak pl. arról, hogy milyen módon gazdagították Balassi verskultúráját a délszláv versformák,¹ de arról is, hogy a 16. századi horvát drámairás jeles képviselője, Petar Hektorović (1487-1522) *Robinja (Rabnő)* c. drámájában szinte kizárólag magyar szereplőket mozgat.² A *Szigeti veszedelem* és a horvát Zrinyiászok viszonyát féltucatnyi dolgozat tárgyalta,³ eredményeik összegezését mindeddig Klaniczay Tibor végezte el a legteljesebben.⁴ Számos tanulmány foglalkozott az észak-horvátországi ún. kaj-horvát nyelvű irodalom és a magyar literatura kapcsolataival is, amelyek a 16. és a 17. században egyaránt virágozóak voltak. A Zrinyiek birtokához tartozó muraközi Nedelišćen felállított nyomdában a kaj-horvát irodalom egy elsősorban nyelvtörténeti szempontból becses műve látott napvilágot: a varazsdi Ivan Pergošić Werbőczy *Tripartitum*-át fordította kaj dialektusban. Antun Vramec varazsdi kanonok – jórészt magyar források alapján – érdekes történeti munkát adott közre *Kronika* címmel, Blaže Škrinjarić pedig – saját bevallása szerint – magyarországi diákoskodása idején készített jegyzetei alapján írta meg *De agno paschali* c. elmélkedéseit.⁵ A 17. század kapcsolattörténeti anyagának fontos momentumaként említhető Pázmány munkásságának és Nyéki Vörös Mátyás műveinek horvát recepciója. Az előbbit Petar Petretić zágrábi püspök támogatta, amikor a Nikola Krajačević Sartorius által készített kaj-horvát nyelvű biblia-fordítást 1651-ben Grazban kinyomatta,⁶ a má-

sik Matija Magdalenic érdeme, ő fordította le s adta ki 1670-ben Nyéki Vörös *Tintinnabulumát*, s feltehetően ő ültette át horvatra a *Dialogust* is, amely nyomtatásban ugyan nem jelent meg, de kézírata ránk maradt.⁷

E gyümölcsöző folyamat a 18. század évtizedeiben erőteljesen gyöngül-ni látszik: a két irodalom kapcsolatai beszűkülnek. Alighanem jellemző tünetnek tekinthető az, amire – már idézett tanulmányában – Hadrovics László hívta fel a figyelmet, hogy ti. „a két legnevezetesebb és leggazdagabb horvát rendi könyvtár katalógusa, a lepoglavai pálosoké és a zágrábi jezsuitáké arról tanúskodik, hogy a magyar nyelvű irodalmat még a 18. század második felében is a horvátoknál szinte kizárólag a 17. századi írók képviselték. Így elsősorban a vallásos művek: Pázmány Kalauza és predikációi, Káldi bibliafordítása és predikációi, Tarnóczi István jezsuita író elmékedő művei, s ezek mellett alig akad 18. századi mű...”⁸

A kapcsolatok elapadásának számos oka lehet. Tisztázásuk nem e tanulmány feladata, itt csupán arra vállalkozhatunk, hogy az évtizedeken át tartó apályos periódus után felmutassuk azt a „jelenséget”, amely a 17. század végéig virágzó kölcsönhatások folytatásának tekinthető. Matija Petar Katančić életpályájának kapcsolattörténeti szempontból becses mozzanatait kíséreljük meg számba venni.

Katančić 1750-ben született a szlavónai Valpovon s valószínűleg itt végezte alapfokú iskolai tanulmányait is a városka ferences plébánosának irányításával. Életútjának első meghatározó momentuma volt ez az indulás: hamarosan maga is a ferences rend noviciusaként folytatta stúdiumait Pécsen, Budán, Baján és Szegeden. Egyes életírók úgy vélik, a rokoni kapcsolatok miatt jött a magyarországi városokba,⁹ ám bizonyára szerepet játszott ebben a szlavóniai, boszniai és a magyarországi ferences rendházak közötti élénk kapcsolat is.¹⁰ A noviciátust végül Bácsban fejezte be 1772-ben, ahonnét Eszékre ment, hogy teológiai tanulmányokat folytasson. Későbbi írói és tudományos munkássága szempontjából döntő fontosságú lett ez a néhány esztendő eszéki tartózkodás. A ferences rendház tagjai közül néhányan közöset alkotva dolgoztak itt a horvát nemzeti művelődés fellendítésén, tudatosan vállalva műveikben a nemzeti nyelvűséget. Josip Pavišević Ivan Zaničić álnéven Pesten nyomatta ki *Kratkopis poglavitijih dogadjaja sadašnje vojske medju Marijom Terezijom i Friderikom IV. Pest, 1762.* (A IV. Frigyes és Mária Terézia közötti mostani főbb hadi események rövid leírása) c., a hétéves háborúról szóló művét; Ivan Velikanović – igaz, valamivel később – vallásos

tárgyú, de horvát nyelven írott drámákkal jelentkezett (*Sveta Susana. Buda, 1783.*; *Sveta Terezija. Eszék, 1803. stb.*); Marijan Lanosović pedig német nyelvű horvát grammatikát adott közre 1778-ban *Neue Einleitung zur slavo-nischen Sprache* címmel.¹¹ Hármójuk közül főleg Josip Pavišević hatott a fiatal Katančićra, aki – maga is írói tevékenységet folytató tanár lévén – latin és horvát nyelvű versek írására biztatta növendékét, méghozzá a horvát gyakorlatban is a klasszikus prozódia szabályainak követésére serkentve. Egy latin nyelvű Katančić-versből tudjuk mindezt, amelyet mesteréhez intézett (*A.R.P. Josepho Pavišević, Provinciae Custodi, suoque ante in Theologicis Moderatori*):

Ut corde gnatum fert genitor pio
praebetque caro saepe piissimus,
se diligi dum cernit illi,
plurima signa paterni amoris,

tu me, Pater, crebris, quod amas, metris
invisis; amplis et mea laudibus
extollis, ausus primum ego quae
Illyrico cecini cothurno.

Audere tantum flexibilis dedit
natura linguae seu facilis modus
Graiae cheli nostram adplicare;
hanc modo utramque ferire noris,

id fecit usus, foedus et intimum,
et prisca vitae utrisque propinquitas
communis, horum quae tenebat
fine diu patrio nepotes.

Si voce blandi tangere barbiti,
pectentis et suavem Illyrici sonum
ardes, Pater, – Pol! metrum habebis
Illyricumque metrique leges.

Az eszéki „studium generalét” befejezve Katančić beiratkozott a budai egyetemre. Két esztendőn át (1778-1779) tanult itt esztétikát és poétikát („bonarum artium disciplinas”) Szerdahelyi György tanítványaként, akivel közvetlenebb, talán már barátinak is nevezhető viszonyba került. Erre vall,

hogy később, 1791-ben *Fructus auctumnales* c., latin és horvát nyelvű verseit tartalmazó kötetét Szerdahelyinek ajánlotta, s a versek közé felvett egy Szerdahelyihez intézett latin nyelvű ódát is.¹² Az ajánlás szövege:

„VIRO CELEBERRIMO REVERENDISSIMO DOMINO GEORGIO ALOYSIO SZERDAHELY CATHEDRAL. ECCLESIAE VACIENSIS CANONICO S. MAURITII DE BOTH ABBATI AA.LL. ET PHILOSOPHIAE DOCTORI ARCHIGYMNASII REGII BUDENSIS DIRECTORI IN GREMIALI STUDIORUM COMMISSIONE AD EXCELSUM CONSILIUM REGIUM LOCUMTENENTIALE HUNGARICUM ADESSORI BONARUM ARTIUM EASQUE COLENTIUM PATRI BONI GUSTUS PHILOSOPHIAE PULCRI ET PARNASSI PANNONII PRAESIDI SUO IN AESTHETICA OLIM MODERATORI PIENTISSIMUS AUCTOR FELICITATEM.”

Nem kétséges: Katančić ama kortárs írók és költők sorába lépett – túl sokan nem voltak –, akik mesterüknek fogadták el Szerdahelyit, illetve esztétikai elveit követték, a maguk költői gyakorlatában, gondolkodásukban azokat felhasználták. A magyar pályatársak közül Pálóczi Horváth Ádám szólt róla tisztelettel,¹³ sőt alkalmasint tanácsát is kikérte,¹⁴ de – Szauder József figyelmeztetett rá – Csokonai is ismerte munkásságát, olyannyira, hogy némelykori „...hivatkozásai, sőt átvételei Szerdahelyi rendszerezéséből ennek alapos ismeretére vallanak...”¹⁵ Csokonai talán Földi biztatására vette kézbe műveit, aki verstani munkájának bevezetésében a tudományszak jelentős képviselőjeként említi. Az esztétikát olyan külföldi tudósok mellett, mint Alexander Gottlieb Baumgarten és mások, „új és szép formában ki dolgozta a mi Hazánkíjain közzül is ama Nevezetes Nagy érdemű és Fő Tiszteletű Szerdahely György: Aesthetica s. [ive] Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulchri deducta. Pars. II. Budae 1778.”¹⁶

Köztudott, hogy a kortárs magyar irodalom képviselőinek többsége nem így vélekedett Szerdahelyiről. Dugonics András és Révai Miklós elmarasztalóan nyilatkoztak róla,¹⁷ Virág Benedek sem szerette,¹⁸ íróink többsége nemigen használta latin nyelvű rendszerező munkáit.

Katančić Szerdahelyiben azt a tudóst becsülte, aki a szaktudományban alaposan tájékozott, műveit a rendszerezés igényével szerkeszti, aki az egykorú szakírók (a német A.G. Baumgarten és J.G. Sulzer, a francia Batteux és az angol H. Home) munkáinak nyomán dolgozta ki esztétikáját, s akit később saját tudományos gyakorlatában maga is követett.

Az egyetemi tanulmányok befejezése után Katančić előbb Eszéken, később Zágrábban lett gimnáziumi tanár. Az oktató munka mellett maradt ideje tudományos és költői törekvéseinek megvalósítására is. Eszéki tanárságának harmadik esztendejében adta ki első könyvét, a címe: *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta, quam Petrus Katancius O.S. Francisci Professor Hum. conscripsit Eszek 1782. A Dissertatio* régészeti és numizmati-

kai tárgyú munka, amely jelzi a fiatal tudós több irányú érdeklődését, de eruditív felkészültségét is. Érdemes megemlíteni, hogy a megjelenést követően magyar nyelvű recenzió is készült róla, Molnár János méltatta a *Magyar Könyvház* 1783. évi kötetében.¹⁹

Szempontunkból persze sokkal fontosabb a csaknem tíz évvel később, már Zágrábban kiadott Katančić-kötet, a *Fructus auctumnales*, amely addig írott verseinek gyűjteménye volt. Teljes címe: „*Fructus auctumnales in iugis Parnassi Pannonii maximam partem lecti Latia et Illyrica cheli decori vate Math. Petro Katančić Pannonio in Archigymn. Zagrab. Schol. Hum. Professore P.O.*” A negyven latin és tizenhat horvát nyelvű versszöveget s egy horvát nyelvű, hexameterekben írott pásztorjátékot tartalmazó kötet – mint esztétikai teljesítmény – nyilván nem vetekszik a horvát költészet reneszánsz és barokk kori teljesítményével, a felvilágosodás periódusában viszont korszakos jelentőségű. A horvát irodalom történetében ui. a kötet versanyaga révén Katančić lett az a költő, aki a felvilágosult klasszicizmus jegyében próbálta megújítani a horvát verselést.

A kötet horvát nyelvű szövegeit egy rövid prozódiai fejtegetés (*Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio*) vezeti be, amelyben a szerző előadja: hogyan kell a szótagok hosszúságára és rövidségére alapozva a klasszikus metrumokat a horvát nyelvű verselés gyakorlatában alkalmazni. Meggyőződése, hogy helyénvaló a szerb-horvát nyelv esetében a latin és a görög metrikai szabályok követése. Kimondja, hogy a horvát nyelvben is lehet a versírás alapja a hosszú és rövid szótagok váltakozása. Az arsziszban szerinte egyaránt szerepelhetnek a természetüknél fogva („*quae gravi aut acuto exprimuntur sono*”) és helyzetükből adódóan („*ubi vocalis duas praecedit consonas*”) hosszú szótagok. A hangsúlyt figyelmen kívül hagyja és megengedhetőnek tartja az arsziszban hangsúlytalan szótag használatát is, ha az természeténél vagy helyzeténél fogva hosszú. Az *eliziót*, amely az egykorú magyar prozódiai vitáknak is tárgya volt,²⁰ annak ellenére sem tartja megengedhetőnek, hogy a latin költészet gyakorlatában megszokott. Ugy véli: alkalmazása megbontja a harmóniát („*Elisio, Latinis familiaris, turbat harmoniam, in cantu praesertim*”). Ő maga a görögök példáját követve – egyetlen versét kivéve – következetesen elkerüli. („*Nos Graecorum exemplo eam vitavimus, dempta Ode Samoboriensi.*”)

A rövid fejtegetés végén arról ír, hogy lehetne értekezni mindezzel kapcsolatosan a magyar verselési gyakorlatról is, „mivel a magyarok nem kis fokon művelik a maguk poézisét”, ám terjedelmi korlátok miatt lemond erről, jelzi viszont, hogy később még visszatér a kérdésre. („*Addere libuit Hungarica; sed quod Hungari suam non minimum excoluere poesim et nos typis parcere cogimur, alteri ea servamus temporari.*”)

Ez utóbbi megjegyzés – s természetesen a fentebb már említett magyar vonatkozások – arra utalnak, hogy Katančić a kortárs magyar irodalom hasonló törekvéseit ugyancsak figyelemmel kísérte, amit más adatok is megerősítenek. Egyébként is, aligha képzelhető, hogy egyetemi stúdiumainak két esztendeje alatt – Szerdahelyi tanítványaként! – ne figyelt volna a megújuló magyar irodalomnak a líra megújulását célzó eseményeire. Mindenképp tudnia kellett pl. a deákos klasszicizmus jegyeit mutató kortárs magyar költészetéről. Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós is megírta már első klasszicista verseit, Baróti Szabó 1777-ben, Révai Miklós pedig 1778-ban verseskötettel lépett a nyilvánosság elé,²¹ s 1779-ben Kassán napvilágot látott Baróti Szabó híres fordításának, a *Paraszi majorságnak* első kiadása is,²² amely – az előbbiekhöz hasonlóan – szintén a görög-római verselés magyar nyelvű alkalmazhatóságát példázta. Hogy ezekre a törekvésekre felfigyelt, azt az imént idézett verstani fejtegetésen túl a *Fructus auctumnales* egyik latin nyelvű verse sejteti, mi több, azt jelzi, hogy Katančić maga is próbálkozott magyar nyelvű versek írásával. Arról beszél e szövegben, hogy egy bizonyos R. P. Sebastiano (aki valószínűleg diáktársa volt) magyar versek írására biztatta őt („R.P. Sebastiano, promotori Hungaricorum carminum suo”). Mindeddig egyetlen versszöveget ismerünk Katančić hagyatékából, amely egyértelmű bizonyítéka annak, hogy tudott magyarul s hogy Sebastiano biztatásának volt fogantatója. 1790-ben Erdődi János horvát bánt köszöntötte vele a beiktatás alkalmából. A vers Zágrábban jelent meg nyomtatásban egyegy, ugyancsak Katančić által készített latin és horvát nyelvű változattal együtt. A *Magyar lant* címet viselő szöveg alkaiosi strófákban íródott:

Lantom! De régen nem vala hangodat
hallván gyönyörködnem; poros és szennyes
lettél egészen, színed elmúlt,
húraid is valamenny' ragyásak.

Már néma feksző, mely Kel[1]jemes valál
Parnassus hegynek, nemzetes és tanúlt
Saffónak és ő mesterének,
s hűgainak, nemes asszonyoknak.

Kelj föl! Talán még szólhatol. A magyar
jó kedvvel hallgat szózatot; ő szeret
horvátot, úgymint jó barátját:
mert vele mint felejével éle

mind eddig. Horvát és magyar egyben az,
nemzetnek aki régi szokás szerént
fölvész ma tisztséget dicsően,
mellyet ősi karokon viseltek

bajnok s vitéz szívvel, töröket kevés
hadnéppel úzvén a haza széliről.
A puszta többször Petrinyának
vallanak azt falai Tomásrúl.

Ennek követni nyomdokit úntalan
János fog, erkölcsit kelf[1]jemes magyar
példával horvát ösztönére
képzeni és jeles érdemével

a régi bánoknak nevüket tovább
fellyül haladni. Lesz szabad ő alatt
árnyékos erdőnek keblében
estefelé könyökére dűlni,

pintyőke-nótát, a Koridon dudát,
Mopsus furugláját, Erató szavát
hallgatni, s János téteményit
fák hajikon gyönyörűl keresni.

A *Fructus auctumnales* (Őszi gyümölcsök) versanyaga erőteljesen magán viseli annak az irodalmi-kulturális közegnek jegyeit, amelyben megszületett, pontosabban, amely a versek élet- és élményanyagát adta. És maradéktalanul hordozója a kötet a kor lírai klasszicizmusának is, amely a magyar fejlődéssel rokon, sőt részben abból nőtt ki. Ami első pillantásra szembeütő, az a versek alkalmi jellege. Karakterisztikusan alkalmi vers a *R.P. Sebastiano, promotori Hungaricorum carminum suo...* (Sebastiano biztatása volt a megírás alkalma, hogy ti. Katančić, írjon magyar verseket is) éppúgy, mint a Szerdahelyi Györgyhöz intézett óda (*A.R. ac. CL. D. Georgio Aloysio Szerdahely...*), vagy a *Poeta adhortatur milites ad strenue pugnandum pro gloria et muneribus, IV. Id. Decembr. an 1778.* c. vers, amelyben a poroszok és a törökök ellen küzdő katonákat biztatja helytállásra. De horvát nyelvű példákat is idézhetünk; ilyen a Mária Terézia halálára írott elégia (*Čudnovati plač o smrti M. Teresije, kraljice, u Osiku 1780 – Csodálatos siralom Mária Terézia királynő haláláról, Eszéken 1780.*) csakúgy, mint az Erdődi János horvát

bán beiktatására készült óda is 1790-ből, amelynek egykorú műfaji párhuzamai a kortárs magyar lírában is kimutathatók: a II. József halálát követő főispáni beiktatások nálunk is alkalmi ódák írására serkentették a versszerzőket.²³ És természetesen Katančićnak is van az 1790-ben Budára hozott korona őrzésére rendelt egyik nemesi bandériumot (a zágrábit) dicsérő verse (*Plemenita horvatskog kraljestva četa slavnu madjarsku krunu za cuvati iz Zagreba se u Budim dileča, 1790. – A horvát királyság nemesi bandériuma Budára indul Zágrábból a dicső magyar korona őrzésére, 1790.*), miként magyar kor- és pályatársainak is. S ha már a párhuzamokat említjük, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Katančić költészetének klasszicista eszköztára szintén sokban rokon a magyar pályatársakéval. Theokritosz, Vergilius, Ovidius műveinek motívumkészletéből éppúgy merít, mint nálunk Baróti Szabó, Virág Benedek, sőt később Berzsenyi, s talán abban is magyar mintákat követett, hogy az antik képek anyagába a horvát népélet és népnyelv elemeit beépítette.

A *Fructus auctumnales* horvát nyelvű klasszicista versanyagának sajátosságaként kell említeni az idillikus tájrajz megteremtésénél a hazai motívumok alkalmazását. Az antik mitológia alakjai (Pan, Phoebus, Apollo s a nimfák) a szerémségi tájakon, a Fruška gora erdőségeiben járnak-kelnek („Pan sviralom jednoč zapovid na Feba potočne sestre kupi na gori Fruškoj kod Srima ponosnog”) Katančić műveiben; a szláv mesék tündére, *Vila* szintén felbukkan. Van aztán olyan verse is, ahol Pan isten muzsikájára perdülnek táncra a samobori szláv mesebeli tündérek (vilák): Milica, Ljubica, Danica, meg Ancica, s az csak természetes, hogy táncuk a délszlávok ősrégi néptánca, a *kolo*:

Pan pribira svirku – „Hop!” Satir veli.
 U kolu je Milica, Ljubica, sestrice mile,
 izvan kola Danica, Ancica i druge vile;
 tu Milica pismu piva, a Ljubica njoj odpiva,
 Nimfe igru pismam uredno dile.

(Pan zenélni készül – „Hopp!” kiáltja Satir.
 A körben van már Milica és Ljubica, az édes nővérek,
 A körön kívül Danica, Ancica és más tündérek;
 itt Milica dalt dalol, és Ljubica felel néki,
 A nimfák a dalra rendre táncra kelnek.)

E viszonylag csekély terjedelmű költészet esztétikai hozadéka sem lebecsülendő, kivált ha figyelembe vesszük, hogy a 18. században a horvát költészet forrásai elapadtak, s ami kevés volt is, az többnyire a barokk szellemiség

hordozója és nem a felvilágosodás jegyeit tükröző költészet lett. A Molbice völgyi szüret antik miliőbe helyezett eseményének lírai bemutatása pl. olyan esztétikai produkció, amely a horvát líra élvonalába emeli a *Vinobera u zele-noj Molbice dolini prikazana vilam samoborskim* (Szüret a zöld Molbica-völgyben, amelyet a samobori tündérek mutatnak be) c. Katančić-verset.

A *Fructus auctumnales* közreadásával valójában lezárult Katančić költői pályája. 1795. július 17-én a Helytartótanács a pesti egyetem igazgatóságával hivatalosan tudatta, hogy Matija Petar Katančićot királyi határozattal kinevezték az egyetem régészeti és numizmatikai tanszékére (cathedra scientiae antiquitatum et numusmaticae) tanárnak.²⁴ Szeptember végén foglalta el állását, s ettől kezdve életét teljességgel a tudományművelésnek szentelte. Az egyetemen betegsége miatt ugyan csupán fél évtizeden át tanított, de ez az időszak elegendő volt ahhoz, hogy tudósként tekintélyt szerezzen magának, s nyugdíjba vonulása után is az egyetem tudományos tanácsadója, munkatársa legyen.²⁵ Tudományos műveinek megjelentetését az egyetemi nyomda vállalta, s egy részük még a szerző életében napvilágot látott, más részük halála után került ki a nyomdából.²⁶

Numizmatikai, földrajzi és régészeti tárgyú munkái mellett az irodalom-történetet elsősorban verselméleti munkája érdekli, amelyet nagy gonddal készített, s amely 1817-ben készült el. Sajnos – valószínűleg nyomdai okok miatt – a *De poesi Illyrica libellus, ad leges aestheticae exactus, cum Rosa-leide Kanixlichii emendata* kéziratban maradt, nyomtatásban máig sem jelent meg, gyakorlatilag hozzáférhetetlen, így hatása a horvát verselés gyakorlatában nem érvényesülhetett. Élete nyugdíjas éveit a budai ferences kolostorban élte teljesen elzárkózva, a horvát irodalmi élettől távol, így még az a lehetőség sem adatott meg neki, amely Földi Jánosunknak, aki kéziratos verstanában megfogalmazott eredményeit legalább egy zseniális költőbarát és tanítvány, Csokonai számára hozzáférhetővé tette.²⁷ A klasszikus prozódia további horvát fejlődésére így csak a *Fructus auctumnales*beli rövid fejtegetés gyakorolt hatást. Az sem volt lényegtelen, hogy M. Mahanović *Observationes circum orthographiam* c. munkájában Katančić prozódiai eredményeit adaptálta, s ezekre hagyatkozott később a Voltaire-fordító, varazsdi Franjo Strehe csakúgy, mint Adolf Veber, aki a horvát hexameterről írt terjedelmes tanulmányt.²⁸

Katančić 1825-ben halt meg Budán, a budai ferences kolostorban temették el.

J E G Y Z E T E K

1. Vö.: Vujicsics D. Sztoján: Balassi Bálint délszláv versformái. FK 1961. 117-126.; Uő.: A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században. Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Vujicsics D. Sztoján. Bp. 1972. 71-94.
2. Vö.: Bajza József: Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben. Bp. 1935.
3. Margalits Ede: Karnarutić éneke és a magyar Zrinyiász. Száz. 1903. 537-544.; Hajnal Márton: Karnarutić és a Zrinyiász. EPhK 1905. 111-124.; 200-212.; 279-296.; Szegedy Rezső: Zrinyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben. ItK 1915. 291-299.; 406-430.; Bajza József: A szigetvári hős a horvát népepikában. ItK 1937. 10-21.; Uő.: Zrinyi és Karnarutić. ItK 1937. 131-141.; Zrinyi énekek. Ford.: Kiss Károly. Bp. 1956.
4. Klaniczay Tibor: Zrinyi Miklós. Bp. 1964.² Lásd a könyv A Szigeti veszedelem genezise c. fejezetét 75-154.
5. Vö.: Mihovil Kombol: Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. II. izdanje. Zagreb 1961. 210-211.; Hadrovics László: Magyarok és horvátok. Magyarország és Kelet-Európa. Szerk.: Gál István. Bp. 1947. 150.
6. Josef Matl: Südslawische Studien. München, 1965. 429.;
7. Kombol: Im. 228.; Hadrovics: Im. 150-151.
7. Matl: Im. 428.; Kombol: Im. 270.; Hadrovics: Im. 151-152.; Uő.: Die ungarischen Vorlagen eines alten kroatischen Dichters. Archivum Europae Centro-orientalis. 1939. 303-327. Az említett Dialógus-fordítást Franjo Fancev adta ki: Gradja za povijest književnosti hrvatske XI. Zagreb 1932. 38-63.
8. Hadrovics: Magyarok és horvátok. Ih. 152.
9. Vö. pl.: Tomo Matić: Život i rad M.P. Katančića. Stari pisci hrvatski. Knj. XXVI. JAZU Zagreb 1940. LX.
10. Részletesen ír e kapcsolatokról Unyi Bernardin: A mohácsi ferencesek története. Gyöngyös 1943.; Uő.: Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Bp. 1947.
11. Lásd erről: Tomo Matić: Im. LXI.; Mihovil Kombol: Povijest hrvatske književnosti do preporoda. 2. izdanje. Zagreb 1961. 378.; Povijest hrvatske književnosti. Knj. 3. Lieber. Zagreb 1974. 304-305.; 364.
12. A vers címe: A.R. ac. C1. D. Georgio Aloysio Szerdahely, Moderatori suo suavisimo, Onomasticon VIII. Kal. Maii.
13. Kaz. lev. I. 221.
14. Uo. 233-235.
15. Szauder József: Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 354.
16. Földi János: A versírásról. Bp. 1962. 12.

17. Jánosi Béla: Szerdahelyi György aesthetikája. ÉrtNySzéptud 23., 1. Bp. 1914. 6.
18. Kaz. lev. II. 506.
19. Molnár János: Magyar Könyvház. Pozsony 1783. IV. 261-264.
20. Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969.² 142.; Földi János: Im. 16-17.
21. Baróti Szabó Dávid: Uj mértékre vett külömb külömb verseknek három könyvei. Kassa 1777.; Révai Miklós: A magyar alagyáknak I. könyvek. Nagykároly 1778.
22. Paraszti majorság, mellyet Vanierből hat lábbal mérséklett magyar versebe foglalt Esztergam megyebéli pap, Erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, a Kassai Fő Iskolákban a szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója. Pozsony-Kassa 1779.
23. Egyik jellemző példája ennek Batsányi Tekintetes nemes Abauj vármegye örömmünepére c. verse, amelyet Orczy László abauji főispáni beiktatására írt.
24. Idézi Tomo Matić: Im. LXXII-LXXIV.
25. Katančić 1800-ban ment nyugdíjba királyi jóváhagyással: „P. Petrum Kathanchich penes R[egiam] Scent[iarum] U[nive]rsit[em] numismatice professorum et bibliothecae custodem cum annuis 500 fl[ore]nis e fundo Universitatis dependendis ea lege ad statum pensionis ponere, ut manuscripta eiusdem quae actu habet, et elucubrationes, quas facturus est, Universitati cedat ac denique locum mansionis suae porro quoque Pestini habeat.” I. Tomo Matić: Im. LXXIV.
26. Ezek bibliográfiáját lásd: Tomo Matić: Im. LXXVI-LXXVII.
27. Vö.: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965. 211.
28. Marin Franičević: Slavonski pisci XVIII. stoljeca u okviru hrvatske književnosti. Forum (Zagreb) 1968. 2-3. 329.

MATIJA PETAR KATANČIĆ ET LES LUMIERES HONGROISES

Matija Petar Katančić fut un poète marquant des lumières croates. Dès ses années d'apprentissage, il prit des contacts avec la culture hongroise. Étant novice franciscain, il fit ses études à Pécs, à Buda, à Baja et à Szeged. Il termina le noviciat en 1772, à Bács. Il fit sa théologie à Eszék, puis, après avoir terminé le „studium generale”, il s'inscrivit à l'Université de Buda où il suivit les cours d'esthétique et de poétique de György Szerdahelyi („bonarum artium disciplinas”). Szerdahelyi a eu une grande influence sur l'évolution de Katančić. Il est à remarquer que son recueil de poèmes en croate et en latin, *Fructus auctumnales*, publié en 1791, fut dédié à Szerdahelyi. Pendant ses études universitaires à Pest, il est probable qu'il connut la poésie hongroise contemporaine avec ses traits de caractère particuliers (Dávid Baróti Szabó, József Rájnics, Miklós Révai). L'activité de Szerdahelyi, ainsi que la polémique sur la prosodie hongroise jouèrent un certain rôle dans le développement des principes prosodiques de Katančić. Un poème en hongrois de Katančić (*Lyre hongroise*), et d'autres données encore, prouvent que Katančić écrivit plus ou moins régulièrement des poèmes hongrois. A partir de 1795, pendant plus de cinq ans, il fut professeur à la Chaire de numismatique et d'archéologie. Il est l'auteur de plusieurs études en latin dont la plupart furent publiées par les Presses universitaires de Buda. C'est en Hongrie qu'il écrivit *De poesi Illyrica*, son ouvrage de versification, resté inédit. Mort en 1825, il fut enterré dans le monastère franciscain de Buda.

A DEBRECENI KOLLÉGIUM TANKÖNYVEI A 18. SZÁZADBAN

Mint a *Református Kollégiumaink tankönyvei a 16-17. században c. tanulmányunkban kimutattuk*¹, ref. iskoláinkban a puritanizmusnak hazánkban hosszúra nyúlt hatása az iskolázás, a tankönyvek továbbélése terén is megmerevedést idézett elő. Debrecenben, a puritanizmusnak e fellegvárában például a 18. század elején is ugyanazok a tankönyvek, illetve kompendiumok, tanári előadásszövegek szerepeltek az oktatásnak mind az alsó, mind a felső fokozatán, mint a 17. század második felében, s ugyanazok a nevelési eszmények, célok érvényesültek. Alsó fokon Comeniusnak elsősorban a gyakorlati, hétköznapi latin nyelvtanítás céljait szolgáló tankönyvei mellett például L. Ph. Piscator *Poetica*-ját és *Rhetorica*-ját tanították, továbbá Ramus *Dialectica*-jának rövidített változatát. Auktorként jóformán csak Cornelius Nepos fordult meg a tanulók kezén, amelyet 1737-ben Debrecenben is kiadtak.² A felső tagozat professzorai a két teológiai s az ún filozófiai tanszéken ugyancsak a 17. század második felének tudományát oktatták. A teológia professzorai közül például Piskárkosi Szilágyi Márton, aki 1716-tól 1747-ig, haláláig látta el az első (dogmatikai és újszövetségi) tanszéket, mint azt előadásainak három kéziratos kötetben ránk maradt szövege tanúsítja (Koll.könyvtár, R.181.), Johann Melchior 17. századi (1646-1689) coccejanus teológus nyomán adta elő a dogmatikát.³ A filozófia tanárai pedig ránk maradt diákjegyzetek (Koll.könyvtár, R.77., 282., 287., 303.) és egyéb adatok alapján kimutathatóan a kartézianus tanokat oktatták, mégpedig Szilágyi Tönkő Márton 1678-ban megjelent tankönyve alapján, amelyet itt-ott kiegészítettek saját frissebb ismereteikkel, anélkül azonban, hogy az elvi alapról letértek volna.⁴ Ezt folytatta Szilágyi fia, István is, aki Sződi Pastoris István után 1721-től 1742-ig tanította ezt a tárgyat.⁵

Nem csoda hát, ha – mint Nagy Sándor írja kollégiumtörténetében – „a tanárok tudományos munkássága sem emelkedik fel arra a magaslatra, melynek szintjét az előző század nagy tanárai megvonták.”⁶ A század elején működő kollégiumi professzoroknak egyetlen nyomtatott műve sem jelent meg.

Pedig az idők változására több körülmény figyelmeztethette volna az iskola vezetőit, tanárait. A német protestáns egyetemeken ugyanis, amelyeket a magyar diákok, különösen a halleit, szívesen látogattak (pl. a debreceni Domokos Márton), már Christian Wolff (1679-1754) filozófiai rendszere vált uralkodóvá, amely a század első felében hatása alá vonta a környező protestáns országok, Svájc, Hollandia főiskoláit is, amelyeknek szintén nagyszámú

magyar, köztük debreceni hallgatója volt. A matematikai, fizikai studiumok fejlődése során pedig kibontakoztak I. Newton, a Bernoulliak, Leibniz eredményei, amelyek – részletmegoldásaikon túl – mind általános elvi vonatkozásban, mind a tudományos módszerek tekintetében új felfogást, eljárásokat hoztak. Az utóbbi terén a kartézianus és wolffi spekuláció helyébe a megfigyelés és a kísérlet került.⁷

Debrecenben a változásra, a korszerűség útján való elindulásra azonban csak a század közepe felé került sor Maróthi György (1715-1744) fellépése nyomán. A fiatal professzor, miután 1738 tavaszán hat és fél évi külföldi tanulás után, melynek során Zürich, Bazel, Bern és Groningen egyetemét látogatta,⁸ elfoglalta a Kollégiumban a történelem és az ékesszólás (*litteratura elegantissima*) tanszékét, mindjárt új alapokon indult. A történelem tanításában a korábbi könyvek, jegyzetek helyébe bevezette Christoph Keller (Cellarius, 1638-1707) *Historia universalis* c. könyvét, amelyet 23 példányban 1740-ben meg is hozatott diákjai számára.⁹ A legfőbb változást e műben az jelentette, hogy szerzője a történelem addigi – főleg vallás- és egyháztörténeti szempontú – tárgyalása helyett a politikai eseménytörténetet helyezte előtérbe. Ennek külső jeleként szakított a történelem korábbi, Augustinus-féle négy monarchiára való felosztásával s bevezette az ó-,közép- és újkor szerinti korszakolást. Az egyháztörténeti mozzanatokat a világi, politikai események közé beosztva tárgyalta. – De változást jelentett Maróthi e lépése abban a tekintetben is, hogy a könyvnek tanítványai kezébe adásával az ifjú professzor megkezdte a korábbi, szinte általános jegyzetelés helyett a tankönyvek alapján való tanítást. A történelemhez hozzacsatolta a földrajz tanítását, amiben szintén Cellarius munkáira támaszkodott. Ezek címe: *Notitia Orbis Antiqui* I-II. (Lipcse, 1701., 1706.) s *Geographia Antiqua iuxta et nova*, mely iskolai célokra készült (*scholarum utilitatibus consecrata*), s több kiadást ért meg.¹⁰ A tárgy tanítása során bevezette a térképek használatát. Itt is elsősorban Cellarius, továbbá David Cöller altdorfi professzor térképeit ajánlja tanítványai figyelmébe, de még külföldről hazatérőben földgömböt is hozott magával.¹¹

A történelem tanításához kapcsolódott, de sajnos, nem került a köztudatba, sőt jóformán alig figyelt valaki arra a két hatalmas, több száz oldalt kitevő kéziratos kötetre, melyeknek egyike a kollégiumi könyvtár birtokában (R. 266.), másika pedig az OSZK-ban (Ouart.Latin. 2069.) található, s az *Antiquitates Graecae*, illetve az *Antiquitates Romanae* címet viseli. Ezek a

Maróthi régiségtani előadásait tartalmazó kötetek részletes és meggyőző képet adnak a nagy tudós rendkívül kiterjedt klasszika-filológiai, történelmi ismereteiről, történet-felfogásáról, a római jogban való jártasságáról, de hű tükröi haladó és bátor társadalmi nézeteinek is. Ezenkívül tudomásunk szerint először szövegezték meg hazánkban, legalábbis ilyen terjedelemben, John Locke (1632-1704) eszméit, amelyek Európa más területein csak később, főleg Rousseau és Voltaire közvetítésével váltak ismertté, s amelyeknek kifejtésére használja fel Maróthi mind a görög filozófia, mind a római jogalkotás nyújtotta lehetőségeket.

A történelem mellett Maróthi másik szaktárgya az ékesszólás, azaz a klasszikus irodalom volt. Ennek tanításában az volt a legfőbb újítása, hogy az addigi eljárás helyett, egyelőre csak felső fokon, bevezette az auktorok olvasását. Tanítványaival Cicero leveleit forgatta¹², visszahozva ezt a szerzőt, akit a puritán izlés szinte teljesen kiszorított az iskolából. Ez a fordulat természetesen új tankönyvek, auktorok bevezetését is szükségessé tette.

A matézis felső fokon való tanítását ugyancsak német szerző, Johann Friedrich Weidler (1691-1755) *Institutiones Matheseos selectis observationibus illustratae* c. könyve alapján kezdte el¹³, amely a német egyetemek kedvelt tankönyve volt, s amelyet szintén meghozatott tanítványai számára. Ez a mű valóban minden szempontból kitűnőnek mondható. A természettudományok akkori helyzetének megfelelően a matematika mellett fizikát is tartalmaz, sőt mai értelemben véve más tudományt is, és mindeniket igyekszik a gyakorlattal, a mindennapi élettel egybekapcsolni. A könyv két részből áll. Az első, a „mathesis pura”, az egész és törtszámokkal való műveleteken kívül röviden szól a számtani, mértani haladványról, a négyzet- és köbgyökvonásról s a logaritmusról, azonkívül a sík- és térmértanról, s ezen belül a trigonometriáról (trigonometria plana, 181-197. l.), utalva mindegyiknek a gyakorlati hasznára is, mint az ilyenféle példák mutatják: „Acervum frumenti metiri” (175. l.), „Lignorum struem metiri” (176. l.) stb. – A könyv igazi gyakorlati jellegét azonban az elsőnél terjedelmesebb második rész, a „mathesis applicata sive mixta” adta meg. Ez főleg olyan fejezeteket tartalmaz, melyeket a mai tudomány a fizika körében tárgyal, mint pl. az optica s ezen belül a katoptrica (tükrözés) és dioptrica (sugártörés) „arithmeticae et geometriae principiis nec non experimentis singularibus sociata”, azaz a vonatkozó kísérletek leírásával együtt. De külön részek szólnak az asztronómiáról, az általános földrajzról, chronológiáról, gnomonicáról (napóra-készítés), ugyancsak „ope arithmeticae et geometriae”, valamint „de motu et gravitate corporum”, azaz a mechanikáról, aztán a hydrostaticáról, aerometriáról és hydraulicáról. Végül egy „architectura civilis et militaris” c. szakasz zárja le az egészet, „melyek egyike azt tanítja, hogyan lehet a várost épületekkel dí-

szíteni, a másik pedig, hogy hogyan lehet az ellenség ellen megvédeni és megerősíteni” (Prolegomena 5-6. l.), azaz építészetet tanít.

Igen érdekes része a könyvnek az egyes szakaszok után található apróbetűs „Scholion”-ok, azaz jegyzetek, melyek főleg a tárgyalt kérdések történetét ismertetik vázlatosan, feltüntetve az azzal foglalkozók neveit, a kérdésekhez tartozó műveiket, s természetesen jelezve, mikor éltek. Növelte a könyv használhatóságát a világos beosztáson, tömör definíciókon kívül a 42 „tabula”, azaz a külön lapokon elhelyezett ábrák sorozata. Weidler könyvével egyúttal a wolffi gondolkodás első fecskéje is megjelent a Kollégiumban, illetve a református iskolázásban.

A matézissel egyidőben Maróthi ugyancsak Weidler műve nyomán, amely mint láttuk, fizikai, mechanikai fejezeteket is tartalmazott, lépéseket tett a fizika oktatásának megkezdésére is. Már 1738 nyári szünetében a napóra készítésről (gnomonicum) tart privát kollégiumot diákjainak¹⁴, s ettől kezdve bázeli barátjához, J. Chr. Beckhez írott levelei mindegyikében találunk utalást a fizikához való vonzódásáról, fizikai eszközök készítéséről, beszerzéséről.¹⁵ Ebbeli törekvéseire a koronát a második auditorium s az azzal kapcsolatos fizikai szertár kialakítása tette fel, amely a jelek szerint 1742 nyarán készülhetett el,¹⁶ s amelyet Maróthi 1743. október 12-én ünnepélyes avató beszéddel nyitott meg.¹⁷ A fizikai előadások folyamatos tartását azonban az új professzor, Szilágyi Sámuel kezdte meg benne.

A fizikai előadó létrejötte, felszerelése, amely a ránk maradt adatok szerint jórészt csillagászati jellegű volt¹⁸, tette lehetővé Maróthi számára a csillagászati előadások tartását. A korábban már említett „filozófiai” jegyzetekből tudjuk, hogy a Kollégiumban már régebben is foglalkoztak asztronómiával, s Maróthi sem tért ki e feladat elől, amire egyébként Weidler könyve is ösztönözhetett, hiszen ennek is volt egy *Astronomia c.* fejezete. Más idevágó tankönyvről azonban nem tudunk. Az ifjú professzor csillagászati előadásainak szövege diákjegyzet formájában maradt ránk abban a füzetben, amely földrajzi előadásait is tartalmazza.¹⁹ A jegyzet címe *Astrognosia*, s 12 lapon, 38 pontba foglalva ismerteti a Debrecen egén látható csillagképeket, kiindulva a puszta szemléletből, majd ehhez kapcsolva az időtényezőt (mely csillagképek mikor, hol láthatók), végül pedig felhasználva a csillagászati mérőeszközöket (szextáns) a „nevesebb csillagok” delelési pontjának és idejének megállapítására.

E rövid ismertetésből is kitűnik, hogy Maróthi mondanivalóját kitűnő pedagógiai érzékkel a fokozatosság elve szerint a valóságból, tapasztalatból kiindulva építette fel, felhasználva közben a korszerű eszközöket, módszereket is.²⁰ Ezeket az előadásokat a jelek szerint professzorunk 1/44 folyamán tartotta.²¹

Maróthi az egész Kollégiumot érintő tankönyv változtatási törekvéseit az 1741 elején készült *Opiniones* (Javaslatok) c. írása V. oszlopának II. szakaszában foglalja össze.²² Az itt előadott javaslatok Maróthi széleskörű tájékozottságának, újra való törekvésének jelei, de a kollégiumi helyzetnek (Maróthi három idős tanártársának ragaszkodása a régihez) s az ifjú professzor tapintatosságának tükrözői is.

Hangot kapnak itt elsősorban a latin tanítás korszerűbbé tételére irányuló elgondolásai. Javaslatot tesz még Molnár Gergely több évszázados nyelvtanának kicserélésére is. Helyette G.J. Vossius (1577-1649) művét ajánlja, talán annak az *Aristarchus sive de arte grammatica* c. munkájára gondolva. Mellőzendőnek tartja Comenius könyveit is. A *Vestibulum, Janua, Atrium* sorozatból csak a legutóbbit tartaná meg, amely stilisztikai, poétikai és rétorikai ismereteket tartalmazott rövid példatárral, s fogalmazásában szintén az „elegans”-abb szépírói stílust képviselte. De ezt is inkább afféle segédkönyvnek ajánlja: „pro adminiculo elaborationum suarum”, vagyis mint segítséget a feladatok megoldásához. – Piscator rétorikája helyett ugyancsak a Vossiusét (*Poeticae institutiones, De imitatione oratoria et poetica*) tartaná megfelelőnek. A latin szerzők közül Cicero leveleinek olvasását, Vergilius helyett pedig Ovidius *Tristia*-jának bevezetését tartja szükségesnek, s megemlíti Erasmus rég használatos *Colloquia*-ját is.²³ Görög nyelvtanként, ami régtől „hiánycikk” volt a Kollégiumban,²⁴ a Theophilus Golius 16. századi könyvét javasolja.

Okvetlenül kicserélendőnek mondja Ramus logikáját, s helyette a kartézianus Johann Claubergét (1622-1665) ajánlja („Claubergius utilior est Ramo”, B.VI. 1.).

A felső tagozat tankönyvei közül Szilágyi Tönkő *Philosophia*-ját csak erős fenntartásokkal (összevonás, átdolgozás) véli használhatónak, kiegészítve más, főleg erdélyi (Szathmár-Németi S., Szathmári Paksi M.) tankönyvírók munkáival. Az itt mutatkozó óvatosság, tapintat (a régi Szilágyi-féle tankönyvet az író fia, István tanította), „fontolva haladás” jelentkezik abban is, hogy egyháztörténetben Fr. Lampe ugyancsak használatban levő könyvét, illetve a Sleidanusét ajánlja, földrajzban pedig Cluverust,²⁵ annak ellenére, hogy ő már idestova két éve a Cellarius nyomain halad.

Minden óvatosság ellenére azonban nyilvánvaló, hogy Maróthi a latin tanításban a puritanizmus igénytelenségével szemben az új klasszicista ízlés magasabb céljai felé törekszik, ami már maga is a felvilágosodás jele, velejárója volt. A felvilágosodás felé való törekvését azonban a kísérleti fizika már említett bevezetése mellett az olyan (az *Opiniones*-ben is megnyilvánuló) moz-

zanatok mutatják, mint a matematika (nem csupán az aritmetika) tanításának erőteljes hangoztatása, „postliminio”, tehát mintegy kívülről való visszahozatalának sürgetése. Ennek, valamint a geometriának a tanításához itt J. G. Pardiest (1636-1673) ajánlja, vagy valamilyen közös megegyezéssel választott szerzőt.²⁶ A matematika, geometria mellett hangsúlyozza az asztronómia, geográfia fontosságát is, tehát a természettudományok körének kitágítása mellett száll síkra.

Maróthi azonban, mint láttuk, nemcsak javasol, hanem mindent megtesz céljai megvalósítása érdekében. A „philosophia” körében erőteljes küzdelmet indít elsősorban új logika könyv bevezetéséért, s célját Szilágyi Sámuel segítségével el is éri, 1742-ben megjelenik az utóbbi gondozásában a debreceni nyomdában J. Jacob Breitinger zürichi professzor *Principia Artis cogitandi* c. munkája.²⁷ A logikával egyidőben az akkori tanítási rendnek megfelelően, mely e tárggyal szoros kapcsolatban adta elő a rétorikát, megjelent Debrecenben az utóbbi új tankönyve is, Hieronimus Freyer (1675-1747) hallei professzor *Oratoria in tabulas compendarias redacta* c. munkája. Ez a könyv szintén a wolffi gondolkodásmódot sugalmazta és erősítette Debrecenben.

Ugyancsak erőteljes harcot kezdett Maróthi az alsó tagozat tankönyveinek kicserélésére, elsősorban Comenius tankönyveinek újabbakra váltásáért. Hiszen az egy századdal korábbi tankönyvek már sem ismereti anyagukban, sem felfogásukban, főleg pedig stílus-eszményüket s annak megvalósítását tekintve nem feleltek meg az újabb idők igényeinek.²⁸ Az ifjú professzor e téren is a híres tankönyvíró, Cellarius műveihez fordul, akinek könyveit Bél Mátyás már az 1720-as években bevezette pozsonyi líceumában, s mivel Maróthi úgy látta, hogy az ifjúságnak legsürgősebben szótárra van szüksége, 1741-ben kiadta Cellarius *Liber Memorialis*-ának kivonatát Debrecenben *Primitiva Linguae Latinae* címmel, 1050 példányban. A könyv nagy hiányt pótol: 1742-ben, 1743-ban és 1746-ban újra kinyomtatták összesen 8000 példányban. (1748-ban megjelent a teljes mű is *Latinitatis probatae et exercitiae liber memorialis* címmel 3000 példányban.) A kis diákok számára, „in usum Tironum”, megjelentette Joachim Langius hallei tanár (1670-1744) *Colloquia Latina Tenerae Puerorum Aetati prae Aliis convenientia* c. munkáját. A kiselakú könyvecske első részében a declinatiók és coniugatiók gyakorlására szolgáló példákat tartalmaz, a legnagyobb részt azonban beszélgetések alkotják a mindennapi élet köréből (De salutatione, De induendis vestibus, De libris stb.), végül különféle iskolai és otthoni imádságokat találhatunk benne. A beszélgetések érdekes betekintést nyújtanak a mai olvasó számára az akkori élet néhány területére, főleg az iskolaira, de egyébre is (pl. Vindemia).

Saját tantárgya, a „litteratura elegantissima” területén Maróthi tankönyvírói, illetve kiadói tevékenységét a tanításához szükséges auktorok

megjelentetésével kezdte meg. Elsőként 1740-ben a debreceni nyomdában újból kiadta C. Nepos *Vitae excellentium imperatorum* c. művét, majd ugyancsak 1740-ben Minucius Félix *Octavius*-át s Phaedrus *Fabula*-it Publius Syrus sententia-gyűjteményével együtt, 1741 nyarán pedig Eutropius *Breviarium historiae Romanae* c. munkáját. Valamennyi szerzőt az általa elérhető legjobb európai kiadások (Joh. Davisius, Joh. Meursius, Tanaquil Faber, Cellarius s mások) szem előtt tartásával rendezte sajtó alá. A kiadásokkal Maróthi a már említett stilisztikai szempontokon túl a filológia s történettanítás érdekeit igyekezett szolgálni, sőt iskolája törekvéseinek megfelelően a moralitás szempontjait is. A kiadványok rövid bevezetései egyúttal jelentős forrásai Maróthi pedagógiai elgondolásainak (s olykor egyéb elveinek), amelyek megvalósítását a könyvek nyomdai megoldásai is tükrözik.

A gyakorlati oktatás érdekében írta meg s adta ki Maróthi 1743-ban *Arithmetica* c. tankönyvét „a deákság nélkül való tanulóknak”, azoknak, akik nem ismerik, nem tanulják a latin nyelvet, mint például a nők, akikre először szerzőnk gondol a magyarországi tankönyvírás mezején. A könyv magyarnyelvűsége pedagógiai jelentőségén túl ugyancsak felvilágosodási törekvést hordoz: a tudományoknak anyanyelven, minél szélesebb körben való elterjesztését, de az anyanyelv fejlesztését, gazdagítását is, amit Maróthi, mintegy Apáczai példájára, a matematikai műszavak találó megmagyarításával szolgált. A könyv máig egyike legsikerültebb tankönyveinknek, s az alsófokú tanítás fokozatos magyarrá válásával az egész századon át szolgált a Kollégiumban (s azon túl is) a számtan tanítását.²⁹ De használták mellette a számtan oktatásánál a legelső osztályokban az úgynevezett *Tabula Cebetis*-t is, azaz a pythagorasi táblázatot, vagyis az egyszeregyet. Tanításáról a coniugisták osztályával kapcsolatban a *Methodus* is említést tesz (16. l.).

A Maróthi által alkotott tankönyvek sorába illeszthetők még a zeneelméleti kompendiumok, melyeket a Szenci-féle zsoltárfordítás 1741., illetve 1743. évi debreceni kiadásaihoz illesztett „A' 'Soltároknak s' Kóták szerint való Éneklésének Mesterségének Rövid Summája”, illetve „A' harmoniás éneklésről való rövid tanítás” címmel. Az első valóban csak a „kották szerint való”, azaz pontos, ritmikus éneklés alapvető szabályait foglalja össze hat lapon 15 §-ban, a második pedig a többszólamú énekléssel kapcsolatos lényeges tudnivalókat tárja az olvasók, illetve a tanulók elé 12 lapon 28 §-ban. Ezek a szövegek az első magyar nyelven megszólaló zeneelméleti tankönyvek. De tankönyvek voltak maguk a zsoltárok is, hiszen az éneklést, szövegeket, dallamokat azokból tanulták a diákok kezdettől végig, mint ezt sok egyéb mellett a *Methodus* (1770) tanúsítja.

Ugyancsak az alsó osztályok számára, nevelési céljai érdekében, a gyermekek tanulásának megkönnyítése végett fordította le Maróthi 1744-ben a

református iskolákban addig használt katekizmusok pótlására J. Fr. Osterwald (1663-1747) *Abrégé de l'Histoire Sainte et du Catechisme* c. munkáját *A szent historiának rövid summája* címen.³⁰ A kérdések és feleletek formájában írott mű az eredetinek 1734-ben megjelent rövidített változata alapján készült meglehetősen önállósággal, s egyházi és pedagógiai célok megvalósításán kívül a felvilágosodás historizmusát is képviselte azzal, hogy a vallási tanításokat bibliai történetek formájában adta elő. A kis könyv, amellel hogy eredeti alakjában számtalan kiadásban, majd egy századig szerepelt a tankönyvek sorában, verses formában első részét képezte Losontzi Hányoki István *Hármas kis tükör* c. munkájának (1771., illetve 1773), míg 1854-ben hatósági rendelet véget nem vetett „karrier”-jének.³¹

1742 tavaszán a filozófia tanítását Szilágyi Istvántól a külföldi tanulmányairól hazatért Piskárkosi Szilágyi Sámuel vette át. Ő a munkát az új fizikai előadóban a Maróthi által megkezdett nyomokon folytatta. Főleg fizikát, illetve logikát, ismeretelméletet adott elő (a matézis továbbra is Maróthi kezében maradt). Szilágyi a fizika oktatását a leideni Pieter Musschenbroek *Elementa Physicae conscripta in usus academicos* stb. (Leyden, 1726) c. könyve alapján tanította, ami a kísérleti fizika „hivatalos” bevezetését is jelentette (a könyvet már Maróthi magával hozta tanulmányútról³²), a kísérő tárgyakat pedig eleinte W. J. Storm s' Gravesande (1688-1742) *Introductio ad Philosophiam, continens Metaphysicam et Logicam* (Velence, 1737) c. könyve alapján adta elő,³³ de nyilván rövidesen áttért Breitingernek általa Debrecenben 1742 decemberében kiadott *Principia*-jának tanítására. Ez a wolffi ihletésű tankönyv tehát ugyancsak a kiváló német filozófus hatásának körét bővítette.

A filozófia eddigi professzora, Szilágyi István, akire vonatkozólag a debreceni lelkésztestület (consistorium) 1741. április 29-30-án Maróthi Ideájának tárgyalása során még azt a kívánságát fejezte ki, hogy „ezután is tanítsa T. Lampe uram Naturalis Theológiáját,³⁴ mivel pedig ennek utolsó része Ethica és Juris prudentia Na[tur]alis Ethicat más titulus alatt ne tanítson ő kegyelme, hanem e mellett Physicam Naturalem et Sacram”³⁵, – most a megváltozott helyzetben csak az etikát és természetjogot tanítja tovább. Mindkettőt Samuel Pufendorf (1632-1694) *De Officio Hominis et Civis secundum legem naturalem libri duo* c. könyve alapján, amely azonkívül, hogy a felvilágosult abszolutizmus német változatát képviselte, a természetjog rendszerét a „recta ratio”, a józan ész követelményeire építi,³⁶ ami ismét egy újabb lépés a felvilágosodás felé.

A görög nyelvi oktatásnak ugyancsak Maróthi által kezdeményezett megjobbítása érdekében Szilágyi Sámuel 1744-ben a nyomda újonnan beszerzett görög betűvel kinyomatja Debrecenben a *Cebetis Thebani Tabula, Isocratis Paraenesis s a Pythagorea Aurea Carmina* c. műveket egy kötetben „in usum Iuventutis Graece et Latine” vagyis az ifjúság használatára görögül és latinul. Ez a könyv használatban maradt az egész század folyamán, mint

azt Sinai Miklós fennmaradt jegyzetei, s 1795-ben történt újabb debreceni kiadása tanusítja.³⁷

A görög nyelvtannal továbbra is bajok vannak. Maróthi először Joh. Heinrich Hirzel zürichi professzor 1737-ben megjelent könyvének bevezetésére gondol³⁸, de úgy látszik, továbbra is a Golius művét használták, anélkül hogy a szükségletnek megfelelő számú példány állott volna rendelkezésre.³⁹

A Maróthi által bevezetett, kiadott, írott, fordított tankönyvek sora, mint az a debreceni nyomda kiadványainak jegyzékéből⁴⁰, a *Methodus*-ból (1770) és más forrásokból (*Ordo studiorum*, 1782, 1792) kiviláglik, túlélte a 18. századot a Kollégiumban, sőt azon kívül is.⁴¹

A Cellarius művéből (*Liber memorialis*) készült *Primitivae Linguae Latinae* c. kiadány 1804-ig öt, a *Latinitatis probatae* 1808-ig két kiadást látott, s 1782-ben Cellarius *Grammatica Latina*-ja is megjelent Debrecenben. Ezt a század folyamán még többször kiadták a városban. Langius *Colloquia*-ját 1842-ig tizenhétszer jelentette meg a debreceni nyomda, Freyer *Oratoriá*-ját pedig a század folyamán kétszer.

De újból és újból megjelentek Maróthi auktor-kiadásai is. *Cornelius Nepos*-át 1808-i editio-ja mint 8. kiadást jelzi, de megjelent még 1816-ban is. Phaedrusából mintegy 8 kiadás látott napvilágot, olykor némi módosítással (*Mimus* helyett pl. a *Disticha Catonis*-szal). Eutropiusa még két izben jelent meg a 18. század folyamán Debrecenben. Hasonló a helyzet *Minucius Felix Octavius*-ával, mely 1757-ben Szathmári Paksi István gondozásában került ki a debreceni sajtó alól. Eutropius *Breviarium*-a 1751-ben mint a korábbi kiadás újabb lenyomata, 1777-ben pedig Sinai Miklós új feldolgozásában Paeanius ókori görög változatával s ehhez készített görög szótárral jelent meg, mivel – mint a kiadó előszavában írja – „görög szótárra szert tenni nem áll módjában az ifjúságnak”.⁴²

De végeredményben Maróthinak az *Opiniones*-ben és másutt (pl. leveleiben) kifejtett elgondolásait valósították meg, illetve vitték tovább Szathmári Paksi és Sinai önálló auktor-kiadásai is, mint az előbbinek *C. Plinii Caecili Secundi Panegyricus* editiója (1756), utóbbinak pedig *M. T. Ciceronis epistularum selectarum libri tres* (1767), *M. T. Ciceronis selectae orationes* (1767) s *Justini Historiae Philippicae* (1769) c. kiadványai.⁴³

De Maróthi javaslatainak (*Opiniones* B.IV. 7.), törekvéseinek volt köszönhető, hogy a kiadott auktorok mellett újból megjelentek a Kollégiumban olvasott klasszikus szerzők között Ovidius *Tristia*-ja s Terentius komédiái.

Itt említjük meg, hogy az egész századot végig-, sőt túlélte az összesen három kiadást (1743, 1763, 1781, az utóbbi kettő Varjas János gondozásában) látott *Arithmetica*, mely az alsó osztályok számtan-tanításának alapját alkotta, a felső fokon pedig Fr. Weidler *Institutiones Metheseos* c. tankönyve maradt az oktatás vezérfonala, mint az több forrásból, de főleg a *Methodus*-ból kiviláglik.⁴⁴

A filozófia és teológia tanításának megújulására, idetartozó új tankönyvek bevezetésére csak Hatvani István (1718-1786) professzorral választásával (1749), illetve Szilágyi Sámuelnek az első, ún. dogmatikai tanszékre történt áthelyezésével (1747) került sor.

A továbbiakban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy Maróthi kezdeményezésére 1743-tól a logikai (rétorikai) és poétikai osztályok egy harmadik, ún. metafizikai osztállyal kiegészítve egy „generalis classis”-t, „cur-sus philosophicus”-t alkottak, amelyet a létrehozó rendelkezések szerint az ifjabb professzorok tanítottak.⁴⁵ Ez osztályok megléte mind a Series Studiorum-ból (beíratkozási napló), melyek ettől kezdve többnyire három osztály tanulóinak névsorát tartalmazzák, mind egyéb adatokból (Tanárkari jegyzőkönyv, 1749. okt., 15., TREL) nyomon követhető. Legpontosabb leírását e helyzetnek s az új osztály (classis metaphysica) tananyagának, tanítási módjának körvonalazását az 1770. évi *Methodus* nyújtja (27-30. l.). Eszerint tanítottak az utóbbiban a teológia elemein kívül logica practica-t, ontológiát, görög nyelvet, történelmet (auctorok segédletével), földrajzot, aritmetikát Maróthi, matézist és geometriát Weidler könyve szerint, azonkívül Maróthi igényéhez alkalmazkodva auctorok segítségével gyakorolták a tiszta latinságot. (Ez osztály tanítóját már nem praeceptor-nak, hanem magisternek hívták.)

Az új osztály igényeit figyelembe véve vezette be Hatvani, mint 1752-ben írott *Biographia ... ab ipsomet consígnata* c. önéletrajzában előadja,⁴⁶ a filozófia (ontologia, teologia moralis) tanítására Johann H. Winckler (1703-1770) lipcsei professzor (Goethe is hallgatta) *Institutiones Philosophiae Wolfianae* (Lipcse, 1735) c. művét. A filozófia-történet tárgyalásában pedig Johann G. Heineccius (1681-1741) *Elementa philosophiae rationalis et moralis* (Halle, 1728) c. könyvét használta vezérfonalként. Ezt később (1761) saját kétfelapós előszavával Debrecenben is kinyomatta. Ennek alapján tanította a filozófia történetén kívül a természetjogot, s valószínűleg az etikát is

(kibővítve), mert Heineccius könyve mind a három studiumot tartalmazta. Ugyancsak a könyv anyagából következik, amit a *Methodus* megerősít (28. l.), hogy erre támaszkodva tanították a filozófiai kurzus első osztályában a logikát is.

Ezeknek a tárgyaknak az előadása, e könyveknek a bevezetése Weidler műve mellett a wolfianizmus további debreceni térhódítását jelenti, ugyanis mind Heineccius, mind Winckler Wolff kiemelkedő követői voltak, amint ezt Winckler könyve címében is kifejezte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a wolffi gondolkodás hatása ekkor Debrecenben csak néhány szaktárgy, matematika, természetjog, ontológia, etika s a filozófiatörténet területére terjedt ki, s ott sem érvényesült minden kritika nélkül, amint azt főleg Hatvani *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (1757) c. művéből láthatjuk, mely különben maga is Hatvani filozófiai előadásából (A filozófia alapelveinek fejtegetése) állott össze, tehát így tankönyvnek is tekinthető. Ebben a műben erőteljesen tiltakozik Wolff tanításának két alapelve, az ellentmondás és az elégséges ok elvének idealista jellegű kizárólagos alkalmazása ellen a tudományban, s helyettük Newtonnak a megfigyelésre, kísérletezésre, következtetésre alapuló rendszerét ajánlja, amelyeket a 18. század orvostudománya (Boerhave) is magáévá tett. Így lesz Hatvani előadásai, könyvei révén az új természettudományos gondolkodás a debreceni Kollégium tanulói ismeretének részévé.

Maróthi újíító törekvései legkevésbé a teológia terén jelentkeztek. Nemcsak azért, mert az a terület kevésbé érdekelte, hanem mert semmiképp sem lett volna helyes szembefordulni a két idős, nagy tekintélyű professzorral, Piskárkosi Szilágyi Mártonnal és Tabajdi Sáska Jánossal, akik egyébként neki is tanárai voltak. A tanszékek (újszövetségi és ószövetségi tudományok stb.) anyagának frissítését majd utódaik végezték el, az előbbiét fia, Szilágyi Sámuel, az utóbbiét pedig Varjas János, aki 1752-ben lett professor.

Szilágyi Benedict Pictet (1655-1724) genfi professor *Theologia Christiana* és *Theologia Moralis* (Genf, 1695) c. munkáit (1696) vette tanítása alapjául. Az előbbit Debrecenben is kinyomtatták 1759-ben, majd újból 1775-ben, s közben 1765-ben ennek rövidített változatát adták ki *Medulla Theologiae Christianae* címmel J.V.P. (valószínűleg „Johannes Varjas Professor”) gondozásában. E könyvek bevezetésével a teológia új, gyakorlatibb, az elvont dogmatizálás felől a mindennapi erkölcsös életre néző iránya szólalt meg a Kollégiumban. A könyvet (elsősorban az 1765. évi kiadást) a *Methodus* tájékoztatása szerint (28. l.) a metafizikai osztály tanulói használták.

Valószínűleg Varjas működése (1752-1786) idején került be a kollégiumi tankönyvek sorába Conrad Ikenius (?-1735) brémai rektor *Antiquitates Hebraicae* c. nagyterjedelmű, részletező alapossgal és szép tiszta latinsággal megírt munkája, amely a századot túlélve, még a 19. sz. elején is használatban volt.

A héber nyelvtanítás alapjául a 18. század utolsó harmadában Nic. Schroeder (1721-1792) groningeni professzor *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* (Groningen, 1766) c. nyelvtana szolgált. A könyvet, amelyet 1772-ben Kolozsvárt is kinyomattak, „a maga idejében nagyon használható”-nak mondja egy kései szakértő.⁴⁷

A *Methodus* az egyetemes történelem rövid tanítása mellett a hazai történelem oktatását is előírja (11. l.) az oratóriai (logikai) osztály számára. Itt tankönyvet nem említ, de a metafizikai osztály esetében „in Historia et Geographia” Cellarius compendiumait javasolja előadásra (29. l.) Ezek mellett azonban professzorrá választásától (1760) Sinai Miklós (1730-1808) erőteljes egyénisége nyomja rá a bélyeget a Kollégium történettanítására. Ő viszont valószínűleg 1764-től Leonard Offerhaus (1699-1779) groningeni professzornak, Maróthi és Sinai egykori tanárának *Historia universalis*-át (Compendium historiae universalis, Gron., 1751) vezette be vezérfonálul. E könyv hosszas, nyilván Sinai tanárságához fűződő használatáról a Kollégium tanári testületének az egyházkerület 1781-i tervezetere 1782 januárjában adott válasza tudósít: „Offerhusius Historia universalisa csak a trienniseknek van meg”.⁴⁸ Ez a mű Cellariushoz képest azonban bizonyos visszalépést, hátrálást jelent, amint Sinai egész tanári, papi működése bővelkedik reakciós vonásokban, mint Révész Imre róla szóló művében kimutatja: „Offerhaus történetzemléletét ugyanaz a református hitvallási ortodoxia, ugyanaz az egyházi dogmatizmus határozza meg, ami a Sinaiét. Történetképét a hagyományos bibliai keretbe helyezi el, a biblia egész történeti anyagát teljesen azonos hitelűnek tartja azaz, amit a későbbi tudományos kutatás és kritika tárt fel.”⁴⁹

Hiába látjuk azonban Maróthitól kezdve szinte állandó jeleit a „dictatio” elleni tiltakozásnak⁵⁰. Szathmári Paksi (1719-1791) után⁵¹ a Sinai tanítása is mind a történelemben, mind a klasszika filológiában ezen alapszik. Így történhetett, hogy Offerhaus vezérfonálként való felvételétől, amikor a „világ teremtésén” (!) elkezdte a történelem oktatását, 1681-ig saját bevállása szerint is, csak a 16. századba jutott el, egész kurzusát pedig a jelek szerint 25 év alatt sem fejezte be. Igazolja mindezt előadásainak a Kollégiumban, az OSzK-ban fennmaradt nagyszámú kézírata, melyek széleskörű történelmi és filológiai tudása mellett indokolatlan aprólékosságáról, terjengőségéről is tanuskodnak.⁵² E kéziratokból kiderül, hogy klasszika-filológiában Sinai az eddig tárgyalt auktorok körét Columella *De re rustica* c. művének magyarázatával bővítette (1780),⁵³ s Offerhaus világtörténetén belül külön órát szentelt a magyar történelem előadásának is.⁵⁴

Mielőtt tovább lépnénk, említsük meg még azokat a tankönyveket, amelyek használatát a *Methodus* ajánlja, használatba vételükről azonban csak gyér adataink vannak. Ilyenek: az oratorok számára Nieuport *Succincta rituum Romanorum explicatio* c. munkája (10. l.), a poéták számára Franc.

Pomey *Pantheum mythicum*-a, H. Freyer *Poematum fasciculus*-a s a Poesis Giessensis⁵⁵ (11. l.) A syntaxisták számára Cellarius nyelvtana mellett Fr. Sanctius (Francisco Sanchez) *Minerva sive de causis latinae linguae commentarius* c. először 1587-ben Salamancában, majd a 18. században többször megjelent művét, Scioppi: *Grammatica philosophica*, Sebastian Castellio: *Dialogi sacri* c. könyveket ajánlja.⁵⁶ A metafizikai osztály részére a görög tanuláshoz Cebes Thebanus *Tabulá*-ját, Aesopus fabuláit görögül (Johann Godofred Hauptmann 1741-es lipcsei kiadásában), Aelianus *Varia historia*-ját⁵⁷ (I. Perisonius kiad., Leiden, 1701), Xenophon *Memorabilia*-ját (1755-ös lipcsei kiadását), továbbá az *Eclogae ex optimis Graecis scriptoribus* c. szöveggyűjteményt, melyet J. Breitinger adott ki 1749-ben Zürichben, s Nic. Schroeder *Veterum poetarum Graecorum poemata selecta* (Marburg, 1733) c. munkáját (31. l.).

Mindezek a művek jórészt már ott szerepeltek Maróthi *Opiniones*-ében, s mint kiadási évük mutatja, többnyire a század első felét képviselték. Már ez is bizonyos elmaradást jelez, Sinai tevékenysége pedig szemléletileg egyenesen hátrálást jelentett, s módszerben az elavult dictatio nagy mértékben való előretörését. Ez ellen a helyzet ellen lépett fel, több más októl is vezéreltetve az egyházkerület vezetősége, élén Domokos Lajossal. Ennek a határozott fellépésnek a következménye volt az 1782. évi *Ordo Studiorum*, amely azonban a tanárok ellenállása következtében csak 1792-ben, Sinai eltávolítása után lépett érvénybe teljes mértékben.⁵⁸ A két *Ordo* nyomán – a Kollégium történetében először – a tankönyvek, auktorok kiválasztása nem a professzorok tetszésétől függött, hanem azokat előírták nekik. Az első *Ordo* az eddig használt logika (a Heinecciusé) helyett a Wolffét követeli meg. Winkler könyvének használatát (tehát még mindig használatban van) csak átmenetileg engedi meg, s helyébe Heineccius logikáját, etikáját, természetjogát lépteti. A második *Ordo* Weidler könyvének meghagyása mellett újabb tankönyvek kicserélését írja elő. Logikából, metafizikából, etikából Fr. Chr. Baumeisternek (1709-1785) a század elejétől több kiadásban megjelent művei (*Institutio philosophiae rationalis methodo Wolffii conscriptae, Institutiones metaphysicae... methodo Wolffii adornatae*) bevezetését kívánja. A filozófiából a Krüger-féle kompendiumot ajánlja. Itt J. G. Krüger hallei professzor *Naturlehre* c. művéről lehet szó, melyet Kováts József nagyenyedi professzor diákjai számára *Elementa philosophiae naturalis* címmel latin nyelvre átdolgozott, s 1774-ben Kolozsvárt kiadott. A könyv szinte a teljes newtoni mechanikát tartalmazza, de éppen a legfőbb kérdésekben nem foglal állást (bár e tekintetben a diákok jól tájékozódhattak Hatvani *Principia philosophiae*-jából). A természetjog tankönyveként Gottfried Achenwall (-ius, 1719-1772) göttingai professzor műveit írja elő („ex Achenwallio”), a hasonló tárgyúak közül va-

lőszíniileg a leginkább idevágó *Prolegomena iuris naturalis* címűre gondolva, mely legközelebb 1781-ben jelent meg Göttingában, mint ötödik javított kiadás.

A felső tagozat részére előírt könyvek közül Matthias Schroecknek (1733-1808), Bél Mátyás unokájának *Historia religionis et ecclesiae Christianae* c. vallás- és egyháztörténetét említjük meg először. A terjedelmes könyv a keresztyénség kezdetétől saját koráig adja elő tárgyát. Schroeck szellemében folyt az egyetemes történelem tanítása is. Ő bocsátotta közre ugyanis Offerhaus kompendiumának negyedik kiadását némi javítással és egy 18. századról írott fejezet hozzáadásával. (A magyarországi események mindkét részben elég tág teret kapnak.).

A dogmatika szintén új tankönyvet kap Eberhard H.D. Stosch Odera-Frankfurt-i teológiai tanár *Introductio in theologiam dogmaticam* (1778) és *Institutiones theologiae dogmaticae* (1779) c. műveinek kötelezővé tételével. Ezeket 1792-ben Debrecenben is kinyomtatták, de mivel lutheránus szerzőről volt szó, utóbbi esetében „szükségesnek ítéltetett, hogy ennek elébe valamely Jelentés nyomassék, mely az abban tett változásokat magában foglalja.”⁵⁹

Ezek mellett mint erkölcsstan Szilágyi Gábor professzor ajánlására rövidesen használatba kerül Gottfried Less (1736-1797) tübingai professzor *Christliche Moral* c. könyve, mely megjelent magyar fordításban is (1788). A mű azonban nem volt hosszú életű főleg kantiánus színezetű „heterodoxiá”-ja miatt. Mindenesetre: ez a könyv jelentette a kanti filozófia első „hivatalos” megjelenését a Kollégiumban.

Ezeknek a többnyire evangélikus szerzőktől származó tankönyveknek a debreceni feltűnése jelzi, hogy Chr. Wolff tanainak előretörése mellett a szőrszálhasogató dogmatikus szigor is engedett: a felek már nem esnek egymás torkának egy iótaért, s a teológiai nézeteltérések helyét a filozófiai veszi át. Ez is valami: egy lépés a tudományos világnézet terjedése felé.

A felsőfokú latin-tanítás célját szolgáló tankönyvek sorában újként jelenik meg az *Ordo*-ban Imm. Joh. Gerh. Scheller kompendiuma: *Praecepta stili bene latini in primis Ciceroniani seu eloquentiae Romanae*.

Tehát még mindig Cicero a stílus-eszmény.

Valószínűleg tankönyvként használták J. Ferd. Müller *Tentamen publicum ex praelectionibus statisticis* és J. G. Hasse *Liber de causis stili Latini* c. műveit is, melyeket 1797-ben, illetve 1799-ben Debrecenben adtak ki.

A felső tagozat gyakran változó tankönyvei mellett a legalsó osztályok néhány, a múlt századból továbbélő tankönyvet is használtak végig egész időszakunkon. Ilyenek voltak például az ábécés könyvek s a kezdő latinisták könyvei. Utóbbiak közül a J.H.Alstedt által szerkesztett s Gyulafehérvárott 1630-ban kiadott *Rudimenta Linguae Latinae* volt a legidősebb, mely a század folyamán hétszer jött ki a debreceni nyomda sajtója alól, mindannyiszor 3000 példányban. Még ennél is szaporább volt mind megjelenései, mind példányai számát illetőleg az az ABC, melynek első debreceni megjelenéséről 1681-ből van tudomásunk (RMK I. 1254). Ez a század folyamán hol mint „Magyar ABC”, hol mint „Leány (magyar) ABC” került kiadásra, elsősorban valóban a leányiskolák csak magyarul tanuló növendékei, majd a mindinkább „elmagyarosodó” falusi iskolák számára. Leggyakrabban azonban az *Abecedarium Latino-Hungaricum* jelent meg (a század végéig mintegy 24 kiadásban), mely a betűk oktatásával majdnem egyidőben reátért a latin nyelv tanítására is, mégpedig vallási szövegek alapján (Oratio Dominica, Az úri imádság; Symbolum Apostolicum, Az apostoli hitnek formája; Decem praecepta dei: A tíz parancsolat, és így tovább 17 oldalon). Valamennyiük megérte a századfordulót.

A hosszú életű tankönyvek közé tartoztak az úgynevezett katekizmusok, amelyek minden egyéb könyvnél nagyobb számban jelentek meg a debreceni nyomdában magyar nyelven. Ezek azonban Nagy Sándor (I. 216-218. l.) állításai ellenére sem a kollégiumi vallásitanítást, hanem inkább a templomi, s falusi vagy leányiskolai oktatást szolgálták. Korszakunkban pl. a *Methodus* az alsóbb osztályok (declinisták) számára az Osterwald-féle *Szent História*-t írja elő, a coniugisták részére pedig Johann Hübner merseburgi rektor *Száz és négy válogatott bibliabeli históriák* c. munkáját, melyet Fodor Pál 1754-ben ültetett át németből magyar nyelvre. Debrecenben pedig 1769-ben (s azután még kétszer) került kinyomtatásra. Az orátorok, poéták vallás-könyve a *Catechesis Palatina*, azaz a Heidelbergi Káté volt, az ezeknél magasabb évfolyamokban pedig teológiát tanultak a már ismertetett tankönyvekből.

Ugyancsak kedvelt tankönyv volt Debrecenben e század folyamán az a *Praecepta morum* (Erköcsi szabályok), melyet Comenius sárospataki tanár korábban állított össze s adott ki (RMK II. 1664), később pedig Enyedi Sámuel, a váradi kollégium tanára latin versekbe foglalt (1658) s ebben a formában Debrecenben is többször (a 18. században háromszor) kiadásra került. A kitűnő könyv nemcsak erkölcstant, de illetmant is tartalmazott, a világi életben való tisztességes forgolódásra oktatta a diákokat.⁶⁰ Tanítását a *Methodus* a praeceptoroknak általános utasításban adja: tanítsák, amikor csak alkalom nyílik rá, hogy a tanulók megismerjék, melyek e korban a tisz-

tességes és illendő (honesta et decora) szokások (6. l.).

Nyoma van Erasmus *Colloquia familiaria* c. műve e században való továbbélésének is. Legalábbis Maróthi mindent elkövet, hogy barátja, J. Chr. Beck segítségével példányait becsempéssze és tanítványai kezébe juttassa, mivel kiadása Debrecenben már ekkor nem látszott tanácsosnak.⁶¹

E tankönyvek megismerése művelődéstörténetünk egésze, de szűkebb studiumunk, a magyar irodalomtörténet szempontjából is fontos. A 18. század folyamán ezeken a tankönyveken áramlottak be az európai felvilágosodás eszméi és lettek apránként kibontakozó hazai felvilágosodásunk előkészítői mind a természet-, mind a társadalomtudományok területén (Locke, Wolff, Newton filozófiája). E tankönyvirodalom ugyanakkor a klasszicista ízlés magyarországi megjelenését, megvalósítását segítette elő nemcsak a hazai latin és magyar nyelvű irodalom, hanem még az építészet terén is, hiszen Weidler könyvének mind a civilis, mind a militaris architektúráról szóló része ebben az ízlésben fogant, s a szövegén túl kitűnő ábrái is sokat segítettek annak terjesztésében.

De ezekben a tankönyvekben teszik meg nálunk első lépéseiket a felvilágosodás anyanyelvi törekvései is, például Maróthi *Arithmetica*-jában, mely az egész 18. századot ellátta nemcsak matematikai, hanem magyar műnyelvi ismeretekkel is.

Láttuk, hogy visszhangjuk felbukkan, ott tükröződik a debreceni kéziratok diákirodalomban is, de hatásuk legjobban, példaszerűen a Kollégiumból kinőtt legnagyobb debreceni költő, Csokonai műveiben érzékelhető. Nem szólva most Csokonai tudományos (botanika, fizika stb.) ismereteinek gazdagságáról, részletmózzanatairól,⁶² Julow Viktor innen, a költő kollégiumi, debreceni neveltetéséből származtatja „eszmei univerzalizmus”-át. „Ez az univerzalitás ... nem teljesen független a debreceniségtől, habár annak mérhetetlenül mély, nemesített változata” – írja.

De versek közvetlen forrásául is szolgáltak ezek a tankönyvek, auktorok költőnk esetében. A *Konstancinápoly*-nak például több gondolata visszhangozza Erasmus említett *Colloquia*-ja *Peregrinatio, religionis ergo* c. beszélgetése következő sorait: „Gyakran eszembe jut, hogy mivel tisztázhatják magukat a vád alól azok, akik annyi pénzt fordítanak templomok építésére, feldíszítésére, gazdagítására, hogy már semmi mértéket nem ismernek ebben. Elismerem, a miseruhák és a templomi edények tekintetében az istentisztelet megkíván bizonyos méltóságot, hadd nyilvánuljon meg a fenség az architek-

turában is. De minek annyi keresztelődence, annyi gyertyatartó, annyi aranyszobor? Minek annyi mérhetetlenül költséges orgona? S méghozzá meg sem elégszünk eggyel-eggyel gyakran: minek ez a zenebona, ha annyiba kerül, míg testvéreink, Krisztus eleven templomai, éhen szomjan pusztulnak el?”⁶³

De említhetjük egy régebbi tankönyv, Lisznyai Kovács Pál *Origo Gentium* (Debrecen, 1693) c. művének a „vaskor”-ról szóló epigrammáját is a „meum” (enyém) és „tuum” (tiéd)-mal kapcsolatban:

Si duo de nostris tollas pronomina rebus,
Proelia cessabunt, Pax sine lite foret, (18. l.)

mely Csokonainál így visszhangzik:

Az enyim s a tied mennyi lármát szüle,
Mióta a mienk nevezet elüle.

Példának talán ennyi is elég.

Mindezekén túl természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a „tankönyvek” (mint pl. Hatvani *Principia Philosophiae*-ja) egyetemesen beletartoznak a magyar irodalomba, mely a 18. század végéig nem ismerte a tudományos és szépírói teljesítmény szétválasztását, sem a latin vagy magyar nyelv szerinti megkülönböztetést: minden mű ugyanannak a „respublica literaria”-nak a része volt.

J E G Y Z E T E K

1. A KLTE Könyvtára, Könyv és Könyvtár, XIII., 1980.
2. Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp., 1961. 343. l. (A továbbiakban: Benda – Irinyi). – A Maróthi előtti s a munkássága kezdete kori latin tanításról erőteljes szavakkal emlékszik meg Szilágyi Sámuel a Maróthi emlékére mondott *Oratio funebris*ében: „... elhanyagolva a tiszta latinság igazi forrásait, Comeniusnak s más efféle sötét elméknek tisztátalan pocsolóyaival gyötörték a gyermekeket.” (Museum Helveticum, Zürich, 1746., Part. sec., 262. l.)
3. A három kötetes kézirat 1. számozott lapján (a Praefatio után) olvasható, hogy a „Theologia Didascalica”-t Martinus Szilágyi „Secundum Synopsin Johannis Melchioris” adta elő 1727-28-ban.
4. L. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika-oktatás története a XVIII. században*, Bp., 1964., s Tóth Béla: *Descartes és Debrecen*, Déri Múzeum Évkönyve, 1979., Debrecen, 1980.
5. Ekkor Piskárkosi Szilágyi Sámuel vette át tőle a tárgy tanítását, ő pedig ettől kezdve haláláig (1751) a természetjogot (ius naturae) és etikát tanította Fr. Lampe, illetve Pufendorf művei alapján.
6. Nagy Sándor: *A debreceni Kollégium mint egységes intézmény*, Debrecen, 1940., 113. l. – Tanulmányunkban felhasználtuk Nagy Sándornak *A debreceni református Kollégium* (Hajduhadház, 1933.) c. munkáját is. A továbbiakban rövidítve: Nagy S. I. és Nagy S. II. a kiadás időrendjében.
7. Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*, Bp., 1978. 200-249. l.
8. Lengyel Imre–Tóth Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja* (Könyv és Könyvtár VIII:1., Debrecen, 1970.) c. munka bevezetése. A továbbiakban gyakran hivatkozunk Lengyel I. – Tóth B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi györeekei* (Könyv és könyvtár., VIII:2, Debrecen, 1971.) c. munkára is. Az előbbi LT. I-nek, az utóbbit LT. II-nek rövidítjük.
9. L. Kollégiumi könyvtár, R.71.8 jelzetű Album, 39 l. – Maróthi ekkor a példányokat még a könyvtári könyvek sorába iktatta be, 1743-ban azonban azok árverés útján a tanulók kezébe kerültek. (L. Tóth Béla: *Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium-i könyvtárának fejlesztésében*, KLTE, Könyv és könyvtár: X., Debrecen, 1976. 220. l.)
10. Tóth Béla: *Maróthi György földrajzi munkái*, Déri Múzeum Évkönyve, 1974., 805-825. l.
11. Uo. 807-808. l.
12. LT. II. 70. l.
13. LT. II. 79. l. – Az 1741-ben bevezetett nyilvános kövizsgák során a harmadikon, 1744. október 3-án Maróthi tanítványai Weidler geometriájának II. és III. részéből a „válogatott elméletekről” (Theoremata) számoltak be. (L. Acta Judiciaria, III. k. 221. l., TREL II. 10. f.c.)

14. LT. II. 68. l.
15. LT. II. 79. l.
16. A terem elkészültéről Szilágyi Sámuel számol be Samuel Scheurer berni professzorhoz intézett 1742. augusztus közepén írott levelében. (Fogalmazványa: Kollégiumi könyvtár, R. 607. 48. d. §.)
17. Hajdú-Bihar m. Levéltár (HBmL) Protoc. Polit. 1742-54. IV. A. 1011/a., 92. l.
18. Tóth B.: *Maróthi György és fizika-oktatásunk*, Fiz. Szle, 1972., 338-343. l. és *Ujabb adatok Maróthi György fizikai szertárához*, Fiz. Szle. 1976., 117. l.
19. Kollégiumi könyvtár, R. 295. a., R. 295. b.
20. Az *Astrognosia* szövegét a KLTE Földrajzi Intézete Mészáros Ede fordításával 1962. évi Actájában Kádár László bevezetésével nyomtatásban is megjelentette.
21. Az előadásokról Ujfalusi Ferenc, későbbi sárándi ref. lelkész, Maróthi volt tanítványa, aki diákkori és későbbi természettudományi tanulmányairól egy hatalmas, remekül illusztrált kéziratos munkát hagyott ránk, s aki 1744-ben lett kollégiumi diák, mint általa is hallgatottakról emlékezik meg.
22. Az *Opiniones* a TREL-ban II. 26. c. 5. jelzet alatt található.
23. Erasmus *Colloquia familiaria* c. műve szemelvényes formában kedvelt tankönyve volt a ref. felsőbb iskoláknak. Debrecenben is többször kiadták, legutoljára 1704-ben. L. Esze Tamás: *Erasmus nyomai Magyarországon a 18. században*. KLTE Könyv és könyvtár, Debrecen, 1969.
24. Polgári Mihály önéletrajzában megemlíti, hogy tógátus társai kérésére 1738-ban „Grammatica Graeca”-t szerkesztett, amelyet „két ízben is kiadott” (nyilván kéziratban). Ez is a hiányt mutatja. L. Tóth B.: *Polgári Mihály önéletrajza és Itinerariuma*, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1971., 78. l. – A görög nyelvtan hiányáról a tanári testületnek az első *Ordo*-ra adott válasza is panaszkodik. L. Nagy S.: II. 150.l.
25. Fr. A. Lampe utrecht-i professzor *Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae* stb. (Utrecht. 1721) c. könyvéről lehet szó. – J. Sleidanus művének címe: *De quatuor summis imperiis libri tres*. A mű Kolozsvárt is megjelent 1701-ben Sulpitius Severus *Historia*-jával együtt. – Cluverus, Philipp (1580-1623) korában neves utazó volt, több térképet rajzolt s több munkát írt az újkor földrajzával kapcsolatban. – Egyébként ezeket a könyveket Maróthi nyilván az egyháztörténet tanításával kapcsolatban ajánlja.
26. Pardies, Ignatius Gaston jezsuita matematikus és csillagász, Párizsban tanított. Maróthi itt valószínűleg *Éléments de la Geometrie* c. művére gondol, melyet latinra is lefordítottak. Utóbbi megvolt Maróthi könyvtárában is.
27. A kiadás létrejöttére vonatkozólag l. Tóth B.: *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és könyvtár XII., Debrecen, 1979., 100-101. l.
28. Láttuk (2.j.), hogy a Comenius-féle tankönyvek elavultságát illetőleg Szilágyi Sámuel is egyetértett Maróthival.
29. Peleskei Miklós szabolcsi egyházvidéki esperes 1819. június 10-én az ekkleziákhoz intézett levelében a tanítókat többek között figyelmezteti, hogy „a tanítani való Tudományokban elől járjanak, melyre nézve szerezzék meg – többek között (tőlem) – *Maróthi Arithmetikáját* (kiemelés az eredetiben). – A Jándi Sz. Ekklesiai Oskola 150 Protocolluma, 13. l.

30. Zoványi Jenő *Protestáns egyháztörténeti lexikon*-ában (Bp., 1977) azt írja, hogy a kis mű fordítása 1735-ben jelent meg Debrecenben. Ennek a kiadásnak azonban sehol sincs nyoma. A Benda–Irinyi-féle nyomdatörténet is csak egy 1744. évi kiadását említi elsőnek. Ettől kezdve azonban sűrű egymásutánban jelent meg mind Debrecenben, mind egyebütt.
31. Külön érdekessége a nagyon népszerű munkának (mintegy 50 kiadásban s kb. 80 évig forgott a tanulók kezén), hogy míg az első része Maróthi említett fordításán alapult, a 2-3. részben Losonczy a Jean Fred. Osterwald unokájának, Samuel-Frédéric Osterwaldnak (1713-1795) *Cours de géographie* (1757) c. tankönyve Magyarországról szóló részét használta forrásul. L. Waldapfel Imre: *A Hármas Kis Tükör svájci mintája*, Magyar Pedagógiai Szemle, 1940., 145-152. l.
32. Ötvös János: *Maróthi György könyvtára*, a KLTE Könyvtárának Évkönyve, Debrecen, 1955., 355. l., 215 sz. és LT. II. 87. l.
33. A könyvnek ezt a kiadását Maróthi szintén megvásárolta Hollandiában. L. Ötvös J. i. mű, 345. l., 107. sz.
34. Fr. A. Lampe utrechtli professzor *Compendium Theologiae naturalis* (Utrecht, 1723) c. művéről van szó.
35. A jegyzőkönyv TREL-ban II. Z. 60.a.b. 147. a jelzés alatt található.
36. A könyvnek, mely egyébként több példányban megtalálható a Kollégium könyvtárában, egy 1757. évi (Viennae, Praegae, Tergesti) kiadását forgattam. Ennek előszavában (4. l.) Pufendorf pontosan meghatározza a művében tárgyalt studiumok körét és alapját: „E tanítások egyes részei a saját alapelvüknek megfelelő és a bennük előadott tanokat igazoló módszert alkalmazzák. A *természetjogban* azt tanítjuk, hogy valamit azért kell tenni, mert a józan ész azt az emberi közösség szempontjából szükségesnek ítéli; a *polgárjog* (Ius Civile) szabályainak végső indoka, hogy a törvényhozó így szabályozta; a *morálteológus* pedig azt fogadja el végső alapnak, hogy Isten a szentírásban így parancsolta meg.”
37. Cebes (gör. Kebés) thébai filozófus, Szókratész tanítványa volt. Három fennmaradt beszéde közül a *Ilívağ* (Tabula) azt hirdeti, hogy a nevelésnek nemcsak a tudás gyarapítására, hanem a jellem fejlesztésére is törekednie kell. Isokrates görög rétor (i.e. 5.sz.) három fennmaradt parainesis-e közül a Démonikoszhoz intézettet közli Szilágyi, s a Pythagorasnak tulajdonított versek a neves filozófus életfelfogását tükrözik. *Sinainak* e szerzőkkel kapcsolatos jegyzeteire nézve I. Révész Imre: *Sinai Miklós és kora*, Bp., 1959., 313. l., a kiadásra vonatkozólag: Benda–Irinyi, 359. l. – A kiadvány minden bizonnyal megfordult a kollégiumi diák Kölcsey Ferenc kezén is, és bizonyára ott hagyta nyomát az ő *Parainesis*-én.
38. LT. II. 85. l.
39. L. 29. j.
40. Benda–Irinyi idézett munkájuk végén összeállítják a nyomda kiadványainak jegyzékét a 321-407. lapokon.

41. Hogy a partikulák is ezeket a könyveket használták, mutatja az „Album Scholae H: Szoboszlóviensis Anno 1761 Comparatum” címen a hajdúszoboszlói ref. egyház levéltárában fennmaradt kéziratos feljegyzéseket tartalmazó fólió alakú könyv címlapjának hátoldalán olvasható jegyzék, mely az iskola tulajdonában levő könyvek – főleg tankönyvek – leltárát tartalmazza. Közülük a legtöbb tanulmányunkban is szerepel.
42. L. Varga László: *A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738-tól 1849-ig*, Debrecen, 1930., 20-21. l.
43. Valamennyit részletesen ismerteti Varga László i.m. 17-20. lapjain.
44. *Methodus* (1770), 11. l. – A *Methodus* a legelső (elementarii) kivételével valamennyi osztály számára előírja az *Arithmetica* tanítását, a felső fokozat részére pedig a Weidler *Mathesis*-éét. Érdekes, hogy az utóbbi szerző neve (a Musschenbroekével együtt) felbukkan a kéziratos diákirodalomban is („Wedler” formában) egy 1796-ban előadott „Lakodalmi Játék”-ban. L. Bán Imre–Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1964., 55. l.
45. Az ide vonatkozó városi tanácsbeli és kollégiumi tanárkari határozatról csak ez utóbbinak egy 1749. október 15-én kelt s egy 1743. május 13-i tanárkari döntésre utaló jegyzőkönyvi szövegéből értesülünk (Protoc. Professorale ab ao 1749-1791., TREL II. 1.d.-1.k.).
46. A jelenleg már nem található *Biographia* szövegét közli Lósy-Schmidt Ede *Hatvani István élete és művei*, I. c. munkája (Debrecen, 1931.) függelékében.
47. Kállay Kálmán teol. prof. L. Nagy S. I. 253. l.
48. L. Barcsa János: *A debreceni kollégium és partikulái*, Debrecen, 1905., 70. l.
49. Révész, i.mű, 62. l.
50. Nagy S. I. 169., 215. l. – A diktálást a tanárok a tankönyvek hiányával is magyarázzák. L. Nagy S. II. 150. l.
51. Szathmári Paksi István kollégiumi előadásai pl. kivétel nélkül kéziratanban maradtak ránk a Könyvtárban. A történelmi előadások R. 187, a teológiaiak R. 183, R.184 jelzet alatt. Az utóbbiak pl. ugyancsak B. Pictet művei alapján készültek.
52. L. Révész, i.mű, 309-315. l.
53. Idevonatkozó előadásainak szövege *Praelectiones in Columellam* címmel Sinai kézírásában R.509. 11. sz. alatt található a Kollégium könyvtárában.
54. Előadásainak kéziratai *Praelectiones in Historiam Offerhausii* cím alatt az OSzK-ban található (Quart. Latin II. 2090.)
55. Valószínűleg Giessenben kiadott versgyűjtemény. Pontos mivoltára nem sikerült fényt deríteni. A Kollégiumnak Maróthi könyvtárából (hagyatékából) vásárolt könyvei közt szerepelt egy *Poetica Giessensis* c. mű, mint Ötvös kimutatja (137. sz.) Azonban ő is „állományunkban ismeretlen”-nek mondja.
56. Castellio munkája a század közepe táján több ízben megjelent Debrecenben (1748., 1758., 1766.), ami folyamatos használatára utal.
57. Claudius Aelianus (i.sz. 200 körül) anekdota-gyűjteménye és természetrajz-féléje ezidőtájt sok iskola kedvelt olvasmánya volt.
58. Az idevonatkozó eseményeket l. Révész: *Sinai* stb., 100-111. l. – A második *Ordo*-t közli Nagy S. I. 172-173. l.

59. Nagy S. I. 224. l.
60. A könyvet Menyői Tolvaj Ferenc gyöngyösi rektor korában 1690-ben magyar versekbe foglalva is kiadta s az ebben a formában is több kiadást ért el.
61. L. LT. II., 93. l.
62. A Magyar Rádióban 1980-ban beszélgetés hangzott el Csokonai természettudományos műveltségéről. A beszélgetés szövege megjelent a Fizikai Szemle 1981. évi 1. számában. A beszélgetők (Erdei Grünwald Mihály, Gazda István, Szöllösi Árpád, Szilágyi Ferenc) többször rámutatnak a költő műveltségének debreceni gyökereire. Egyébként mind Csokonai, mind az egykorú debreceniek műveltségének szinte teljes körére rávilágít a költőnek *Horváth Ádám* c. terjedelmes verse, melyet 1793. szept. 8-án intézett a nevezetes, sokoldalú kortárshoz, aki ismereteit szintén Debrecenben alapozta meg. Szó van itt a költeményben az antik reminiscenciák felidézése mellett – a vers sorrendjét követve – Bernoulliról, Newtonról, Jacket-ről, Viétáról, Locke-ról, Leibnizről, Eulerről, Kantról, Mikoláról, mint akikkel a tudós barát gyakran és szívesen „mulat”, s akik természetesen Csokonai műveltségének s így költészetének – mint a példa is mutatja – szintén részét alkották. Vö. még Julow Viktor: Csokonai debrecenisége. Bp. é.n. 73. l. A Csokonai poétikai ismereteinek alapjául szolgáló tankönyvekről vö. Szilágyi Ferenc jegyzeteit a kritikai kiadásban: *Költemények I.* Bp. 1975. 340-347. l.
63. Erasmus: Nyájas beszélgetések (Ford. Trencsényi Waldapfel Imre) *Officina Könyvtár* 86/87. 14. l.

LES MANUELS DU COLLEGE RÉFORMÉ AU 18e SIECLE

Les manuels utilisés dans le premier tiers du 18e siècle au Collège de Debrecen, tant au niveau primaire qu'au niveau supérieur (théologie), remontent tous et sans exception au 17e siècle ou encore plus loin. Une réforme fut entamée par György Maróthi (1715-1744) qui enseigna l'histoire d'après *Historia universalis* de Christoph Keller (Cellarius) et d'après ses manuels de géographie. Pour enseigner les mathématiques, il introduisit *Institutiones matheseos* de J. Fr. Weidler et même il entreprit l'enseignement de la physique expérimentale d'après le livre de P. Musschenbroek. Pour élever le niveau de l'enseignement de la philologie classique, il publia des auteurs classiques, remplaça la logique périmée de Ramus comme les manuels de rhétorique, en usage depuis presque deux siècles. A la place des manuels de Comenius, c'est encore les oeuvres de Cellarius et d'autres auteurs contemporains (Langius) qu'il mit entre les mains des élèves. Pour l'enseignement de l'arithmétique, il écrivit et publia son *Arithmetica* (1743), et par son compendium de théorie musicale pour son édition des psaumes, il réforma complètement l'enseignement de la musique. Tout au long du siècle, on utilisa les manuels introduits, publiés et rédigés par lui. Pendant la même période, il est encore à remarquer l'activité de Istvan Hatvani (1718-1786). Il compléta la liste des manuels avant tout par les oeuvres philosophiques de J.H. Winckler et de J.G. Heineccius. Ces derniers firent connaître à Debrecen la pensée de Wolff. L'ouvrage de Hatvani, intitulé *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (1757) représentait par contre les principes de Newton. C'est grâce à l'activité de Hatvani que la pensée scientifique des lumières européennes fut répandue parmi les élèves du Collège de Debrecen. Sur les manuels utilisés dans les années 1770, c'est dans le *Methodus*, publié en 1770, qu'on trouve le plus d'informations.

Nem foglalkozott Toldy később A magyar költészet kézikönyvében sem a debreceni költő s a „citoyen de Genève” kapcsolatával; *Az estve* jegyzetben közölt híres todalékának is csak „tévelyeges világnézet”-ét említi, s nem mutat rá a *Contrat Social*-lal való eszmei összefüggésére.⁶

Haraszi Gyula volt az első, aki behatóbban foglalkozott a magyar és a francia író kapcsolatával. 1880-ban megjelent monográfiájában külön alcímet is kapott a kérdés: „Csokonainak rousseau-i jelleme.”⁷ Itt számos levélrészlettel bizonyítja Csokonai vonzalmát francia példaképéhez, s e vonzalom kulcsát abban próbálja megtalálni, hogy „mind a kettő nervosus idealista, kik saját hibáik miatt lettek embergyűlölők s boldogtalanok.”⁸ Rousseau eszméinek kisugárzását az egyes Csokonai művekre azonban csak érinti; erről írja: „Nincs író, kit annyiszor s oly mély rokonszenvvel emlegetne: leveleiben majd mindenütt ott van a név, s már a *Tempefői*ben megcsendül, átrezdül a *Lilla-elégia*kon s végre a *Lélek halhatatlanságának* ódai lendületei közt hangzik ki.”⁹ A *Tempefői*-ben azonban még nem hangzik föl Rousseau neve, csak „a nagy Voltaire”-é.¹⁰ Rousseau itt még csak nagyon közvetve van jelen: a „pompás természet” s az „áldott természet” magasztalásában, a „balgatag világfiai”-nak elítélésében. Haraszi azonban azt sem vizsgálja közelebbről, hogy Rousseau-nak milyen eszméi, milyen művei hagytak mélyebb nyomot Csokonai költészetén: megelégszik lelki rokonságuk fölismerésével.

Részletesebben, egyes művekre vonatkoztatva, Ferenczi Zoltán foglalkozott e rokonsággal Csokonai halálának centenáriumára szánt kismonográfiájában, ahol igyekezett arra a kérdésre is választ adni: mikor s milyen hatásra került kapcsolatba a debreceni költő a francia felvilágosodás nagyhatású írójával.

Miután Csokonai olasz nyelvi s irodalmi érdeklődését ismertette, azt írja: „Az 1788-1795. közti időből még egy másik nevezetes, egész életére kiható befolyásról kell megemlékeznünk s ez a Rousseaué.”¹¹ (Mindenesetre meglepő, hogy milyen koránról keltezi Csokonai Rousseau-ismeretét, ha meggondoljuk, hogy irodalmunk legkorábbi Rousseau-nyomai sem sokkal régebbiek, s hogy Csokonai 1788-ban még csak 15 éves volt, a metaphysicai osztály tanulója. De erről majd később lesz szó.)

A továbbiakban Rousseau közvetítői között két nevet említ: Bessenyei és Szentjóni Szabó Lászlót: „Szó szerint minden hozzájárult e hatás mélyítésére; talán a Bessenyei *Philosophus*-áig s a szintén Rousseaut követő Szentjóni Szabó László példájáig, ki 1783-86-ban volt Debrecenben felsőbb iskolai tanuló.” (I.m. 35.) A két magyar írón kívül még a német Bürgert is Rousseau közvetítői közt tartja számon: „Csokonai két úton ismerkedett meg Rousseauval: művei olvasása s a » Sturm és Drang« némely írói, főleg Bürger tanulmányozása által.” (I.m. 37.) S hogy ezek közül a Rousseau műveivel való ismerkedést tartotta elsődlegesnek, az kitetszik a következőkből, ahol azt ír-

CSOKONAI, HÁLÓ KOVÁCS JÓZSEF ÉS ROUSSEAU

„egy természet fija mindenkor örömes-
tebb mulat annak a' Nagy Anyának ölé-
be, mint egy bészorult városnak tolon-
gó és gyülevész sokaságában.”

(Kovács József: Levél Mátyási Józsefnek)

Csokonai műveivel kapcsolatban gyakran fölbukkan Rousseau neve, anélkül, hogy a tényleges eszmei csatornákat, a közvetlen – vagy közvetett – forrásokat föltárnák a tanulmányírók. Szauder Józsefnek még 1969-ben is ezt kellett megállapítania: „Külön kérdés Csokonai és Rousseau ismeretének eddig érdemben nem tárgyalt problémája. *Pelle E.* disszertációja (Un poète cosmopolite... Szeged, 1938.) még Csokonai idevágó nyilatkozatait sem hasznosítja.”¹ Romanista filológiánk e régi nagy adósságának letörlesztése igazán megtörténhetett volna már az utóbbi évtizedekben, a felvilágosodás kori kutatások föllendültével.

Tápay Szabó László legalább elismerte 1941-ben megjelent munkájában: „Mennyire ismerte Csokonai Rousseaut, nem tudjuk.”²

Az igazság az, hogy hosszú ideig nem is nagyon törődtek e kérdéssel, sőt Csokonai Rousseau-hoz fűződő mély lelki rokonságára is meglehetősen későn figyelt föl az irodalomtörténet, noha ennek olyan nyilvánvaló jelei voltak, mint *A tihanyi echóhoz* híres 8. versszaka, *A lélek halhatatlanságá-*nak mot-
tója s Rousseau-t ill. Ermenonville-t említő részlete³, valamint leveleinek nyílt vallomásai, amelyek egy részét már Toldy is közreadta 1844-46-i nagy Csokonai-kiadásában.

Ennek ellenére Toldy életrajzi bevezetése sem érinti e kapcsolatot, csu-
pán a Kazinczy Csokonai-nekrológja⁴ által kavart vihar kapcsán idézi a szép-
halmi író védekező levelét Szentgyörgyi Józsefhez: „Ki szerette valaha úgy az
embereket, mint Rousseau, s ki volt inkább misanthrop? Kinek írásain tet-
szik több cultura, mint Rousseauén, s kiben volt valaha több cynism? Ezek
incontestabilis állítások, s a magyarázat hosszas, és azoknak a kik Rousseaut
nem ismerik, érthetetlen. S Csokonai kit teve exempláruul magának az élet
módjában, nem Rousseaut-e? Az ő gondatlan, rendetlen, állhatatlan, planum
nélkül való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított-e a Rousseau szép
életéhez?”⁵

ja: „Általában az látszik, hogy már 1792 körül ismerte Rousseau-nak az emberi egyenlőtlenségről szóló értekezését, az *Emile*-t, *Confessions*-t, *Contrat social*-t legalább részben, s ismerte Rousseau életét, mert hivatkozik rá.”¹² (Bürgerrel sem ismerkedhetett meg korábban; igen valószínű, hogy akkor kezd a német költővel foglalkozni, mikor ajándékba kap Kazinczytól 1792 nyarán egy Bürger-kötetet.)¹³

Ferenci tehát föltételezi, hogy 1792 körül Csokonai ismerte a francia író minden jelentősebb munkáját, sőt azt is megpróbálja körvonalazni, hogy mit vett át mesterétől: részben mint magatartást – jellemében, részben mint eszmét, gondolatot – műveibe: „öt választotta mesterül nemcsak a természetimádásban és fűvészsében, hanem minden hivataltól vagy kötelességtől való ellenszenvében is. A szegénységet, függetlenséget és magányt választotta ő is; szakítani kíván a társadalom követelményeivel, formáival; bizonyos cynizmussal tekinti a szokásokat, melyekkel ellentétbe helyezkedve rendezi be életét már az iskolában.”¹⁴

Itt lényegében a „természetimádás” és „fűvészsés” az, amivel többet mond Harasztnál e lelki rokonságról.

A művekre gyakorolt hatást illetően is először Ferenci próbálkozott pontosabb adatközléssel: úgy vélte, hogy Csokonainak a Bétsi Magyar Merkuriusban, illetve a Magyar Hírmondóban 1794-ben meghirdetett két műve (Ferenci szerint két „tervezett műve”), *Az én életem* és *Az én szerencsétlenségemnek története és okai* „a *Confessions* hatása alatt” készülhetett, s az utóbbiról még azt is mondja, hogy ehhez „egészen a *Confessions* szerint hozzászól, hogy »magyarosan, minden tettetés nélkül« fogja megírni.”¹⁵ Ferenci összefüggésbe hozta Rousseau-val Csokonainak *Cupido és Psyche* címmel tervezett érzelmes regényét is,¹⁶ valamint az „e nemben” íródott *A csókokat*, akárcsak a *Tempefői* s a *Gerson du Malheureux* „embergyűlölet”-ét.¹⁷ (A *Gerson*-ban – mint láttuk – valóban név szerint is hivatkozik mesterére, a két évvel korábbi *Tempefői*-ben azonban – amint szintén volt már róla szó – csak közvetve van jelen a francia író.)

1795. jún. 15-i búcsúbeszédéről is megállapítja Ferenci – teljes joggal –, hogy „rousseau-i elvek teszik alapját”, bár hozzáteszi: „ha kissé naiv alakban is.” (Uo.) (Ennek fogalmazványában – bár később áthúzva – név szerint is szerepelt Rousseau.)

A versek közül négy az, amelyben Rousseau gondolatait véli fölismerni Ferenci: a *Konstancinapoly*-ról is azt tartja, hogy benne rousseau-i „a babonával és vakbuzgósággal szemben a természeti Törvény hangoztatása, az ő ember boldogságának rája” (i.h.); *A szabadsághoz s a Libertas optima rerum* szabadságvágyát, a szegénység és függetlenség gondolatának hangsúlyozását szintén Rousseau-tól származtatja, *Az estvé*-ben pedig nemcsak a deb-

receni költő rousseau-i „természetimádás”-át fedezi föl, hanem azt is, hogy benne „az egyenlőtlenség előállásának és megrontó hatásának... részletes rajza” is „Rousseau említett értekezése [ti. a *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité...*, ill. a *Contrat Social*] alapján” készült, ugyannyira, hogy „akár kivonatának tekinthetnők.”¹⁸ Utal még *A tihanyi echóhoz* s *A lélek halhatatlansága* egyes helyeire, azt írván, hogy „Ermenonville, Rousseau utolsó menedékét, ismételve mint a boldog magány és visszavonultság emberhez legméltóbb helyét dicsőíti.” (Uo.)

Ebből az is kiderül, hogy miért tette Ferenczi viszonylag oly koránra Csokonai szellemi találkozását Rousseau-val: a *Libertas optima rerum*-ot ugyanis Toldy a „Zsengék iskolai idejéből” fejezetben tárgyalta,¹⁹ s e versokról Ferenczi is tudta, hogy legkésőbb 1789 előtt már készen kellett lenniük.

Azt a kérdést azonban nem vetette föl, hogy ha 1788-ban – 15 éves korában – már ismerte Rousseau-t a költő, vajon hogyan, ki által jutott műveikhez? Ezt a nem lényegtelen kérdést különben a későbbi évekre vonatkozóan is nyitva hagyta Ferenczi – s ez a kérdés szinte napjainkig megoldatlan.

1912-ben Gesztesi Gyula *Rousseau és a magyar természetszemlélet* című tanulmányában²⁰ foglalkozott a magyar költő s a francia író „lelki közösségé”-vel, munkájában szól kettejük magánykedveléséről, amelyről azt tartja, hogy Csokonainál „a magányosság motivuma egészen rousseaui vonásokkal mélyült el”²¹ s ír természetrajongásukról, külön kiemelve botanikai érdeklődésüket: „mindketten nagy botanikusok. Rousseau jól ismeri Linné műveit, sőt gyógyszerészeti tanulmányokkal is foglalkozik s Csokonai is egy botanikus írói körnek tevékeny tagja.”²²

A továbbiakban megállapítja hogy botanikai érdeklődésüknél „fontosabbak művészi egyéniségüknek közös vonásai.” (Uo. 139) E közös művészi alkat gyökerét mindkettejük „exaltált, végtelen természeté”-ben látta: „Ebből fakad lelkük közös alaphangulata: nem az a sötét, fekete melancholia, hanem a költői, szelid, lefokozott rousseaui érzékenység. Hogy Csokonai mind ebből mennyit köszönhet a fiziológiai terheltségnek, mennyit a költői vérmérsékletnek s mennyi benne a Rousseau eszméinek lelkes utánzása: ezt talán sohse fogják eldönteni.” (Uo.) Fontosabb ennél, hogy észreveszi Rousseau filozófiai eszméit is Csokonai költészetében, ha nem is nyomoz utánuk az egyes művekben.

Figyelemre méltó Gesztesi tanulmányában, hogy – ha csak érintőlegesen is – de rámutat arra a szenvedélyes rajongásra, amelyet Rousseau, különösen az *Émile* a fiatal Kazinczyban is kiváltott: „Mikor az ifjú Kazinczy először olvasta az *Émilet*, az a lelkes fantáziája támadt, hogy ha valaha fia lesz, ezt a nevet fogja neki adni. Huszonöt év múlva beteljesedett ez az álma.”²³

Fontos az is, hogy a svájci Rousseau mellett ráirányítja a figyelmet a svajci Gessner természetrajongására: „az egyszerű [ti. idillikus] természetszemléletet a Rousseauéval párhuzamosan, de kétségtelenül jóval nagyobb hatással erősítette meg s fejlesztette tovább a század vége felé Salamon Gessner működése.”²⁴ Az összefüggéseket azonban nem nyomozza, amelyek a Rousseau-rajongó és Gessner-fordító Kazinczy s Csokonai között lehettek, pedig költőnk Rousseau-ért, Kazinczyért s Gessnerért egyaránt lelkesült, a korszakot is „gessneri század”-nak nevezvén egyhelyütt.²⁵ Az összefüggések feltárása – a szálak egészen Szilágyi Sámuelig s védencéig, Kovács József-ig vezetnek! – reánk maradt feladatul.

Gesztesi tanulmánya után a következő évben jelent meg Kardos Alberté, amely már közvetlenül a debreceni költő s a „genfi polgár” kapcsolatát vizsgálja *Csokonai és Rousseau* címmel.²⁶ A nyitott kérdésre, hogy mikor, milyen ösztönzésre találkozott Csokonai Rousseau műveivel, eléggé határozatlan választ ad, „lelki rokonság”-okkal magyarázva Csokonai vonzalmát: „Kleistot, Bürgert stb. Kazinczy kötötte a lelkére mindjárt első érintkezésük alkalmával, Rousseaura magától akadt, Rousseauval a lelki rokonság hozhatta össze, talán ösmeretlenül is álmódozott róla, mint Heine északi fenyője az egyenlítő pálmájáról. Az is bizonyos, hogy amint ábrándjainak ez az alakja megjelent előtte, attól fogva változhatatlanul összeforrott vele, azóta öntudatlanul ideáljává tette Rousseaut, akaratlanul is élete vezetőjévé s költészete irányítójává avatta.”²⁷ Ez a „magától” nemcsak a fizikában, hanem a filológiában is meglehetősen kétséges magyarázat, bármily költői is a heinei metafora. Pedig a Kleistot és Bürgert küldő Kazinczy neve már figyelmeztethette volna Kardost arra, hogy Rousseau-ra sem egészen „magától akadt” a debreceni költő.

Poszitiv adatot Rácz Lajos tanulmánya²⁸ is csak igen keveset tartalmaz a két író szellemi kapcsolatáról. Idézi Csokonai néhány vallomását, ahol „Rousseau emberé”-nek mondja magát, s utal *A tihanyi echóhoz*, *A magányosság*hoz és *A lélek halhatatlansága* c. verseire.

Fontosabb ennél, hogy a Debreceni Szemle ugyanezen évfolyamában Gulyás József, az 1922-i Csokonai-kiadás egyik társszerzője, egy tanulmányában megállapította, hogy Csokonai „Rousseau-val 1794-95-ben kezdett foglalkozni.”²⁹

A későbbi tanulmányok – szinte napjainkig – nem sok újat tettek hozzá a Ferenczi óta rögzítődött képhez.

Pelle Erzsébet Ferenczi alapján írja – mellőzve Gulyás fennebb idézett tanulmányát is: „Nem említi Csokonai, hogy ismeri *Rousseau* munkáit, pedig fiatalkori művének egyes gondolatai arra engednek következtetni, hogy már 1788-95 között megismerkedett velük... Vagy magyar nyelvű kivonatot vagy részleteket olvasott Csokonai a *Discours sur l'Inégalité*-ből, a *Confessions*-ből,

a *Contrat social*-ból és az *Émile*-ből, de lehet, hogy eredetiben olvasta őket, mert Rousseau prózája nem nehéz olvasmány.³⁰ Ugyanitt – szintén Ferenczi nyomán – a következő verseket említi, amelyekben „Rousseau-i elveket találunk”: *Konstancinápoly, A szabadsághoz, Becsület és természet, Az estve, A magánossághoz*.³¹ A *Becsület és természet*-hez meg ezt a jegyzetet csatolja: „Ferenczi Z. nem említi” – figyelmen kívül hagyva azt, hogy ez a vers Tassóból készített fordítás, tehát semmiképpen nem tartozhat ide.

A későbbi Csokonai-tanulmányok sem kísérelték meg, hogy új adatokat tárjanak fel a költő Rousseau-ismeretéhez.

Horváth János monográfiája azonban találóan céloz Csokonai és Kazinczy közös Rousseau-kultuszára: „Irodalmi modernsége, épúgy mint a Kazinczyé, a »világosodás« filozófiájával járt karöltve. Világnézete a széphalmi mesterétől alig is különbözik egyébben, mint némely mozzanatainak – misanthropia, Rousseau-i magány-kultusz – nyomatékosabb kiemelésével.”³² Ugyanitt bőven idéz Csokonai rousseau-i hitvallásaiból, megjegyezve, hogy a világfájdalom s a világi gazdagság megvetése nála nem üres szavak, mivel „Rousseau filozófiája benne szerencsétlenségektől megpróbált lélekre tált.”³³

Az legújabb Csokonai-irodalom különösen Rousseau forradalmi eszméinek hatására mutatott rá *Az estve* című költeményben, helyesen hangsúlyozva, hogy „nem az öreg, beteg, üldözött Rousseau fáradt hangulatai ragadták meg eredetileg, hanem a forradalom ideológusa. Az egész Rousseaut, a szabadság és egyenlőség harcosát szerette meg kora ifjúságában, ezért vallotta magát tanítványának, ezért mérte magát újra meg újra az ő »szabad« lelkéhez, és ezért menekült legnagyobb nyomorúsága, csalódásai és megaláztatásai idején is rousseau-i hangulatokhoz.”³⁴

Waldapfel tanulmánya sem határozza meg pontosabban Csokonai Rousseau-ismeretének kezdetét, s az igazsághoz tartozik, hogy – amint láttuk – már Ferenczi megállapította *Az estvé*-ről, hogy akár Rousseau „kivonatának tekinthetnők.”

S ez a kép nem sokat gazdagodott s árnyalódott a későbbi szakirodalomban sem.

Révész Ferenc kismonográfiája csupán annyit állapított meg *Az estve, A szabadsághoz* és a *Libertas optima rerum* kapcsán, hogy „A nagy gondolatébresztők: Voltaire, Rousseau, D’Alembert, Diderot és az enciklopedisták nagy hatással voltak Csokonaira, sokat tanult a felvilágosodás franciaországi harcosaitól.”³⁵

Vargha Balázs Csokonai zsengeiről írt tanulmányában „A rousseauizmus” címmel már külön fejezetet iktatott be,³⁶ ahol a zsengekkel kapcsolatban fölismerni vélte Rousseau hatását, bár megjegyezte, hogy ekkor még nem olvashatta a francia író műveit.³⁷ (A Vargha által említett két vers az *Egy*

kies kert le írása s *Az estvének le írása*, amelyekkel majd még részletesebben foglalkozunk.) A városi lármából a természetbe vágyódásában éppúgy Rousseau-ra emlékeztető vonásokat vesz észre, mint társadalomszemléletében: a gazdagság és hatalom „sivár hiábavalóságá”-nak elítélésében.³⁸ Megjegyzi azonban *Az estvének le írása*-ról is, hogy „A városi műveltség elutasítása, a természeti élet dicsérete csak látszólag rousseau-i itt. Csokonai még nem olvaszt »Az emberek közötti különbségek«-et, nem is azt visszahangozza, hanem az olasz humanista költői tradíciót, sőt a nemesi patriarchális költészet idilli ábrázolásait, amelyekben voltak vulgarizált, egyértelműen reakcióssá tett rousseauizmusok.” (I.h. 129.)

Voltaképpen csak *Az estve* tárgyalásánál tartja lehetségesnek Rousseau közvetlen hatását. Nagy hiba azonban, hogy Vargha ekkor még nem ismerte föl, hogy Csokonai nagy bölcselő versének valójában csak első része iskolai zsenge, a filozófiai toldalék későbbi eredetű. Így nem tudjuk, hogy melyik évhez kössük Varghának azt a megállapítását, hogy a vershez „Rousseau is segített. De nem az elsőkélyesített, hanem az eredeti. Csokonai már Debrecenben kellett hogy olvassa »Az emberek közti különbségek«-et.”³⁹ (A „már Debrecenben” mindenesetre arra vonatkozhat, hogy Patak előtt, tehát 1795 előtt.)

A kronológiai bizonytalanság miatt hagy kétségben Varghának ez a végkövetkeztetése is *Az estve*-ről, amely szerint: „Csokonai lángelméjét az mutatja, hogy nem tévedt el olvasmányainak rengetegében, hanem a valóságra vonatkoztatva bontotta ki belőlük a továbbvivő igazságot. Így vezették el kamaszkorának társadalmi tapasztalatai a reakciós rousseauizmustól Rousseau forradalmi dialektikus tanításáig.”⁴⁰ (Mindenesetre ebből úgy tűnik, mintha Csokonai Rousseau-ismeretében két korszakkal kellene számolnunk: a „reakciós” /≠ idillikus/ társadalomellenességgel s a lázadó szellemű reformizmussal.)

Hogy hogyan is értette ezt Vargha, némileg megvilágítja egy évvel később megjelent monográfiájában, ahol *A fősvény*-nyel s a *Zsugori uram*-mal kapcsolatban idézi Rousseau *Discours*-jának részletét a falujukból elűzött parasztok elnyomorodásáról, hozzátéve, hogy „A forradalmi jelentőségű megfigyelésekből Rousseau nem vonhatta le azt a forradalmi következtetést, hogy az elnyomorodás okozói ellen kell harcolniuk a dolgozóknak. Ehelyett azt hirdette, hogy az emberiséget megrontó városi életből vissza kell menekülni a természeti egyszerűségbe. Tanai azonban így is nagy hatást keltettek. Nagy része volt a francia forradalom ideológiai előkészítésében...”⁴¹ A következőkben fölteszi, hogy Csokonai már diák korában megismerkedett ezzel az idillikus, „meghamisított” rousseauizmussal: „Csokonai fejlődésében később nagy szerepe volt Rousseau tanításainak, de diákkorában először ezzel a meg-

hamisított rousseauizmussal találkozott.”⁴² Azt is jelzi, hogy itt a patriar-chális népiesség egykorú íróira gondol – első helyen talán Orczy Lőrinc-re: „Számos korabeli magyar versben megtalálhatta a jobbágyi élet gyönyörűségeiről szóló feudális dajkamesét.

Legelső verseiben megvan a nyoma annak a reakciós tanításnak, hogy a gazdagok, hatalmasok szenvednek, csak a jobbágyok boldogok.”⁴³

Az én vagyonom c. iskolai eredetű versről már úgy véli Vargha, hogy „Rousseau eredeti írásainak ismeretét mutatja. A gazdagok lármás világából a természet csendjébe kell menekülnie az érzékeny lelkű költőnek – ez a gondolat később sokféle változatban felcsillan Csokonai legszebb verseiben, »A tihanyi echóhoz« és a »Magánossághoz« írt ódában.” (I.h. 11.)

A következőkben szól Rousseau természetrajongásáról, „A Rousseau kezdeményezése nyomán kiviruló korabeli természetleíró költészet”-ről. Itt ír arról, hogy Csokonai legkorábbi természetfestő versei még „fordítások hatását” mutatják, de „mint Rousseau jó tanítványa, a valóságban is tanulmányozza a természetet”; erre példaként *Az ősz* legkorábbi, iskolai kidolgozását idézi. (Az időrend tisztázatlansága tehát itt is megzavarta, akárcsak *Az én vagyonom* első, iskolai változatának esetében: 12-13 éves korában nem mutat-hatják Csokonai versei „Rousseau eredeti írásainak ismeretét”, s nem nevez-hetjük még őt ekkor „Rousseau jó tanítványá”-nak.)

A továbbiakban *Az estve* tárgyalásakor említi meg Rousseau-t (itt már megjegyezve, hogy korábban a ma ismert versnek csak első fele készült el). Erről annyit mond még, hogy „Amit a gyermek és ifjú Csokonai a nép nyomorúságáról megtanult apja naplójából, családjának sorsából, Rousseau mű-veiből és legfőképpen saját tapasztalataiból, azt mind egybegyűjtötte ebben a versében.”⁴⁴ Vargha később is csak annyit írt Csokonai nagy bölcselő költe-ményéről, hogy benne „az ősi boldogságot, az ókori költészetben és Rous-seau műveiben is emlegetett hajdani aranykort állítja szembe a sanyarú jelen-nel.”⁴⁵

Már idézett 1953-i tanulmányában⁴⁶, majd egy évvel későbbi monográ-fiájában Vargha idézte Rousseau-nak „Az emberek közti különbségekről” írt munkáját,⁴⁷ de nem azt a részt, amely közvetlen ihletője lehetett *Az estvé-nek*; ezt először Makay Gusztáv idézte verselemzés-kötetében: „Csokonai azt fogalmazta meg költői stílusban, amit Rousseau *Az egyenlőlenségről* című értekezésében írt »...Az első ember, aki egy földdarabot bekerített, s azt mondta: ez az enyém, és talált együgyű embereket, akik ezt el is hitték neki, ez az ember volt a civilizált társadalom valódi alapítója...«”⁴⁸

Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv is csak annyit tud a francia s a magyar író szellemi kapcsolatáról, hogy „Csokonai korán megismerkedett a francia felvilágosodás irodalmával. Olvasta Rousseau és Voltaire fő műve-it...”⁴⁹

Hogy ez a „korai” megismerkedés mikor, melyik évben történt, az mindmáig nyitva maradt, mint ahogy az is: mit ismerhetett meg legkorábban Rousseau-tól, mi ragadhatta meg belőle képzeletét ily elhatározó mértékben.

Láttuk, a *Libertas optima rerum* alapján Ferenczi már 1788-ban számolt költőnkénél Rousseau ismeretével. De hátha csak téves kronologizálás miatt került ily előre a szellemi találkozás dátuma, s e rousseau-i szellemű vers későbbi eredetű?

Legújabb kutatásaink megerősítették a szóban forgó vers korai eredetét.⁵⁰ S a *Libertas optima rerum* nem egyetlen olyan verse a diákpoétának, amelyben rousseau-i nyomok fedezhetők föl.

Vargha Balázs mindjárt a költő legkorábbi ismert versével, az *Egy kies kert le írásá*-val kapcsolatban azt mondta, hogy „legkezdetlegesebb verseiben Rousseau-ra emlékeztető eszmék nyomát találjuk, pedig szinte bizonyos, hogy még nem olvasta Rousseau-t, mikor ezt írta:

Áldott természetnek kies lakó helye
A nyájas örömök legelő mezeje.”⁵¹

S hogy milyen más verseire gondolt még, kiderül a következőkből, ahol *Az estvének le írásá*-ból idézi a következő részletet:

Illyenkor vehetnek a’ musák időket
Pallás taníttya [a] tudományra őket.
Mert ekkor szűnik meg a Városi Lárma,
A Gondos musáknak igen nehéz járma.”⁵²

S ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „A városi műveltség elutasítása, a természeti élet dicsérete csak látszólag rousseau-i itt. Csokonai még nem olvasta »Az emberek közötti különbségek«-et, nem is azt visszhangozza, hanem az olasz humanista költői tradíciót, sőt a nemesi patriarchális költészet idilli ábrázolásait, amelyekben voltak vulgarizált, egyértelműen reakcióssá tett rousseauizmusok.” (Uo.) Az utóbbi megállapítást ugyan Vargha a Zöld-kódex néhány későbbi versére, pl. az *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a’ Poesis* c. propositióra érti, amellyel kapcsolatban ezt írja: „Csokonai diákverseiben feltűnően sokszor hangot kap a gazdagság és hatalom sivár hiábavalósága... A következtetés azonban már nem az, hogy csak a *paraszt* boldog, hanem a *költő*. A nagyurak körül tenyésző erkölcsstelenséggel szemben a poétai virtust állítja példaképnek.” (I. h.)

Kérdés azonban, hogy a versekben felbukkanó patriarchális szemlélet (Vargha – mint láttuk – téved, mikor a Zöld-kódex zsengeivel kapcsolatban ír a parasztnak idilli boldogságáról: ez a fajta szemlélet csak 1794-ben, *A ten-*

geri zivatarról todalékában bukkan föl⁵³) valójában „reakcióssá tett rousseauizmus”-nak tekinthető-e. Igaz, hogy Rousseau többször élesen szembe fordult a városi erkölcsökkel,⁵⁴ de a gazdagokról sem volt valami jó véleményével,⁵⁵ a munkát az emberi társadalom minden tagja számára elengedhetetlennek tartotta,⁵⁶ s ha szerencsétlenebbnek vélte is a munkátlan gazdagokat a dolgozó falusi embereknél, egyáltalán nem tekintette munkátlanságukat példaképnek. *A tengeri zivatarról* 1794-ben készült todalékos változata (amely *A tengeri háború* címmel jelent meg a *Diétai Magyar Műzsá*-ban⁵⁷) már bizonyára Rousseau eszméinek – közelebről talán az *Émile*-nek – hatása alatt született meg. Megjegyzendő azonban, hogy itt sem a patriarchális népiesség jegyében ítél a költő a hajótörött kalmár és az egyszerű halász eszmecseréjében: a spekulációból élő, vagyongyűjtő kalmárt a munkás életre neveléssel akarja boldoggá tenni:

A haboktól maradt még annyi jószágod,
Hogy abból boldogul élheted világod:
Élj magadnak már most s tulajdon házadnak,
Házádnak munkálkodj és embertársadnak.
Ha én e csekélyből vígan élélhetek,
S még a gazdaggal is, látod, jól tehetek:
Mért nem élhetnél te a többől, mint egy bölcs?
Csak haszontalanra s rosszra sohase költs.
Sohasem jóltévőbb a dúzs, mint a szegény;
Csakhogy többet adhat, mint a szegény legény.⁵⁸

1794 tájáról – mint látni fogjuk – már biztos adataink vannak Csokonai Rousseau-ismeretéről. De honnét szüremkedtek be a zsengekbe azok a „rousseau-i” gondolatok, amelyekről Vargha Balázs beszélt? A kérdést Vargha annak idején nyitva hagyta. Magam a Csokonai kritikái kiadás jegyzeteiben próbáltam választ keresni rá.

Az *Egy kies kert le írása* jegyzetében ezt írtam: „Ekkor, tizenegy éves korában valóban nem ismerhette még Rousseau-t, közvetve sem; a szembetűnő rokonságról inkább azt mondhatjuk: később azért vonzódott úgy a természetrajongó Rousseau-hoz, mert eleve vonzódott a természet nyugalmat árasztó, szabadságra csábító világához.”⁵⁹ Most, ismerve Kovács József pedagógiájának rousseau-i vonásait, némileg másképp látom ezt a kérdést is: föltételezhető, hogy az ő rousseauizmusa sugárzott ki e versekre is.

Mint láttuk, a korai versek közül még a *Libertas optima rerum* s a belőle kinőtt *A' Szabadság* c. iskolai verssel kapcsolatban került szóba Rousseau neve – már Ferenczinél. S Rousseau-nál valóban találunk pontosan ide illő gondolatokat, amikor pl. az *Émile*-ben ezt írja: „a legfőbb jó nem a tekintély,

hanem a szabadság. Az igazán szabad ember csak azt akarja, amire képes, és azt teszi, ami neki tetszik.”⁶⁰

Arra már rámutattunk, hogy – Ferenczi, Klenner, Pelle és V. Szendrei nézeteivel ellentétben⁶¹ – Csokonai Rousseau műveit közvetlenül ekkor még nem ismerhette. De közvetve – Kovács József közvetítésével – már megismerkedhetett velük. *A Poeta tsak gyönyörködni szeret...* gondolatvilágánál sem Rousseau közvetlen hatására kell gyanakodnunk – mint Vargha Balázs tette –, hanem inkább Kovács József egyéniségének kisugárzására.

De hát van-e kézzelfogható adatunk arra, hogy Kovács pedagógiájának rousseau-i vonásain túl más vonatkozásban is valószínűsítsük rousseauizmusát? Például a természet szeretetében, a városi kultúra rosszálló elutasításában? Van: épp mottóul vett levélrészlete is bizonyítja.

J E G Y Z E T E K

Részlet egy nagyobb munkából, amely *Gradus a ...* el Csokonai költői pályakezdetését s a Kollégium szellemi légkörét tárgyalja, elsősorban útnak indító mestere és példaképe, Háló Kovács József poétikája és pedagógiája tükrében, ismeretlen kéziratos források alapján.

1. ItK. 1969. 27.
2. Tápay Szabó László: Csokonai. Bp. 1941. 59. További következtetései azonban a francia és a magyar író szellemi rokonságáról tévesek: „Csokonai és Rousseau szabadságélméje igen kevésbé hasonlít egymáshoz: a Csokonaiéból sohasem nőtt volna ki a forradalom fája... A nép szabadsága egyáltalán nem érdekelte.” (I.m. 59-60.) A magyar költő megítélésekor nem felejtethetjük, hogy éppen akkor sújtott le a hóhérpallas a Vérmezőn, mikor Csokonai lázadó rousseauizmusa delelőjéhez közelített.
3. Ld. MM. I, 729., 738.
4. Magyar Kurir. 1805. I. 15. sz. (febr. 19.) 235-237.
5. Toldy i.m. LXXXIV. h. Ld. még Kaz. Lev. III. 288. 1. Hasonlóan írt Kazinczy Cse-rey Farkasnak és Budai Ézsaiásnak is: Kaz. Lev. III, 302., 308. l.
6. Ld. Csokonai Vitéz Mihály minden munkái. Pest, 1844. 922. h. A továbbiakban: Cs/Toldy.
7. Haraszti i.m. 213.
8. Haraszti i.m. 223.
9. Haraszti i.m. 224.
10. Mint Pukánszky Kádár Jolán írja: „Rousseau-ról még nincsen szó a *Tempesfő*ben. Nem is említi, de nem is ismerhette. Figyelmét Kazinczy irányította Rousseau-ra, kit aztán eszményévé emelt. Kazinczyt német pietizmuson nevelődött kedélye Rousseau-hoz vonja és eltávolítja Voltaire-től, kit bámul, de nem szível.” (Pukánsz-

- kyné Kádár Jolán: A drámaíró Csokonai. Bp., 1956. 24. IF. 5. sz.) Haraszti bizonyára a valamivel későbbi *Gerson du Malheureux*-val tévesztette össze, ahol valóban fölhangzik „a genfi polgár” neve: „Én pedig mint Rousseau, kívánnám magamat egy ártatlan gyönyörűséggel kínáló kisded zugolyában a természetnek elrejtteni.” Ld. MM. II, 385.
11. Ferenczi Zoltán: Csokonai. Bp., 1907. 35.
 12. I.m. 37.
 13. Vö. Kaz.Lev. II. 297. Abban jó nyomon járt Csokonai monografusa, hogy német közvetítést is föltételezett Csokonai Rousseau-élményéhez. Az igazi közvetítő azonban – mint látni fogjuk – nem Bürger, hanem a svájci Gessner és Haller lehetett.
 14. Ferenczi i.m. 37.
 15. I.m. 38. Megjegyzendő, hogy e művek nem csupán „tervezett” művek voltak: *Az én életem* – névtelenül és más címmel – megjelent a bécsi Magyar Múza 1793. évfolyamában (ld. Cs/ÖM. I, 271); a másik munkát nem ismerjük, de az előbbiben inkább csak érzelmességében van jelen Rousseau, akit ekkor már föltehetőleg forgatott Csokonai, ha nem is a *Confessions*-t – s ha nem is francia eredetiben.
 16. Szerintünk ez Apuleius *Asinus aureus* című regényének egyik fejezetén alapulhatott, amelyet bizonyosan olvasott. Vö. Cs/ÖM I, 184.
 17. I.m. 38. A *Csókók*-ról Szauder is így nyilatkozott: „Rousseau dédelgetett Robinzonjából Csokonainál aranykori álmokba menekülő Melites lett – az egzotikus vadember idilli világának álma kevésbé ejtette meg őt, mint a kifosztott modern ember álmokkal is tiltakozó nosztalgiája.” (Szauder József: A vidám természetű poéta és a Csókók. Napjaink. 1973. november.2:1.)
 18. I.m. 39.
 19. Ld. Cs/Toldy LXXXVIII. h.
 20. Magyar Figyelő, 1912. 14. sz.
 21. I.h. 135.
 22. I.h. 138.
 23. I.m. 132.
 24. I.m. 133.
 25. Ld. Gesztesi i.m. 133. HG. I, 330.
 26. Ld. Debreceni Protestáns Lap. 1913. 8. sz. (febr. 22.)
 27. I.h. 116.
 28. *Rousseau és Magyarország*. Debreceni Szemle, 1927. 400-409.
 29. Gulyás József: *Csokonai a lélek halhatatlanságáról*. Debreceni Szemle 1927. 164.
 30. Pelle Erzsébet: *Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle. Michel Csokonai et la littérature française.* – Csokonai Mihály és a francia irodalom. Szeged, 1933. 42. (Francia tanulmányok. 10.)
 31. I.m. 56.
 32. Horváth János: Csokonai. 10.
 33. I.m. 12.
 34. Waldapfel József: *Az igazi Csokonai*. ItK. 1949. 53.
 35. Révész Ferenc i.m.
 36. Ld. ItK. 1953: 129-135.

37. I.h. 129.
38. I.h. 130.
39. I.h. 137.
40. I.m. 138.
41. Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1954. 9-10.
42. I.h. 10.
43. I.h. Megjegyzendő, hogy ez a megállapítás téves: Csokonai „Jegelső verseiben” nem találunk ilyen nyomokat, csak később, *A tengeri zivatarról* 1794-i toldalékában.
44. I.h. 31.
45. Ld. A magyar irodalom története 1849-ig. Szerk. Bóka László és Pándi Pál. Bp. 1975. 256.
46. ItK. 1953. 138.
47. I.m. 9.
48. Ld. Makay Gusztáv: „Édes hazám, fogadj szivedbe!...” Bp., 1959. 49-50.
49. MIRT. III, 216.
50. Ld. Cs/ÖM I, 452. Sőt, ezek szerint még korábban: 1785/86-ra kellene tenni Csokonai megismerkedését a francia felvilágosodás nagy írójával.
51. ItK. 1953. 129.
52. I.h.
53. Vö. Waldapfel i.m.
54. Az *Émile*-ben pl. ezeket olvashatjuk: „Az emberek nem azért vannak a világon, hogy hangyabolyokká zsúfolódjanak, hanem hogy elszórtan éljenek a földön, melyet művelnünk kell. Minél inkább tömörülnek, annál romlottabbá válnak... Minden város egy-egy örvény az emberi nemre nézve. Egynéhány nemzedék, s a nemzetségek elpusztulnak vagy elfajzanak. Fel kell őket újíítani, és mindig a falu gondoskodik erről a megújításról.” (Rousseau: *Emil, vagy a nevelésről*. Ford.: Győry János Bp., 1957. 40.) Vagy másutt, amikor azt indokolja, miért akarja *Emil* falun nevelni: „...*Emil*t falun akarom felnevelni, távol a szolga-csőcseléktől, akik a legutolsó emberek gazdáik után, távol a városok fekete erkölceitől, melyeket a rájuk rakott máz csábítóvá és ragályossá tesz a gyermekekre nézve. A paraszti vétkek ellenben csiszolatlanok, a maguk teljes durvaságában jelentkeznek, s ezért inkább visszariasztanak, semmint csábítanak, feltéve, ha nem áll érdekünkben, hogy utánozzuk őket.” (Uo. 84.)
55. Ld. pl. „A nagy kicsivé lesz, a gazdag szegénnyé, a király alattvalóvá, s vajon a sorscsapások olyannyira ritkák-e, hogy alóluk való mentesülésre számíthatnak? A válság állapotához közeledünk és a forradalmak évszázadához.^{1 2} [Lehetetlennek tartom, hogy Európa nagy monarchiái még sokáig fennmaradhassanak...] Ki állhat jól azért, ami majd akkor lesz belőletek? Mindazt, amit az emberek alkottak, le is rombolhatják az emberek, csak azok a betűk letörölhetetlenek, amelyeket a természet ír, a természet pedig nem csinál sem fejedelmeket, sem gazdagokat, sem nemes urakat.” (I.m. 212.)

56. „A magányos ember, aki a társadalmon kívül él, nem tartozik senkinek semmivel, s így joga van úgy élni, ahogy neki tetszik, de a társadalomban, ahol szükségképpen mások rovására él, munkájával tartozik fenntartásának költségeiért. Ez alól nincsen kivétel. A társadalmi ember számára tehát elengedhetetlen kötelesség a munka. Minden munkátlan állampolgár gazember, akár gazdag, akár szegény, akár hatalmas, akár gyenge.” (Uo. 213.)
57. IDMM. 39-45.
58. MM.I, 209.
59. Cs/ÖM I, 355.
60. I.h. 69.
61. Vö. Cs/ÖM I, 455.

CSOKONAI, JÓZSEF HÁLÓ KOVÁCS, ROUSSEAU

L'esprit des lumières françaises, celui de Rousseau et de Voltaire exerçait une influence particulièrement forte dans les écoles protestantes de la Hongrie du 18e siècle. „Voltaire se retira dans la Suisse calviniste, Rousseau fit ses débuts dans la Suisse calviniste et c'est par l'intermédiaire du calvinisme protestataire que les nouvelles idées parvinrent si vite à Debrecen” – comme fait remarquer l'excellent poète, Gyula Illyés à propos de Mihaly Fazekas, ami, compagnon en poésie de Csokonai.

Nous savons depuis longtemps que le poète le plus marquant des lumières hongroises, Mihaly Csokonai Vitéz fut un admirateur de Rousseau, mais la date et les circonstances de leur rencontre n'ont pas encore été éclairées par la recherche. Sous ce rapport, les poèmes scolaires du poète étaient particulièrement énigmatiques, dans la mesure où l'esprit de Rousseau y était déjà sensible, alors qu'il est certain qu'à cette époque-là, il ne put encore lire l'illustre Français.

A la lumière de faits nouveaux, l'auteur démontre que les idées de Rousseau ont pu être directement transmises à l'élève Csokonai par son professeur de poésie. József Haló Kovács (qui, à son tour, selon toute probabilité, les avait connues dans la maison de l'évêque-écrivain très cultivé, Samuel Szilágyi).

„JSMERD TENMAGADAT!”

(A karthausi értelmezéséhez)

A természetnek héja nincs,
se magja;
inkább csak magadról ítélj,
hogy mag vagy-e avagy a héj!
(Goethe: *Ultimátum*)

„Megsemmisítve valék” – a teljes csalódottság, a dermesztő kétségbeesés e szavai időről időre visszatérnek Gusztáv naplójában. Jelezve, hogy a föltáruló életút *valamennyi* éles konfliktushelyzetében *szembeszökően* a bénító döbbenet válik egyeduralgó reakcióvá, melyet folyvást a lehető legvégletesebb összeomlás, a támpontját vesztett lélek tehetetlen vergődése követ. Mert Gusztávnak mindig – mindig szélsőségesen *váratlanul* – arra kell ráébrednie, hogy tetteit és magatartását téves elképzelések vezérelték: az *utólagos megbizonyosodás* mindvégig a főhős karakterének mellőzhetetlen sajátosságát alkotja. „Kínos egy tudomány az emberismeret” – állapítja meg Gusztáv rezignáltan, hányatott sorsának egyik legmélyebben és legintenzívebben megszenvedett tapasztalataként. Persze, az ember- és önismeret szinte mindenki számára „kínos tudomány”, hiszen megszerzése sohasem valamiféle spontán folyamat: ez a képesség csak a konfliktusokkal is teli egyéniségfejlődés, a tudatos cselekvés és eszmélkedés vívmánya lehet. S a csalhatatlanságra sosincs feltétlen garancia: a tévedés – sőt a tragikus kudarc – kockázata semmiképp sem iktatható ki az emberi viszonyok övezetéből. De Gusztáv keserű szavaiban nem csupán ez a nyilvánvaló általánosság rejlik. A közelítőleg hiteles ember- és önismeret már-már fatálisnak tűnő hiánya – kauzális összefüggéseinek fölsejlő rendszere – ugyanis a műben ábrázolt világ esszenciális vonásait fejezi ki, a megelevenített jellemelek, középponti szerepű viszonyok, párhuzamos sorsok közvetlenségével.¹ A regény legátfogóbb eszmei konzekvenciái (és formateremtő elveinek alapsajátosságai) e motívumkör felől közelítve is kibonthatók, mivel a *tájékozódásra való képtelenség* a cselekmény olyan szüntelenül jelenlévő, konkrét és különös mozzanata, amelyre meditatív-reflexív részletek, kiemelt nyomatékú elvontabb tanulságok egész sora épül. Választott szempontunkból is irányadó tehát Németh G. Béla összegző érvényű megjegyzése: Eötvös műve – „igazi regény, saját világú ábrázolás, melynek elemei majdnem mind saját világán belül kapják meg értelmüket.”²

A végzetes „megsemmisülés” – tudjuk – nem pusztán Gusztáv sorsának különössége: *A karthausiban* kivétel nélkül valamennyi főszereplő csak tragikus kudarcok, mélységes krízisek után – ezek nyomán – juthat el érvényes életigazságokhoz, híven vezérlő magatartáseszményekhez. S e megrázó csapások közvetlen oka mindig a kellő valóság- és önismeret hiánya, mások súlyos félreértése. Bocsássuk már itt előre: mindannyian jóvátehetetlenül tévednek egymás – vagyis a hozzájuk legközelebb álló emberek – megítélésében. A szerelem és a barátság, az elemi kapcsolatok övezete kítüntetett jelentőséget kap ugyan életükben, értékrendjükben, de – látszólag paradox módon – csaknem teljességgel idegenek maradnak egymás számára. Közöttük, úgy tűnik, valóban „roppant, jeges úr lakik.”

Mert Gusztáv első – s többé soha ki nem hevert – „megsemmisülése” végtére abból is fakad, hogy megannyi figyelmeztető jel ellenére a Júliához fűződő viszonyában szüntelenül újrászövegeti egy idilli szerelem ábrándjait. Jóllehet az asszony – részben szánalomból, részben taktikai megfontolásokból – következetesen eltitkolja előtte valódi érzelmeit, de ez mitsem változtat azon a tényen, hogy Gusztáv *képtelen különbséget tenni szerelem és részvét között*, s egészen a nyílt lelepleződésig nem ébred rá Júlia nyugtalan-ságának, ellentmondásos viselkedésének igazi forrására, félreérthetetlen jelekben megnyilvánuló boldogtalanságának indítékaira. Pedig kapcsolatuk baljós epizódjai kellő esélyt nyújtottak a nő érzelmi kötődéseinek fölfedezésére és azonosítására, a viszonzatlanság egyértelműsítésére. A naivitás és önámítás így készíti elő a *totális* összeomlást, hiszen Gusztáv épp akkor kényszerül tévedésének felismerésére, amikor a legszilárdabban hisz szerelmének maradéktalan beteljesülésében. Természetesen, Júlia magatartása ebben a szituációban erkölcsileg felmenthetetlen, színlelése – motívumaitól függetlenül – mindenképp vétek. (Jellembeli éretlenségre is vall, hogy a huzamos és kockázatos képmutatást emberibbnek tekinti az igazság feltárásánál, konzekvens vállalásánál. Nem veszi észre: a részvételre hivatkozó színleléssel alázza meg leginkább a szerelmes ifjút, s ábrándvilágának erősítésével az elkerülhetetlen „megsemmisülés” súlyosságát fokozza.) Eötvös hősének ártatlansága azonban – teljességgel – mégsem igazolható, mert naivitása, életidegensége már ön- és közveszélyes mértékű. Armand szavai tehát – minden cinizmusuk ellenére – Gusztáv alakjának lényegére utalnak: „Én tudtam, hogy Júlia nem szeret, tudtam, hogy gyermekes makacságodban tenmagadat csalva, reménye-idről önként lemondani nem fogsz, s magadat s Júliát boldogtalanná teend-d.” S *ennyiben* még messzemenően jogosult lehet Péterfy Jenő ingerült – és ironikus – hangú kommentárja: „Milyen félszeg a viszonya Júliával! Soha ily szerelmet, soha ily szerelme! Csupa érzelgésből ideje sincs rá, hogy viszonyuk természete felől tájékozódhassék.”³

De az emberismeret „kínos tudományának” öveiben – a főttebbi hiteles észrevétel ellenére – Armand is avatatlannak bizonyul: Gusztáv egyéniségét a maga *konkrét totalitásában* már teljességgel tévesen ítéli meg, s így épp barátja hozzá fűződő viszonyának lényegét érti alapvetően félre. Mert végső konfliktushelyzetükben Gusztáv valamennyi tettét, magatartása egészét *közvetlenül* a származásból, mindenekelőtt az arisztokrácia osztályerkölcsének elvont meghatározottságaiból próbálja levezetni, kiméletlen – dogmatikus merevségű – radikalizmussal, s persze: javarészt hamisan. Előítéletei ugyanis elfedik előtte azt a döntő fontosságú tény, hogy a készen kapott társadalmi pozíció és az egyéniség között itt semmiképp sincs mechanikus összefüggés. E szempontból Gusztáv alakjának különössége abban rejlik, hogy – összhangban a kor ellentmondásosan érvényesülő objektív fejlődési tendenciáival, a polgári világ kibontakozó emberi esélyeivel – mindinkább eltávolodik származtató osztálya karakteres törekvéseitől, erkölcsi normáitól, attól a nemesi fensőbbrendűségi tudattól, mely a kivételes társadalmi helyzet ideologikus fedezetét nyújtja.⁴ Nem reprezentálhatja tehát a *valódi* arisztokráciát. Szemlélete és egész életformája az értelmiségivé formálódó nemesi típushoz közelíti, a polgári eszmények expanzív jellegét is sejtetve. Barátságának mély őszintesége pedig – megkérdőjelezhetetlen. Ezért válhat némiképp tragikomikussá Armand filippikája, melyben Gusztáv alapjaiban tiszta, jóhiszemű gesztusait az arisztokrácia vérlázító romlottságának, torz zsarnoki hajlamainak evidens tanúbizonyságaiként értelmezi.

A félreértés azonban kölcsönös: Gusztáv sincs tisztában Armand érzéseivel, gondolataival, magatartásának vezérlő motivumaival. Nincs igazán tudatában annak a súlyos frusztrációnak, mely barátja tetteit egyre kizárólagosabb érvénnyel határozza meg. Ezért – bár akaratlanul, pusztán tapasztalatlansága következtében – mindig épp a legérzékenyebb pontját sebzí: nyomasztó egzisztenciális kiszolgáltatottságát. S bizonyos lévén önnön feddhetetlenségében, teljességgel érthetetlen számára Armand fokozatos elhidegülése.⁵ Gusztáv véleményalkotásában barátja indulatkitöréseinek sorozata ezért egyszerűsödhet szélsőségesen rosszindulatú vádaskodássá, majd józan ésszel felfoghatatlan sorsszerűséggé: „Amit barátságból tevék, azt ő legalábbvaló szándéknak tulajdonítá; köszönetét érdemlém – s megvetett. Ilyen az ember, nincs egy tett, melynek következményeit kiszámíthatná, még ha boldogítani akar is; tetteinek nagyobb része a véletlentől függ.” – Az emberismeret hiánya tehát mindkettőjükénél hamis általánosításokhoz vezet: Armand merev osztálykonfliktussá, Gusztáv pedig világfájdalmas sorsfilozófiává stilizálja félreértések, elhibázott eszményállítások miatt megbomló kapcsolatuk tanulságait.

S végül: mindhárman félreismerik – noha igen különböző mértékben – Dufey karakterét, magatartásának elleplezett lényegi mozgatóit. A legkevésbé itt Gusztáv téved, hiszen érzelmi beállítódása, föl-föltámadó féltékenysége eleve fogékonnyá teszi az újsütetű gróf negatív tulajdonságai iránt, bár a Júliával való szakítás szemérmetlen aljassága még őt is megdöbbeníti, hangsúlyozottan váratlanul éri: „Elbámultam. Vannak dolgok a világon, melyeket minden tapasztalásunk mellett mindaddig lehetetleneknek gondolunk, míg meg nem történtek...” (Dufey igazi lényének megsejtése azonban korántsem emberismeretének tanúbizonysága, mivel gyanakvása elsősorban egy merőben partikuláris érzés – a növekvő szerelemföltés – függvényében alakulhatott ki.) Armand már súlyosabban csalódik: Dufey gátlástalan szőszegése elszánt önérvényesítő törekvéseinek végső reményeit semmisíti meg. De igazán tragikus következményekhez Júlia tévedése vezet: emberismeretének borzongató hiányáért elrontott élete egészével kell majd fizetnie. A regény esendő fiatal hősei tehát teljességgel védtelenek a képmutató karrierlovag közveszélyes, a moral insanity végleteire valló tetteivel szemben. Maradéktalanul kiszolgáltatottak, s ennyiben mindenképp áldozatok is.

Ötös kiemelt nyomatékkal figyelmeztet arra, hogy Dufey az ábrázolt társadalom, az *itt és most* konkrét viszonyainak reprezentatív alakja, a kor pillanatnyi esélyeinek, erkölcsiségének lényegszerű megtestesítője – ő a totális sikerember: „a nap hőse.” Vagyis: Gusztáv, Armand és Júlia – ennek értelmében – egyaránt képtelen arra, hogy felismerje saját közvetlen világának uralkodó etikai normáit, általánosítható emberi sajátosságait. S így eleve nem viszonyulhatnak tudatosan környezetük konfliktusaihoz. Tévedéseik épp a lényeg szférájában mutatják őket végzetesen járatlanoknak. Mintha egy más korban élnének...

S törekvéseiket, eszményeiket tekintve, *valóban* idegenek önnön jelenükben. Mert Gusztáv Júlia iránti szerelmét – a híven kifejezett életkori meghatározottságokon túl – jobbára még a korai *szenimentális* hősök éteri tisztaságú rajongása, a *Te és Én* intenzív kapcsolatában megvalósíthatónak remélt teljességigény jellemzi.⁶ A hiánytalan feltétlenség és kizárólagosság, a méltó élet közegeként értelmezett „kis világ” dicsőítése, a szeretett nő eszménnyé stilizálása, a bukolikus hangulatú idill iránti szüntelen vágyakozás, az érzelem-ideálvilág-természet összhangjának áhított élménye, tehát Gusztáv első szerelmének megannyi vonása Saint-Preux és Werther szemléletét, emocionális karakterét idézi – de már egy megváltozott, lényegében új társadalmi szituációban. A klasszikus *szenimentális* hősök érzelmei tiszták – sorsuk figyelmeztetése szerint a világ bizonyul még fölötte tisztátalannak.⁷ Gusztáv szerelme hasonlóképp mély és őszinte, s e szenvedély – valamint a beteljesült boldogság röpke illúziója – azt is feltételezi, hogy immár nem tornyosulnak társadalmi akadályok az érzelmi bensőség harmónikus kiteljesítése előtt.

A szentimentális hősök küzdelme, szenvedéseik katartikus ereje, áldozatos konfliktusvállalása egy olyan világ közeledtét ígerte, amelyben a feltétlen odaadás nem ítéltetik többé méltatlan kálváriára. Gusztáv szerelme ezt a humanusabb, őszintébb kort jelenvaló realitásként tételezi. De ebben a reményében totálisan megcsalattottá kellett válnia. Eötvös hőse majd – végső eszményeinek tükrében, a másokért való élet fokozatosan kikristályosodó programjának fedezetében – a Júliához fűződő viszonyában is fölfedezi az *önöség* hatását. S nem alaptalanul, hiszen magatartását elsősorban az önnön túlfűtött boldogságvágya, saját érzelmeinek ígérete határozta meg. Ez az introverzió szintén arra vall, hogy a szentimentális elvek és törekvések már csak a jelen konkrét adottságainak és szükségleteinek mellőzésével vállalhatók, meghaladásuk ezért válhat tudatosítandó követelménnyé. A *még* és a *már* jegyében egyaránt kibontható illuzórikusságuk azonban nem változtathat azon, hogy a Júlia-szerelemben – elvontan, szükségképp problematikus formában – a felvilágosodásbeli „érzékenység” tartalmas céljai és értékei is testet öltöttek.⁸

Armand görcsös, mind embertelenebbé váló önérvényesítő szándékának eredetében a polgári alkatú dicsőségvágy, a napóleoni típusú sikermítosz motiváló erejét ismerhetjük föl, természetesen a gyökeresen átalakult körülmények által eltorzult változatban. Gusztáv emlékiratának kései reflexiói híven utalnak barátja tévesztett életcéljának e történeti hátterére: „Minden francia szabad és egyenlő, így szól a törvény; s ki akarná hinni, főképp ifjúkorában, hogy ez, minek kivívásaért majdnem félszázadig vérezett nemzete, pusztá szónál nem egyéb? ki akarna korlátokat szabni kívánatainak s reményeinek, melyeket a törvény nem szabott elébe? Az ifjú francia telve magas vágyakkal lép az életbe, s mint Napóleon alatt a közkatona tarisznyájában véle hordani paracsnokpalcáját: így ő iskolakönyvei között már miniszteri tárcájáról álmodik. (...) Mi csoda hát, ha ifjaink meg nem elégszenek, ha fényes álmokban nevelve, a valót eltűnni nem tudják, s küszködve sorsukkal, s eltévedve útjaikról, végre elkeseredésökben minden jó- és nemesről lemondanak, mert az egyet, mit legjobb- s legnemesebbnek tartanak, el nem érheték; mi csoda, ha azok, kik születésük óta szabadságról álmodoztak, s a nagy forradalom emlékeivel táplálták lelköket, végre az emberiségtől csalattatva, önfelelemelkedőkről kezdenek álmodozni.” Közvetve tehát a polgári forradalom klasszikus citoyen-eszményei, a közeli múlt középponti értékállításai alkotják Armand tetteinek végső fedezetét. A valóság, a kiteljesedő polgári társadalom azonban szólamokká merevítette, súlyosan devalválta az eredendő elvont ideálokat.⁹ A napóleoni út, a képességei folytán önerejéből kiemelkedő ember példája követhetetlené vált, a teljes esélyegyenlőség csábító eszméje pusztá ígéret maradt: a jelenben csak Dufey képviselheti a biztos érvényesülés – a Kant

említette *Ehrsucht*¹⁰ – alapmodelljét. Armand nem veszi észre, hogy a meghirdetett egyetemes elvek és a mindennapi társadalmi gyakorlat között növekvő szakadék tátong. Nem ébred rá a kétségtelen tényre: a korábbi történelmi periódushoz képest alapvetően megváltozott a siker tartalma, s ezáltal erkölcsileg is objektíve átértékelődött. Ennek következtében pedig – makacsul ragaszkodva felemelkedésének, pozíciószerzésének tervéhez – mindinkább el kell veszítenie morális tartását. (Armand magatartását – ellentétben az író vélhető szándékával – valójában nem a formálódó, saját nembeli hivatására ébredő proletáröntudat, hanem mindenekelőtt a *citoyen* mentalitása jellemzi, persze: törvényszerűen megváltozott tartalommal és funkcióval.¹¹ E két magatartásforma objektív összefüggéseinek, eleven történelmi kapcsolatának „szociálintropológiai” jellegű értelmezése viszont már túlmutatna választott témánk határain.) A múltbeli, hagyományos *citoyen*-pátosz, mellyel – Gusztáv előtt – az elnyomottak, a kisemmizettek ügyére, a nagy ideálokra hivatkozik, feloldhatatlan (szinte groteszk módon szélsőséges) ellentmondásba kerül becstelenné váló tetteivel. Alakjában a korai *citoyen*-entuziazmus – a polgári világ emberi meghatározottságainak jellegzetes dialektikája folytán – időről időre a legvégtetesebb burzsoá önzésbe csap át, e két típus közös társadalmi alapjára utalva.¹² Armand számára, természetesen, ezek az antinómiák egy pillanatra sem tudatosulnak. Rastignac, Lucien de Rubempré és Julien Sorel e szálnalmas sorsú, formátumában igen középszerű rokona végül – szükségképp – pusztá eszközzé válik Dufey kezében.

Júlia tragédiába forduló szerelmében ugyancsak a felvilágosodás – és ezen belül: a szentimentalizmus – egyik leghumánusabb, legáltalánosabb ideája, jövőbe mutató követelménye elevenedik meg: a privát kapcsolatokban is érvényesítendő természetes egyenlőség elve. Az a magával ragadó szépségű goethei program, hogy az „annyit érsz, amid van” bornírt és megalázó szemléletét föl kell váltania az „annyit érsz, ami vagy” felvilágosult normájának. Júliát – a regény második részét lezáró nagyszabású konfliktusjelenetben – mélyen megrendíti ugyan apja kegyetlen átka, fölkarvarja születése, származása titkainak leleplezése. De ez nem törheti össze, mert szilárd meggyőződése, hogy intenzív érzelmeinek egyértelmű sugallatára hallgatva a megfellebbezhetetlen igazságot követi, így végre – romantikus alkatú rejtőzködéséből kilépve – a valódi *én*-jét vállalhatja. Ezért viselkedhet a kínos szituációban méltó – elvi alapozottságú – emelkedettséggel, zavarba hozva kategórikusan, a feudális erkölcs szellemében itélkezni és büntetni kívánó apját. Szerelmének beteljesülése minden egzisztenciális veszteségért tökéletesen kárpótolná, mert a másik emberhez fűződő feltétlen kapcsolatát, a benne való föloldódást – ekkor még – a legfőbb értéknek tekinti. Minden fájdalma, megaláztatása ellenére is *ezért* állíthatja: „... ím nincs semmim többé a világon, s ő szeret, s én boldogabb vagyok, mióta mindezt elvesztém; legalább nem fogja többé

mondhatni senki, hogy Caesarom nem szeret.” A kirobbanó konfliktushelyzet – ennyiben, romantikus motívumai ellenére – a szentimentalizmus hagyományát újítja föl, s ha a valóság ennek jegyében alakulhatna, akkor Júlia töretlenül megőrizhetné egyéniségének integritását. De az ő szituációja csak *látszólag* idézi a megelőző korszak, a klasszikus szentimentalizmus szerelmi történeteit, melyekben kizárólag az osztálykülönbség és a társadalmi konvenció volt a beteljesülés akadálya. Júlia – idézett szavai értelmében – épp szerelme tisztaságának, kapcsolata érzelmi alapjainak egyértelműsödését reméli egzisztenciális körülményeinek megváltozásától. Itt azonban a vagyon, a rang elvesztése kapcsolatának közvetlen és egyedüli megsemmisítőjévé válik. A szív elidegeníthetetlen jogait, az emberi autonómia, a választásban megnyilvánuló szabadság elemi igényeit képviselő értéktörekvések tehát ellentétesek a pillanatnyilag uralkodó normákkal, Júlia meggyőződése szintén illúziókra épült: Dufey, „a nap hőse” – miképp ez szinte drasztikus erővel bebizonyosodik – már *semmiben sem* hasonlít a korai szentimentális ifjakra. Alakjának konkrét tulajdonságai teljességgel a wertheri típusú erkölcsiség kontrasztját alkotják. A jelen kietlen világában, melynek vezérlő etikai minőségeit – pontosabban: morális tudatának súlyos, változást követelő megbomlását – Dufey (és borzongatóan egyenes ívű karrierje) testesíti meg, szükségszerűvé válik Júlia reményeinek totális összeomlása.

A regény főszereplői – hangsúlyos tulajdonságaikat tekintve – semmiképp sem rendkívüli emberek: feljegyzéseinek már a nyitányában Gusztáv arra figyelmezteti olvasóját, hogy „e lapokban a század egy ifjának emlékei”, „milliók egyikének” általánosítható tartalmú sorsfordulatai, végső tapasztalatai elevenednek meg. Mindannyian sokszor bizonyulnak meggondolatlanoknak, akaratgyengének, következtelennek; többször válnak – különböző mértékben – vétkessé, mások méltatlan szenvedésének, megaláztatásának közvetlen okozójává. De – Wéber Antal szavaival – „a szíve mélyén egyikük sem akar rosszat, sőt mondhatni, valamennyien emelkedett lelkek, és a saját szempontjukból nézve mindhárman lelkiismeretük szavát követik.”¹³ Végeredményben: az életben helyüket, elképzelt boldogságukat, önkiteljesítésük útjait kereső, ebben milliókhoz hasonló, nemzedékük sorsának számos alapvonását reprezentáló fiatalok mindannyian. *A karthausi* – ebből az aspektusból – azt sugalmazza, hogy a kivételes képességekkel, az átlagot fölülmúló moralitással nem rendelkező ifjak, vagyis egy generáció többsége számára a jelen társadalmában hallatlanul nehéz, majdnem lehetetlenné válik a hiteles tájékozódás, az uralkodó tendenciák felmérése. Ezt a világot ugyanis a kaotikusság, a félelmetes bizonytalanság, a humánus értékrend gyakorlatbeli hiánya; a kitűzött elvek és a mindennapi valóság zavaró ellentétessége, a klasszikus polgári eszmények megcsúfolása jellemzi. Gusztáv utólagos ítélete szerint „nincs talán az úgynevezett művelt világban egy, ki előítéletei vagy körének szelleme

ellen az igazságot kimondaná, ha érdek vagy hiúsága nem buzdítják. Hazugságra s színlelésre nevelve, gyáva tettetés közt folynak el napjaink, míg végre érezve, hogy azoktól, kik iránt soha igazak nem valánk, igazságot nem érdemlünk, a csaló kételkedni kezd, s éppen, mert talán senkit magától elidegeníteni nem akart, elhagyatva áll. Ne csodálkozzék senki, ha e században, hol anyagi kényelmeink annyira növekedtek, mégis oly kevés megelégedett embert találni; a hit eltűnt az emberek között, s nélküle nincs élet. Ne higgy az embereknek így szóla atyám, mikor őt elhagyám. Ifjú szívem akkor még elmentmonda a bús oktatásnak...” – A megtévesztésre és a bizalmatlanságra épülő világ pedig *eleve* nem adhat e jobb sorsra érdemes fiataloknak olyan orientációs pontokat, melyek segítségével híven elsajátíthatnák a méltó megmaradásukhoz, a tudatos – értékteremtő – cselekvéshez szükséges társadalmi tapasztalatkincset. Gyermeki hiszékenységük, jóhiszemű naivitásuk ezért fokozódhat végzetes jelentőségűvé, sorsuk egészének meghatározójává. A társadalom meghasonlottsága folytán ezek a fiatalok rendkívül későn válhatnak – valóság- és önismeretük szempontjából – tulajdonképpeni felnőttekké. Az eszmélkedés, a „gyermekkor” szembeszökő elhúzódása: közös sajátosságuk. Életük – az élet – alapkérdéseit csak tragikus megpróbáltatások, pótolhatatlan veszteségek, sorozatos „megsemmisülések” árán tisztázhatják. Mert valamennyi döntésükben embertelenül magukra – kiforratlan elveikre – vannak hagyatva. Áldozatok tehát mindannyian.

„... elátkozott, ki emberben bízik!” – a szerelemben és a barátságban egyaránt csalódván, Gusztáv ezt a szélsőséges tanulságot vonja le, újabb – nem kevésbé súlyos – tévedések forrásaként. Mert eredendő akarategyengesége mellett épp e meggyőződés fedezetében alacsonyodhat Betty tragédiájának okozójává; ez a szemlélet is hozzájárul ahhoz, hogy – lelkiismeret-furdallással bár – egy másik embert pusztá eszköznek, valóságos döntési lehetőségétől megfosztott játékszernek tekintsen. Gusztáv úgy véli, hogy a totális gyanakvás főntebbi princípiumának követésével immár lényegesen és végérvényesen meghaladta korábbi – kudarcokhoz vivő – tapasztalatlanságát. *Valójában* semmi mást nem tett, mint pusztán megfordította az emberekhez fűződő viszonyának előjelét: az eddigi – csaknem teljességgel differenciálatlan – bizalom helyébe az árnyalatokat szintén nem ismerő gyanakvást léptette. S ezáltal szükségképp fogékonnyá válik az előítéletek konkrét változatai iránt is: „... én, ki csalatva első szerelmemben s másfél évet a nagyvilágban töltve, most hónapok óta társaimtól nem hallék egy jó szót az asszonyokról, nem valék oly helyzetben, melyben e nemet becsülni szoktuk.” Vagyis: Gusztáv itt – némi eufémizmussal – azt a veszedelmes, mert mélyen antihumánus következményeket rejtő nézetet hangoztatja, hogy az asszonyok – szinte a természetükből fakadóan – „ingatagok”, felszíneseek, tehát annak, aki játéksze-

reknek tekinti őket, ne legyenek túlzott erkölcsi gátlásai. Gusztáv naivitása mítsem csökkent. Werner cinizmusa, mely ugyancsak az emberismeret hiányára vall. azért hathat oly gyorsan és intenzíven magatartására, mert már korábban sem volt idegen tőle a bizalmatlanság hamis teóriája. A valóság azonban – természetesen – most sem a naiv elképzelések jegyében alakul: ki kell derülnie, hogy Betty a lehető legőszintébben szerette őt, gyanakvása csupán torz előítélet volt.

A világ, az ember alapvetően jó – ez volt Gusztáv spontán meggyőződése a Júlia-szerelem idején. A világ gyarló – ez pedig a Betty-kapcsolat indításának uralkodó szemléletbeli hangoltsága. S csak utólagosan, a magános eszmélkedés évadján döbben rá arra, hogy az élet – átmeneti, minőségileg összetett, ellentmondásos változatok sokaságát fölvonultató – jelenségei nem osztályozhatók, nem ítéltetők hitelesen meg a fehér-fekete egyszerűségű, merőben elvont és végtelenen szubjektív mértékrendszerek alapján. Gusztáv emberismeretének, tájékozódási képességének ismét – és szükségképp – totálisan csődöt kell mondania. Ismét, mégis döntően másképp.

Első „megsemmisülésekor”, tehát a Júliában és Armandban való ropant csalódásakor – a hagyományosan értelmezett elemi erkölcs szempontjából – még messzemenően vétlen maradhatott. A Bettyhez fűződő torz kapcsolatában viszont – jellemhibájának és téveszméinek összjátéka következtében – kizárólag ő vált a tragikus esemény sor elindítójává és mozgatójává.¹⁴ De a lényegi különbség ellenére mindkét „megsemmisülésnek” közös mozzanata is van: a valóság- és az önismeret társadalmi meghatározottságú hiánya. Ebben rejlik a Gusztáv-típus rendkívüli veszélyessége: a tájékozódásra, a határozott döntésre való teljes képtelenség folytán – függetlenül itt a szubjektív vágyaktól és hajlamoktól – könnyen válhat embertelen törekvések akaratlan kiszolgálójává. Olyan üres lappá, melyre szinte *bármilyen* írható. Egyéniségének ugyanis nincs folytonossága, önmagával sohasem lehet feltétlenül azonos. A szelíd és érzékeny Gusztáv – kiszámíthatatlansága miatt – olykor veszedelmesebbnek bizonyulhat a rossz princípiumának nyílt és következetes képviselőinél. A hamis nézetek hatását csak fokozza Eötvös hőséneke kiemelt akaratgyengesége: „én társaságom behatásainak soha ellen nem állhaték...” A társadalom kaotikussága, értékrendjének megbomlása, lényegi antinómiikus-sága ezért *közvetlenül*, a maga kíméletlen teljességében – tehát a kifejtett moralitás, a szilárd meggyőződés szubjektív szűrője, öntudatos ellenreakciója nélkül – tükröződhet alakjában. Az eleven kritikai szemlélet, a méltó eszményállítást és a következetesebb emberi tartást az *utólagos* reflexiók vonulataiból bontakozik ki. Gusztáv egyedisége így – mottónkra utalva – csupán „magvasságától” megfosztott „héj” lehet.

A csalódássorozat után Gusztáv számára valóban nincs más reális lehetőség, mint az érthetetlen társadalomból való kétségbeesett kivonulás, a roman-

tikus exodus a kolostor szigorúan zárt világába, melyben a *memento mori* – a legnagyobb vigasz.¹⁵ Nincs más útja, mert elementáris kudarcai immár minden belső tartalékát, veszendő lelkierejének egészét fölemésztették, mivel egyetlen egy biztos támpontja, menekítő-oltalmazó emberi viszonya sem maradt. Föl-fölerősödő transzcendens vigaszkeresése mutathatja, mennyire végletesen gyökértelenné vált az *itt és most* evilágiségének köreiből. Az újrakezéshez az elképzelhető legminimálisabb feltételek is hiányoznak. (Elhatalmasodó betegsége, korai halálának e közvetlen oka, mindössze meggyorsítja, beteljesíti az életből való kihullásának törvényszerű folyamatát, mely voltképp már az első csalódásokkal megkezdődött.) Sorscsapdája – a társadalom objektív alkatának és a jellem szubjektív meghatározottságainak végzetes konstellációja, a szükségszerű és véletlen mozzanatok állandó kölcsönhatása – folytán Gusztáv előtt végérvényesen lezárulnak a cselekvő élet lehetőségei. Maradék napjainak tehát *egyedüli* esélye: a kései eszmélkedés, a kudarccok egyetemesebb okainak tisztázása, önmaga és a világ – a közöttük létrejött viszonyok – megértése. S ezáltal: egy kellően árnyalt és distanciált ember- és társadalomkép kialakítása. Tanulságképp is az utódnemzedékeknek, hiszen tartalmaz, igaz elvek vezérelte életet ekkor már csak másoknak remél.

Önmaga számára – illuziómentesen látja ezt – nincs többé perspektíva. De az emberiség előtt, végső meggyőződése szerint, még nyílnak távlatok. Ebből fakad Gusztáv lírai vallomásokkal átszőtt sorsanalízisének – s egyben a mű egészének – katartikus ereje. A nagy nyomatékú fölismerésből, hogy önnön szerencsétlen, zsákutcába futott élete – kétségtelen reprezentativitása ellenére – *nem* az ember általános végzetét testesíti meg, hanem csupán a kor egyik uralkodó tendenciáját. Ezért ítélniük aránytévészőnek Péterfy Jenő sommás megállapítását: „A Karthausiban az egyéni boldogság kérdése van fölvetve s az érzelem szempontjából költőileg megoldva.”¹⁶ Mert Eötvös műve – egyrészt – Gusztáv szemléletének és magatartásának fokozatosan föltároló negativitásával épp a nembeli haladás lehetőségét és követelményét – sőt: szükségszerűségét – állítja szembe, ezáltal egy gyökeresen más típusú életvitelre szólít, maradéktalanul teljesítve a Victor Hugo irodalomeszményében fölmagasztosuló közösségi hasznosság kritériumát.¹⁷ Másrészt: *nem* a minden racionális kontroll nélkül hagyott érzelem, hanem a tudatos – noha megkésett – oknyomozás, a világfájdalmasságtól való lassú eltávolodás folyamatában jut el Eötvös hőse az elvont emberiségeszmény határozott vállalásáig, a teleologikus történelem-szemlélet fedezetében kialakított tevékeny, közhasznú élet programjáig. (Péterfy azért is vonhatja le a főntebbi egyoldalú konklúziót, mert – belefeledkezve az érzelmesség motívumkörének értékelésébe – eltúlozza az egyéniség szubjektív sajátosságainak jelentőségét, így nem veszi kellően figyelembe Gusztáv magatartásának, kudarcainak *mindig jelen-*

lévő társadalmi indíttatását, csalódásainak történelmi hátterét, a részletesen kibomló közerkölc folyvást determináló erejét. Péterfy mindössze így, a műben ábrázolt összetett, kölcsönhatásos objektum-szubjektum viszony mellőzésével írhatja: „Gusztáv tulajdonképp nem is a társadalom bajain, az élet vi-szontagságain török meg, hanem egyénisége egy belső hiányán.”¹⁸ A regény világa tehát valójában differenciáltabb, mint az értelmező szempontrendsze-re.) Gusztáv megszenvedett utolsó gondolatainak tükrében az egyének – sőt: egész csoportjaik – tévedhetnek, elbukhatnak ugyan, de a *nem* mégis feltar-tóztathatatlanul előrehalad: „Ő, az emberi nem el fogja érni nemes célját! – Századok fognak múlni, sok ivadék eltűnni küszködés között, de a napnak jönni kell, melyben nemünk hivatását betölté, melyben a jó győzni fog e vi-lágon.” Véggövetkeztetése, önemésztió vivódásokban kikristályosított fejlő-désideája – eszmetörténeti hátterét tekintve – leginkább a felvilágosodás, a Goethe, majd Hegel életművében kiteljesedő klasszika egyik lehumánusabb meggyőződését eleveníti föl, ezt vállalja – a korabeli filantróp jellegű új-szo-cióális tanok által is dúsítva – maradéktalanul újra.¹⁹ Elutasítva egyben a ro-mantika ideológiájában oly gyakori mechanikus körforgáselvet.

Gusztáv filozófikus általánosságú nézetei a visszaemlékezés során is lé-nyegesen módosulnak, szembeszökően fejlődnek. Válságba sodró kételyeken, reményvesztett – már-már öngyilkossághoz vivő – vergődéseken át vezet küzdelmes útja a megtisztuláshoz, a végső bizonyossághoz. A múltidézés nyi-tánya az emberiség távlatainak perdöntő kérdésében még csak nyugtalanító, vivódásra késztető alternatívát látat: „Egy elomlott világ romjai fölött ál-lunk-e már, melynek szétdőlt építményei között nem marad hátra nemünk-nek egyéb, mint kétségbeesés és halál? vagy egy káoszban, mely mint az, mi-ből Isten földünket alkotá, egy új paradicsom magvait hordja magában? éj lett-e már körülöttünk, vagy egy új nap első sugára az, mi úgy elvakít, ki tud-ja?” A későbbiekben Gusztáv mindkét lehetséges perspektívával számot vet. Legnagyobb csalódásait, Júlia és Armand elvesztését fölelevenítve, a kibon-takozó komor tanulságokat általánosítva előbb a negatív esély – vagyis a tel-jes reménytelenség – tűnik számára tragikus bizonyosságnak. E riasztó kon-zekvencia eszmei fedezetét a regény világában kulcsfontosságú fogalom-má emelkedő *önösség* érvényességi körének ekkori – a továbbiakban gyökeresen átalakuló – értelmezése alkotja. Ebben a fázisban Gusztáv még úgy véli, hogy „minden ember egyenlően önös, s ha nem volna a hit, mely a földi ja-vakról lemondónak nagyobb javakat ígér, s ha nem volna hiúságunk, ez örül-tésge az embernek, melyet végzete okosságának ellenőrül adott, talán rég szet-oszlott volna a társaság.” S annak pedig, aki – csalódásai nyomán – már vég-képp elfordult a földi hívságoktól, az önösség megannyi késztetésétől, csupán a sír, a pusztulás közeledtének egyedüli vigasza maradhat. E végletes szemlé-

let alapján az önösség az ember lényegi sajátossága, mely – ebben a kontextusban – mintha függetlenedne a társadalmi viszonyoktól, s ekként szinte *természeti* meghatározottságként értelmezhető, hiszen – egy másik gondolatfutam tanúsága szerint – mindannyian eredendően „önzőknek születünk.” A jövő pedig – ha van egyáltalán – csak azért tűnhet szebbnek a jelennél, mert „alávalóságát még nem ismerjük.” A polgári társadalom közvetlenül tapasztalt önössége az elvont emberi természet egyetemes végzetévé növekedik. Aki szakítani próbál vele, az életből vonja ki magát. Ime, a kiteljesedett negativitás szélsőséges, de korántsem alaptalan álláspontja, mely – történetileg nézve – radikálisan elutasítja az „értelmes önzés” holbachi-helvetiusi elméletét. Eötvös hőse már világosan látja, hogy az önérdkek feltétlen érvényesítése csak súlyos meghasonlottsághoz, kollektív méretű boldogtalansághoz, értelmetlen életek sokaságához vihet. Az önösségnek *nincs* közhasznú változata – valamennyi formája egyaránt embertelen.

A kétségbeesés átmeneti ideológiájának fokozatos meghaladásához épp az önösség szerepének, feltételezett hatósugarának átértékelése nyújt – személyes élményekből fakadó – gondolati alapot. S ebben a végső metamorfózisban ismét Júlia és Armand sorsának példája válik kiemelt jelentőségűvé, hiszen a maga módján mindkettő azt bizonyítja, hogy a kíméletlen, rideg önösség *mégsem* egyetemes fátum, hogy az ellene vívott küzdelem sohasem lehet teljességgel reménytelen, mert az önfeláldozás erényes készsége – a jelen minden negatív tendenciája ellenére – kiüríthatatlan az emberből. S az önösség végérvényes meghaladására mindig, mindenki számára nyílik reális lehetőség. Armand egy szűk körben, a család elemi „kis világában” valósítja meg az önzetlen élet középponti eszményét. De ez – Gusztáv konzekvens meggyőződése szerint – korántsem kevés, sőt messzemenően paradigmátikus érvényű, mivel az ilyen harmónikus, kölcsönös ragaszkodásra, önfeláldozásra épített – modellértékű – „kis világot” elvileg *bárki* megteremtheti. Ezért tűnhet egysíkúnak Mezei József azon következtetése, hogy Gusztáv később – a közhasznú cselekvés eszményének nevében – elvetendőnek, csekély jelentőségűnek tekinti Armand „pásztoridilljét”, a mű eszmei relativizmusának vélt tanúbizonyosságaként.²⁰ Eötvös hőse ugyanis *kizárólag* azok számára tartja ezt kevésnek, akik valóságos képességeik és objektív lehetőségeik folytán kétségtelenül többre hivatottak. A méltó élet feltétele semmiképp sem csak az egész emberiség szolgálata: az író nem a kivételességet avatja általános normává. A valóság- és önismeret épp azért magasodik kulcsfontosságú követelménnyé, hogy ki-kí hitelesen eldönthesse, milyen körben teljesítheti ki képességeit, mely szférában válhat – *mások* számára – igazán hasznossá. Armand fiatalkori csalódásai – innen közelítve – súlyos aránytévesztésből fakadnak, hiszen *bármí áron* meg akarja haladni azt a szerepkört, melyre a kor adottságai és saját készségei predestinálták. Amikor viszont a törekvések és

esélyek végül egymásra lelhetnek, minden konfliktusa azonnal feloldódott. Az elsődleges kritérium, az önösség megszüntetése szempontjából tökéletesen mindegy, hogy az egyén néhány ember boldogságáért vagy a nem egészének haladásáért áldozza-e föl önmagát. *Erkölcstelen* ennyiben semmi különbség sincs egy példás családapa és a legnagyobb államférfi között. Márpedig a regény végkifejletében mindenekelőtt az etikum öveiben járunk.²¹ S e moralitás nézőszögéből az osztálykülönbségek is elveszítik meghatározó jellegüket: a maguk köreiben a szegények éppúgy boldogok lehetnek, mint a gazdagok. Mert a szeretet – a végső princípium – nem ismerhet réteghatárokat. Az eszményi boldogsághoz szerencse is szükséges. De megelégedett minden ember lehet, lelkének békéjét bárki elérheti és megőrizheti – „csak az önösnek nincs vigasztalása e földön.”

Eötvös tehát a polgári társadalom föltáruló objektív ellentmondásait, a belőlük eredő emberi torzulásokat a szubjektum belső megtisztulásával, önismeretének kivívásával véli meghaladhatóknak. A *moralitás* útján, hiszen a kitűzhető cél – a jóság győzelme – maga is erkölcsi alkatú. Pontosabban, a nembeli fejlődés iránya az ábrázolt világ teljességét átfogó ideológia tükrében kizárólag etikai formát ölthet. A regény befejezéséhez közeledve a jelenbeli konfliktusok tetemes részének megszüntetése mindinkább az egyén mozgásának, választásainak függvényévé válik, miképp ezt a szereteteszmény domináns szerepe mutatja. De ez az utópisztikus nézetrendszer – valamennyi humanus indíttatású és célzatú változatához hasonlóan – hiteles felismerések, szükségletek sorát rejt magában. Mert Eötvös az egyén másokért érzett erkölcsi felelősségének, valóság- és önismeretének, a partikularitáson való folytonos felülemelkedésének követelményével a nembeli fejlődés lényeges, általános érvényű szubjektumbeli feltételeit bontakoztatja ki. A regény befejezését Mezei József értelmezésében „erőtlen” morális szentenciózusság, némi sablonosság jellemzi.²² Meggyőződésünk szerint azonban a záróakkordok eszményállításai önköreiken belül konzekvensen végiggondoltak, a mű valamennyi rétegét meghatározó szemlélet elidegeníthetetlen részét alkotják.

Az önösség nem az ember legyőzhetetlen végzete – ezt sugalmazza Júlia megrendítő, az eszmélkedést beteljesítő története is. Mert egy anya – sohasem lehet önös: ő mindig a másokért való élet, a szüntelen áldozatvállalás legtermészetesebb és legfelemelőbb példája marad. Júlia kegyetlen próbatételekben bővelkedő sorsa szírién arról győzi meg Gusztávot, hogy életünk alakításában nem a saját boldogságunk az igazán lényeges, hanem mindig a *másoké*. Azoké, akiken mi segíthetünk, akik – bármilyen formában – tőlünk, a mi választásainktól és tetteinktől függenek: „... a könny, melyet más szemekből letöröltél, enyhíti valóban fájdalmidat.” S a boldogtalanság e „dícsérete” – az önösség meghaladásának legradikálisabb, legmagasabb rendű

változata, mely azt a minden partikuláris szemponttól mentes meggyőződést fejezi ki, hogy az egyénnek személyes ügyévé kell avatnia a mások fájdalmát, gyötrődését is. Következésképp: az önösséget elutasító ember nem lehet boldog, ha maga körül – szűkebb vagy tágabb közösségében – enyhíthető, megszüntethető szenvedést tapasztal. Júlia életének paradigmája – általánosítható tartalmában – a mások boldogsága iránti cselekvő elkötelezettségre szólít. A természetes szeretet és az eszmei példázatszerűség az ő alakjában fonódik össze a legtökéletesebben. Nem véletlen, hogy a regény épp Júlia – az anyaság – méltó emelkedettségu apológiájával zárul...

A cselekmény közvetlenségének dimenziójában tehát Julia és Armand különböző tartalmú önössége okozta Gusztáv összeomlását, ez készítette végletesen komor tanulságok levonására, általa döbbenhetett rá a kor negatív emberi tartalmaira, lehetőségeire. De az ő sorsuk alakulása nyújtott majd konkrét tapasztalati háttérrel a remény prófeciájához is. A különbség és egybeesés e finom dialektikája avatja művészileg teljesen hitelessé *A karthausi* végkifejletét. Gusztáv nézeteit nem a pusztá érzelmesség rendezi egységbe, változásukat – Péterfy következtetéseivel ellentétben – nem ez irányítja, hanem az élet és eszmélkedés szüntelen kölcsönhatásban lévő immanens logikája.

Széchenyi – metsző gúnnyal – „misericiórdianus fráternek” nevezte a fiatal Eötvöst, korántsem alaptalanul. A benne rejlő értékítélet előjelét azonban meg kell változtatnunk. Mert Eötvös pályáján *A karthausi* egészét átható egyetemes részvét – végső funkcióját tekintve – a társadalmi cselekvésre való felkészülés szerves részét alkotja.²³ Az ilyen típusú együttérzés – az eszme-fanatizmus képviselőinek kivételével – megannyi kimágasló jelentőségű reformer vagy forradalmár tevékenységének közös szubjektív feltétele és fedezete. *Az apostol* hőse, Szilveszter is majd „Azt kezdte észrevenni, / Hogy ő nem a legszerencsétlenebb, / És fáj nagyon neki, / Hogy vannak nála szánnadóbbak is.” *A karthausi* a szenvedők iránti részvét szüntelen kiemelésével a másokért való cselekvésre szólít, a küldetéstudatot erősíti. Aligha véletlen tehát, hogy e mű a fiatal Petőfi egyik legkedvesebb olvasmányává lett. De egyébként is: *A karthausi* az ifjúság regénye – pályakezdő író alkotása, önön nemzedékének történelmi lehetőségeiről és feladatairól. A világ- és önismeret megszerzése kiváltképp az életbeli hivatásukat kereső, tisztázó ifjak számára válik lényegi követelménnyé. Mindenekelőtt nekik szól a figyelmeztetés: „magadról ítéld, / hogy mag vagy-e avagy a héj!”

1. Az ember- és önismeret motivumának fontosságára már Péterfy Jenő is utalt (*Baró Eötvös József mint regényíró*, in: Péterfy Jenő munkái. Irodalmi tanulmányok Bp. é.n. 2-3.)
2. *Türelmetlen és késlekedő felszázad* Bp. 1971. 110.
3. I.m. 7.
4. Hiven jelzi ezt – például – az apjához való viszonya.
5. E feddhetetlenség konkrét erkölcsi tartalmát árnyaltan értelmezi Wéber Antal: „Az ő individuumba koncentrált morálja szerint az erkölcsi jó egyenlő valamiféle korrektséggel, az együttélés szabályainak betartásával, becsületbe ütköző cselekedetek el nem követésével s a konvencionális erények (barátság, segítőkészség, hűség) gyakorlásával. (...) Az egyéni becsület ápolása, mint kizárólagos morális követelmény voltaképp nem más, mint az 'önösség' fennkölt leplezése” (*A részvétől a tettig, bev.tan. A karhauszhoz* Bp. 1973. 15.).
6. A *szenzimentalizmus* fogalmát itt Heller Ágnes értelmezésében alkalmazzuk (*Rousseau és az Új Héloise*, in: Portrévázlatok az etika történetéből Bp. 1976.).
7. Vö. Heller Ágnes: i.m. 141.
8. Mezei József sablonosnak, megalapozatlannak ítéli azt, hogy Gusztáv végül a saját múltjában is felfedezi az *önösség* hatását (*A magyar regény* Bp. 1973. 247.). Gondolatmenetünk – ezzel szemben – Wéber Antal idézett érvelését követi (ld. 5. jegyzetpont).
9. Az *elvont eszmény* fogalmát Heller Ágnes nyomán alkalmazzuk (*Az érzelmek elmélete* Bp. 1978. 392.).
10. *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*, in: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások Bp. 1974. Vö. Heller: i.m. 386.
11. Armand alakjának ellentmondásosságát részletesen elemzi Sötér István (*Eötvös József* Bp. 1967. 76-78.). Sötér monográfiájának első kiadásáról írott recenziójában Barta János is fontos szempontokat nyújt Armand proletártudatának árnyaltabb értelmezéséhez (It 1956. 349.).
12. Vö. Heller: i.m. 384-396.
13. I.m. 12.
14. Vö. Sötér: i.m. 98.
15. Vö. Mezei: i.m. 238.
Eötvös József és a forradalom c. – 1948-ban keletkezett – tanulmányában Sötér István nem a „legszerencsésebb” megoldásnak ítéli Gusztáv kolostorba vonulását (in: *Félkör* Bp. 1979. 50.).
16. I.m. 10-11.
17. Vö. Sötér: *Eötvös József* 55-58.

18. I.m. 3.
19. Vö. Sötér: i.m. 78-82.
Az új-szociális eszmék hatását vizsgálja Pándi Pál is („Kisértetjárás” Magyarországon I. Bp. 1972. 408-413. és 424-426.).
20. I.m. 247.
21. Vö. Sötér: i.m. 100.
22. I.m. 247.
23. Vö. Sötér: i.m. 100-101.

„CONNAIS-TOI, TOI-MEME!”

(A propos de l'interprétation du *Chartreux*)

Le manque fatal d'une connaissance de l'homme et de soi-même joue un rôle privilégié dans l'action du roman de Eotvos. Tous les personnages centraux ont pour particularité marquante leur impuissance de s'orienter. Comme s'ils vivaient dans une autre époque. Ils restent, en effet, étrangers par rapport à leur propre présent. L'auteur se propose de démontrer que Gustave, Julia et Armand représentent encore les idéaux de la bourgeoisie classique du premier sentimentalisme. Ces idéaux cependant sont devenus anachroniques dès le début du 19e siècle, d'où la perpétuelle déception de Gustave, comme des autres. Le citoyen n'est plus capable de s'y reconnaître dans la réalité bourgeoise. Par ce motif récurrent de l'action, le *Chartreux* représente le caractère antinomique de la société bourgeoise. Si les jeunes héros du roman sont incapables de s'orienter correctement dans leur époque, c'est que cette société fondée sur l'hypocrisie ne saurait leur fournir des points de repère satisfaisants, à partir desquels ils pourraient acquérir les expériences collectives, nécessaires à l'action consciente. Ils sont donc tous victimes. L'auteur analyse encore l'une des notions-clés du roman, la catégorie de *l'amour-propre*, donne une explication plus détaillée des problèmes idéologiques et compositionnels dans le dénouement.

PETŐFI VERSELÉSE A JÁNOS VITÉZIG
(1842 – 1844)

Petőfi lírai költészetének verselését elemzi értekezésünk. *A borozótól az V. Ferdinándhoz* címűg. A Kritikai kiadás *A borozóval*, mint Petőfi első publikált versével kezdődik, a *János vitéz* előtt közölt utolsó lírai vers pedig az *V. Ferdinándhoz*.¹ A vizsgált korszak két nagy verses epikai alkotása csupán a verselésre vonatkozó alapvető arányok tekintetében jöhet számításba (*A helység kalapácsa*, *János vitéz*), mivel sorról-sorra haladó részletes metrikai leírásuk még jövőendő feladat. A lírai versek metrikai karakteréről a *Petőfi metrumai I.* című, a közelmúltban megjelent kiadvány² alapján formálunk véleményt, ez a dolgozatunk nagyobbik felét alkotó metrumstatisztikai táblázatok forrása is (1-15-ig saját számozásúak, zárójeles számaink a továbbiakban e táblázatokra utalnak). A Kritikai kiadás időrendjét követi a *Petőfi metrumai I.*, e sorrendben számozva meg minden verset. E kötet Petőfi első 300 lírai verséről ad minden eddiginél részletesebb metrikai leírást, minden versről külön-külön, s versenként mellékel egy-egy metrumstatisztikai sablont, a főbb adatokkal. Dolgozatunk 165 lírai verse a komputeres metrikai monográfia első kötetében elemzett lírai verseknek 55 %-a. 4188 lírai sora pedig a kötet lírai sorainak 62.3 %-a. A *Petőfi metrumai I.* versenként részletező metrikai descriptiója nélkül korszakvizsgálatunk részletessége elképzelhetetlen volna. Ugyanakkor a kötet szikár metrikai leírásának értelmét, hasznát e dolgozat képes elsőként érzékeltetni, mintegy jelezve a komputeres metrikai monográfia nyomán elkészítendő *Petőfi verselése* című értékelő monográfia lehetőségeit...

E dolgozat verstan-szemléleti problémái közösek a *Petőfi metrumai I.* szemléleti problémáival – ami csupán annyit jelent, hogy változást sürgető indokok még nem mutatkoztak.

A hagyományos magyar verstani szemlélettől a magunké elsősorban *prozódikus (szótagminősítő)* leíró-megnevező szemléletével különbözik. Meghatározóan az időmérték, a verslábazás vonatkozásában. Gáldi László, Horváth János, Vargyas Lajos, Kecskés András változó intenzitású, de egyként alapvető kezdeményei nyomán³ a *komplex prozódia* elméletét és gyakorlatát követjük, vagyis a szótagokat több nyelvi tényező összegződő *nyomatékával* minősítjük, a hangzásegység intenzitásának megfelelően. A gyakorlat kontrollja azt igazolja, hogy a nyomatékos–kevésbé nyomatékos bináris oppozíció⁴ hitelt érdemlően működik a verlábazás metrikai metodikájában is: a

hangzó nyelvi nyomatékok *mindenkor* az adott vers metrikai karakterének megfelelő thesis-arsis feszültséget, verslábazást garantálnak. Akkor is, ha primer prozódiaival (hangsúlyos vagy időmértékes szótagminősítéssel) helyenként és alkalmanként *mást* nevezünk meg hangzó verslábként. A tévedés alig ha a hangzásé. A nyomatékos—kevésbé nyomatékos szótagkapcsolat számunkra akkor is trocheus, ha primer prozódiaival (hosszú-rövid) csupán spondeus, vagy éppen jambus. Arsis-thesis számunkra is meghatározó, de nem a hosszú-rövid, hanem a nyomatékos—kevésbé nyomatékos hangzó binaritás jegyében. A *Petőfi metrumai I.* bevezetésében részletesen foglalkoztunk mindezzel. *E dolgozatban minden hagyományosan megnevezett versláb komplex prozódiaival mért szótagok kapcsolata, tehát hangzó versláb.* Táblázataink kezdőbetűről jelölik őket: j = jambus, t = trocheus, ch = choriambus, s = spondeus, p = pirrichius, a = anapesztus.

E szemlélet és metódus a vizsgált szakasz verselési karakterét lényegesen módosítja a korábbi véleményekhez képest. Az elemzett 165 lírai vers mindegyike *metrikus* vers számunkra is (a két epikus verssel együtt), de közöttük mindössze négy monometrikus (két hangsúlyos és két időmértékes) található, a többi bimetrikus (szimultán) verselésű. (1. táblázat!) Elsősorban a hangsúlyos verselésű (monometrikus) költemények száma látszik gyanúsan kevesnek. Mivel az ütemtagolás mellett jambizáló időmértéket is érvényesítő szimultán versek a korábbi mérlegelésekben inkább számítottak időmértékes jambusi (monometrikus) verseknek, mint hangsúlyosoknak, ez utóbbiak egyértelműen az általunk trocheusi szimultán verselésűnek minősített költemények közül kerülhettek ki. Metrikai konzekvenciáink között tehát kihívóan újszerű a *trocheusi szimultán és a hangsúlyos verselésű (monometrikus) versek arány-szemlélete*. Magyarozatunk a következő: a szótagnyomatékot mérő komplex prozódia a következőes trochaizálás nyomatékdiszperzációját tárta fel egész sor olyan versben, amelyről az irányító ütemező metrum s a primer prozódia szerint úgy véltük: hangsúlyos verselést érvényesítenek. Metrumszemléleti magyarázat az, hogy számunkra evidencia mind a történelmi kor, mind Petőfi, mind pedig Petőfi vizsgált korszaka verselésében a choriambizáció nagy ereje jambusi és trocheusi időmértékes illetve szimultán versekben egyaránt. A négyes alapú (konvencionális) ütemezés metrikai hatalma egyformán jellemzi a hangsúlyos verselést is, a trocheusi szimultán verselést is. Utóbbiak rendszerint hangsúlyos (ütemező) domináns metrumot és trocheusi modulációt valósítanak meg, változó dinamikával, esetleg a trocheusi fátyol el-eltünedezésével.⁵ Versek hangsúlyos (monometrikus) karakterizálását ráadásul még gazdag choriambizáció sem zárja ki, mivel mértékadó metrikusaink rendszerint — általában hitelesen — színező metrikai elemnek tekintik egyértelműen hangsúlyos metrumú versekben.⁶ Igaz, a choriambus több-

nyire hangsúlyos verses epikában méltányolt időmértékes rendszeren kívül, de a metrumszemlélet a lírára is átsugárzik. Méréseink szerint tévesen. Choriambusos hangsúlyos verseink itt általában vagy a trocheusi rímorientációt, vagy a primer prozódia közömbös verslábainak (spondeus, pirrichius) a komplex prozodiában ereszkedővé váltó hangzó trocheusait valósítják meg, a choriambust időmértékes rendszerben érvényesítve. Bizonyos aránymutatók is elgondolkodtatnak. A jambusi szimultán versek és sorok aránya (46,6% – 51,2%) primer prozodiával és monometrikus igézzel sem igen változik e korszakban, a vizsgált versekben. A jambus ugyanis könnyedén bimétrizálódik nyelvünkben,⁷ időmértékes alkatát azonban felismerhetően őrzi – karaktere nem olvad bele az ütemezésbe.⁸ Ha ezután megnézzük a trocheusi szimultán versek és sorok arányát (53,4% – 48,8%), akkor olyan egyensúly látványát kapjuk, amely a kor verselési tendenciájának is megfelel, s a trocheusi szimultán versek és sorok csökkentésének megfelelően – nyomban megbillen. (3. táblázat!) Az a Petőfi, aki egész költői pályáján hű marad a jambusi-trocheusi (szimultán) verseléshez, a Kritikai kiadás szerinti első hatvan versében kétszer annyi trocheusi verset ír, mint jambusit (15. táblázat! A pontos arányok még inkább a trochaizálás fölényét bizonyítják...), aki a jambusi szimultán versek fölényét a trocheusi szimultán versek fölött lényegileg 1844-re valósítja meg – nem a hangsúlyos-időmértékes metrumok küzdelmét éli át, hanem a nyelvileg-funkcionálisan magáénak érzett, önmagához hasonított ütemező-verslábázó, szimultán verselés jambusi–trocheusi változatainak küzdelmét. A szimultán verselést magyarnak, nemzetinek, nyelvileg természetesnek tekintette, ahogyan 1847-es *Előszava* tanúsítja,⁹ verselését csupán a nyelvi érzék irányítja. Ezért tudott a verstani eszmélkedés trochaizáló divatjának korában tüneményes ösztönösséggel a jambus felé fordulni, ennek a szimultán verselésben kedvezőbb nyelvi lehetőségeiről elméletileg még semmit sem sejtve.¹⁰

A vizsgált korszakban, Petőfi korai verselésének korában tehát a magunk arányjelző eredményeit hitelt érdemlőknek tekintjük a trocheusi szimultán verselésre nézve. A lírai versek choriambusait időmértékes rendszerben értékeljük, komplex prozodiánk pedig a lebbenő trocheusi fátlyat is jelzi. Ennek a szemléletnek közvetlen következménye jambusi–trocheusi időmértékes karakterre nézve egyaránt az időmérték épségének felismerése Petőfi korai verselésében is, egész költészetében is. Az elemzett versekben semmiféle időmértékes metrikai extremitást nem találtunk. A verslábak a lejtés épségéhez igazodnak, jambusi időmérték nem tűr daktilust, trocheust pedig ott jelez, ahol általános költői gyakorlatunk is, mióta időmértéket ismer a magyar verselés, tehát műköltészetünk kezdetei óta. Sor élén, illetve choriambusban, bárhol. Funkcionális kivételekkel sem találkozunk gyakrabban,

mint más költőknél, rendszerint az élőbeszéd oldottságának metrikai jellemzői. A trocheusi időmérték hangzó verslábai között lejtésrontó jambus igen ritka (0,3 %), fele csupán a jambizálásban is ritka trocheusnak. (14. táblázat!)

Korszakunkban mind az időmértékes, mind a hangsúlyos monometrikus verselés – különös, érdekes módon – két-két, mennyiségileg elenyésző lírai példától eltekintve a verses epikára hagyatkozik. A *helység kalapácsa* elejétől végig anapestuszi verselésű, jambusokkal, choriambusokkal színezve.¹¹ Nyelvileg kivédhetetlen számos sorban a szimultaneitás, tehát az időmértékek párhuzamos ütemezés metrikai élménye, a „zseniális költemény”¹² azonban mindent megtesz ennek ellenében, az élőbeszéd közvetlenségét követő metrikus szabadvers érdekében. Itt kell megemlítenünk, hogy a mű daktilusi–anapestuszi értelmezése körül bizonytalankodó, noha lényegileg hibátlanul jellemző Gáldi László a verselést is parodisztikus szándékúnak tekinti, a hexameternek cserdít oda Petőfi „egy-egy sor végének kicsendülésével.”¹³ Úgy vélem, a korszak metrikai elemzése ennek kapcsán másra is rámutathat: nem csupán a hexameterről van már szó, hanem a véle szorosán összakapcsolódó daktilizálásról is: a magunk elemzésében Petőfi a János vitézzel zárható korai költői munkásságában daktilikus verset egyet sem írt (leszámítva a zsenéket!), de ami igazán beszédes: egyetlen daktilusi lábat sem tett hallhatóvá! Anapestuszi verse e korból is van, monometrikus (*Temetőben*), a jambusi szimultán versekben pedig olykor anapestusok is találhatóak (14. táblázat!). A trocheusi szimultán versekben sem volnának lejtés-zavaróak a daktilusok.

A daktilus kerülésének két okát látjuk. Élénk időmértékes versláb, a trocheusi szimultán versekben tehát érzékelhetőbbé tenné az időmértékes komponens, mint akár a trocheus, akár a choriambus, mivel ezek az ütemezés szelíd modulálói. Így tehát számunkra a trocheusi szimultán verselés Petőfiben a népdal tónusához illő hangsúlyos vezető metruma miatt volt s maradt igazán kedves. A másik okot halkán nevezzük meg, hipotézis, feltűnően. Annak a Petőfinek, aki metrikai anyanyelvévé tette lírájában a szimultán verselést, bizonyára zavarta ösztönös nyelvi-ritmikai érzékét a szimultaneitásnak ellene álló daktilizálás. Írt ugyan korábban (zsenéiben) s később is néhány hexametert, de megírta a *Játszik öreg földünk* című és kezdetű versét is, amely a magunk metrumszemléletében korai s máig páratlan művészi vállomás a daktilusi metrum magyar nyelvi metamorfózisáról.¹⁴ A *helység kalapácsa* anapestusaihoz kívánkozik tehát a korai líra daktilus-mellőzése is.

A *János vitéz* a hangsúlyos-monometrikus verselés remeke, a páros rímű felező tizenkettes *Toldi* felé mutató nyelvi-metrikai megújítása.¹⁵

Az adott korszak lírai és epikai vesszorai tehát sajátos, Petőfire jellem-

zõ reális arányba formálják a három magyar metrikus verselést. Hangsúlyos (a *János vitéz* révén) a megírt verssorok 21,9 %-a, időmértékes (*A helység kalapácsa* nyomán) 19,2 %-a, szimultán verselésű (a lírai verssorok miatt) 58,9 %-a.

A szimultán verselésű lírai sorok ütemezése, a hangsúlyos metrikai komponens a szótagszám szerinti sorváltozatoknak megfelelően hagyományos a trocheusi szimultán versekben. Az ütemélményt s az ütemezés dominanciáját meghatározza a 4-es alap, a sorok 4+*maradék* tagolása, mind a kétütemű, mind a háromütemű szimultán sorokban. A metszetek mélységét, az ütemélményt azonban igen változatossá, dinamikussá formálja nyelvilag a költő. Skandálásra utasító szövmetszéstől sem riad vissza, szölammetzéstől sem. Metszetkövető thesisek a 3/3-as hatosokban, a felező tizenkettesek felsorai-ban gyakoriak. A trochaizálás halkulása-erősödése segíti az elsőrendű metrikai célt, a változatosságot, a sziporkázó nyelvi leleményesség hasonlítja magához a verselést. Amelynek variációs gazdagságát a szakirodalom sem mulasztotta el méltatni.¹⁶ – A trocheusi szimultán versek időmértékes komponensét a lejtésegység hagyományos védelme jellemzi, elsőrendűen a nyelvi hangzás bizonyítja ezt. A hangzó verslábaknak közel háromnegyede trocheus, a többi csaknem choriambus. (11.,12.,13.,14. táblázat!) A versenként változó arányok igen beszédesek. A félrímes szótagszámtartó hatosok, hetesek, kilencesek, tízesek choriambust háttérbe szorító trocheusi dominanciája a thesis-arsis feszültség visszafogásával az ütemezés modulációját érvényesíti, a hangsúlyossal határos metrumélményt. A szótagszám szerinti sorváltozatok a teljes lírai szótagszámtartományt tartalmazzák (1-12), a versalkotó sorváltozatok 6-12 között hézagtalanok. A szótagszámváltó versekben legtöbb a 8/7-es periódus, szótagszámtartóban pedig a 8-as. A trocheusi szimultán versek sorváltozat-pillére a hangsúlyos verselés nyolcása, általában félrímes vagy pár-rímes versekben. (3.,6.,8. táblázat!)

A jambusi szimultán versek ütemtagolása a metszetkapcsolás révén meghatározóan 5-ös alapú, 5+*maradék* szerkezetű. Amíg a trocheusi szimultán versek rendszerint ütemkapcsoló, hangsúlyos vezető metrumú szimultán sorokat mutatnak, addig a jambusi szimultán versekben kötetlenül váltakoznak a metszetkapcsoló (5-ös alapon ütemező) és ütemkapcsoló (4-es alapon ütemező) szimultán sorok. Petőfi e korszakbeli verseit e dinamizmus meghatározóan jellemzi. A jambusi szimultán verselésben rejlő nyelvi és metrikai nyomatókcsúcs iránti érzék kialakulásának (amely Ady jambusi szimultaneitását oly jellegzetessé teszi) nyomait még nem érzékeljük. Az időmérték karakterét itt is a lejtésegység épsége biztosítja. A hangzó jambusok aránya a sornyitó gyakori trocheusok és a gazdag choriambizáció miatt alig több, mint az összes versláb fele. A choriambus jambusi hangoltsága – amely verselési ten-

dencia, századunkban már szinte kizárólagos – a jelek szerint Petőfi számára is felsejlik, noha a kor költői gyakorlatában még trocheusi versekben is ott-honos. (Ha a choriambust akár trocheusi, akár jambusi versekben dipódikus lejtésegységétől megfosztjuk, azaz trocheus és jambus részegységeire bontjuk, akkor mind primer, mind komplex prozódiaival egy eredményre jutunk: kaotikus időmértékre, extrém verslábak tömkelegére, olyan szemléletre, amelyben bármely prózai szöveg verslábazható...¹⁷). – A jambusi szimultán sorváltozatok a lírai szótagszámtartománynak csaknem teljességét mutatják (2-12), versalkotó a 6-os, 8-as, 9-es, 10-es. A szótagszámtartó versek uralkodó sorváltozata a párrímes 10-es, a szótagszámváltóké a félrímes 9/8-as periódus. Mindkettő az 5-ös alapú, metszetkapcsoló szimultaneitásnak kedvez. A kedvező 10/9-es önálló periódusnak még nem leljük itt nyomát. Szótagszámtartó versekben a párrím-félrím gyakorisága csaknem azonos, szótagszámváltókban a félrím uralkodik. (4., 5., 7., 9. táblázat!)

A további részleteket elmondják metrumstatisztikai táblázataink, amelyek változatos szempontú további kutatások érdekében a komputer-technikájú *Petőfi metrumai I.*-hez ildomosan matematikai pontosságra törekedtek. E mérések előbb-utóbb a jól programozott számítérektől elegánsan nyerhető, most még fáradságos számolgatások eredményei. Kis kalkulátor (SHARP EL-203) segítette hathatósan a „pontossági nyomatékot.”

Petőfi korai verselésével legmélyebben Gáldi László foglalkozott a vers-tani szakirodalomban.¹⁸ Elméleti megállapításainak maradandóságát sugallják a magunk mérési eredményei is.

Gáldi szerint Petőfi a jambusi kétszólamúsággal (a magunk fogalomrendszerében: jambusi szimultán verselésével) a természetes beszéd hangsúlyeloszlásához közelít.¹⁹ Mi ezt a megállapítást a korai verselés egészére érvényesnek tekintjük. 1843-tól „rendkívül bonyolulttá válik a versformák rendszere” – írja Gáldi László.²⁰ Sorváltozatok, szótagszámtartó és szótagszámváltó (rendszerint periódikus) versváltozatok, rímkombinációk, metrikus szabadverses változatok, szimultán variációk sokasága bukkan elénk valóban, a nyugtalan, ifjú lélek költői megnyilatkozása a verselésbeli ismétlődést alig tűrte. A szédítő mértékű változatosságban mégis rend uralkodik, sorváltozatok, rímek, sorkapcsolatok tekintetében például úgy is, hogy uralkodó arányokat öltenek bizonyos formák. Többnyire azok, amelyekben hitelesen látja verstanunk tudósa „Ady, József Attila kísérleteinek nagy előzményét.”²¹

LA VERSIFICATION DE PETŐFI AVANT JEAN LE PREUX

L'auteur se propose d'étudier les techniques de la versification de Petőfi, dans la période qui va d'avril 1842 à novembre 1844. Un ouvrage de l'auteur, écrit en collaboration avec Pál Jékel (*Les mètres de Petőfi I*, Debrecen, 1980), contient l'analyse métrique détaillée de tous les poèmes lyriques d'avant la composition de *Jean le Preux*. Avant *Jean le Preux*, Petőfi a écrit 165 poèmes lyriques, cet article se proposant d'en donner une analyse approfondie, avant tout métrico-statistique. Ce qui prédomine dans les poèmes, c'est le mètre simultané (161 poèmes), où l'auteur procède à la classification à partir d'une approche théorique originale. Quant à la définition de la syllabe (prosodie) et sa complexité, l'auteur met à contribution les résultats obtenus par János Horváth, László Gáldi et András Kecskés, mais ses procédés présentent une nouveauté particulière. Ce qu'il définit et décrit, c'est toujours le mètre sonore (linguistiquement complexe). C'est une première analyse exhaustive de la métrique dans la poésie lyrique de la première période de Petőfi.

		Petőfi költészete				
		lírai		epikai		
	összes	%	lírai	%	epikai	%
v	789	100,0%	779	98,7%	10	1,3%
s	31242	100,0	22544	72,2	8698	27,8

Petőfi korai költészete (1-167)

		lírai		epikai		
	összes	%	lírai	%	epikai	%
v	167	21,2%	165	20,9	2	0,3
s	6910	22,1	4188	13,4	2722	8,7

Petőfi korai költészete (1-167)

		lírai		epikai		
	összes	%	lírai	%	epikai	%
v	167	100,0%	165	98,8%	2	1,2
s	6910	100,0%	4188	60,6	2722	39,4

hangsúlyos % időmértékes % szimultán %

v	3	1,8	3	1,8	161	96,4
s	1515	21,9	1326	19,2	4069	58,9
v	2	1,2	2	1,2	= lírai	
s	35	0,5	84	1,2	"	
v	1	0,6	1	0,6	= epikai	
s	1480	21,4	1242	18,0	"	

Primer (nem komplex) pro-
sódiaival

szabadverses

		hangsúlyos (?)		időmértékes (?)		j-1	epikus
v	3	(t-1)	1	(j-1)	4	1	
s	44		12		109	1242	

Időmértékes versek

sor- szám	Cím (karakter)	sor	szv szt	Rím	j	s	ch	a	t
43	Temetőben (a-1)	36	szv 11=18 12=18	abab	10	2		108	24
123	Est (j-1)	48	szt 4=48	aabb	52	12	16		

Hangsúlyos versek

sor- szám	Cím	sor	szt	Rím	Ütemtípusok
23	Jön az ősz	20	8=20	aabb	4/4
72	Virít a kikirics	15	6=15	aabba	4/2, 3/3

Verses epika

sor- szám	Cím	szv szt	sorok száma	Rím	Metrikai karakter
131	A helység kalapácsa	szv	1242	Rímtelen	időmértékes (a-1) szabadverses
167	János vitéz	szt	1480	aabb	hangsúlyos 6/6 6 = 4/2 3/3

Megjegyzés: A sorszámok a Petőfi metrumai I. sorszámai, a Kritikai kiadás 1. idővencájében

Sorváltozatok a szimultán versekben (szótagszám szerint)

szt = szótagszámtartó, szv = szótagszámváltó versek

v = vers

s = sor

	$\frac{j-szt}{v\% \quad s\%}$	$\frac{j-szv}{v\% \quad s\%}$	$\frac{t-szt}{v\% \quad s\%}$	$\frac{t-szv}{v\% \quad s\%}$	$\frac{j}{v\% \quad s\%}$	$\frac{t}{v\% \quad s\%}$	$\frac{j+t}{v\% \quad s\%}$
1				1-16 1,2 0,8		1-16 1,2 0,8	1 16 0,6 0,4
2		3-12 4,0 0,6		1-8 1,2 0,4	3-12 4,0 0,6	1-8 1,2 0,4	4 20 2,5 0,5
3		2-4 2,7 0,2		9-147 10,5 7,4	2-4 2,7 0,2	9-147 10,5 7,4	11 151 6,8 3,7
4		8-35 10,6 1,7		4-25 4,7 1,3	8-35 10,6 1,7	4-25 4,7 1,3	12 60 7,5 1,5
5		5-30 6,7 1,4		5-70 5,8 3,5	5-30 6,7 1,4	5-70 5,8 3,5	10 100 6,2 2,5
6	5-176 6,7 8,4	20-214 26,7 10,3	4-56 4,7 2,8	9-126 10,5 6,3	25-390 33,3 18,7	13-182 15,1 9,2	38 572 23,6 14,2
7		12-108 16,0 5,2	1-8 1,2 0,4	16-204 18,6 10,4	12-108 16,0 5,2	17-212 19,8 10,7	29 320 18,0 7,7
8	6-203 8,0 9,7	29-295 38,7 14,1	14-200 16,3 10,1	25-382 29,1 19,3	35-498 46,7 23,8	39-582 45,3 29,3	74 1080 46,0 26,5
9	1-4 1,3 0,2	24-285 32,0 13,7	7-100 8,1 5,0	3-70 3,5 3,5	25-289 33,3 13,9	10-170 11,6 8,5	35 459 21,7 11,3
10	14-416 18,7 20,0	18-192 24,0 9,2	11-266 12,8 13,4	5-50 5,8 2,5	32-608 42,7 29,2	16-316 18,6 15,9	48 924 29,8 22,7
11		10-87 13,3 4,2	8-168 9,3 8,4	1-22 1,2 1,1	10-87 13,3 4,2	9-190 10,5 9,6	19 277 11,8 6,8
12		4-22 5,3 1,1	4-68 4,7 3,4		4-22 5,3 1,1	4-68 4,7 3,4	8 90 5,0 2,2
	26 799 34,7 38,4	49 1284 65,3 61,6	49 866 57,0 43,6	37 1120 43,0 56,4	75 2083 46,6 51,2	86 1986 53,4 48,8	161 4069 100 100

Jambusi szivultán sorváltozatok rímrendszere

5.

(A szótagszámtartó versek négy sorváltozatát a táblázat elején kiemeltük.)

	AA	AABB	ABBB	AABCC	AABCCB	AAXBXB	ABAB	ABABCC	ABABCCD	ABCCB	XAXA	XAXAXBXB	XAXAXBXB	XAXABCCB	V	RÍMLELEN	
6											4 136	1 40				5	176
8		1 10							1 35		2 92	1 40			1 26	6	203
9											1 4					1	4
10	2 28	7 232					2 24				2 32					1 100	14 416
1																	-
2				1 10											2 2	3	12
3															2 4	2	4
4			1 2		1 8						2 8		1 4		3 13	8	35
5											1 16				4 14	5	30
6		1 4			1 8			1 16		11 126	1 12	1 32			4 16	20	214
7					1 8		1 6			6 78	1 12				3 4	12	108
8		1 12	1 6	1 5	1 8	2 30	1 10		1 16	1 4	13 136	2 28		1 27	4 13	29	295
9		1 12			1 16	2 22	2 16				11 146	2 28		1 27	4 18	24	285
10			1 2	1 20	1 16	2 18	3 30	1 24		1 6	3 31	1 28			4 17	18	192
11							2 18	1 12			2 19	1 28			4 10	10	87
12		1 12			1 4										2 6	4	22
	2 28	12 282	3 10	3 35	6 60	7 78	11 104	2 36	2 32	3 45	58 824	10 216	2 36	2 54	37 143	1 100	161 2083

Trocheusi szimultán sorváltozatok rímrendszere

(A szótagszámartó versek hét sorváltozatát a táblázat elején kiemeltük.)

	AAAA	AABD	ABDB	AABCB	AAXBXB	ABAB	ABAB ABBA	XAXA	XAXB	XAXBXB	V	
6								3 48		1 8		4 56
7								1 8				1 8
8		13 180						1 20				14 200
9		6 92						1 8				7 100
10		9 174					1 44	1 48				11 260
11		8 168										8 168
12	1 32	3 36										4 68
1										1 16		1 16
2										1 8		1 8
3		1 9		1 5				4 54	1 23	2 56		9 147
4			1 3					2 20			1 2	4 25
5						1 10		2 42		1 16	1 2	5 70
6					1 20			8 106				9 126
7		1 9		1 5				13 174		1 16		16 204
8		1 18	1 12	1 20				16 198	1 22	5 112		25 382
9								2 16			1 54	3 70
10		1 10			1 10			3 30				5 50
11									1 22			1 22
12												
	1 32	43 696	2 15	3 30	2 30	1 10	1 44	57 772	3 67	12 232	3 58	128 1986

Jambusi szimultán szótagszámváltó versek rímrendszere

	AA	AABB	AABBB	AABBCC	AABCCB	AAABXB	ABAB	ABABCC	ABABCCD	ABCCB	XAXA	XAXAXBX	XAXAXBXB	XAXAXBCCB	V	
6/4											1 8		1 36			2 44
7/6											4 120	1 24				5 144
8/5											1 32					1 32
8/6									1 32		3 40					4 72
8/7											1 20					1 20
9/6											2 76					2 76
9/7											1 16					1 16
9/8		1 24				1 24	1 20				6 172	2 56		1 54		12 350
9/8/6											1 12					1 12
10/4											1 8					1 8
10/6						1 12										1 12
10/8										1 10						1 10
10/8/2				1 35												1 35
10/8/4			1 10													1 10
10/9/7							1 24									1 24
10/9/8						1 42										1 42
11/10							2 36	1 36			1 32	1 56				5 160
12/6		1 16														1 16
12/7					1 12											1 12
V					1 48						1 24				4 117	6 189
-	2	1	1	2	3	4	1	1	1	1	23	4	1	1	4	49
-	40	10	35	60	78	80	36	32	10	560	136	36	54	117	1284	

Procneusi szimultán szótagszámválto versek rímrendszere

	AABB	AABBB	AABCCB	AAXBXB	ABAB	XAXA	XAXB	XAXBXB	V	
6/3						2 68				2 68
6/4						1 12				1 12
6/5						1 44				1 44
7/6						2 60				2 60
8/1								1 32		1 32
8/2								1 16		1 16
8/3						2 40		1 80		3 120
8/4		1 15				1 28				2 43
8/5						1 40		1 32		2 72
8/6						2 28				2 28
8/7						10 260				10 260
8/7/3	1 30		1 30					1 64		3 130
9/5/4									1 58	1 58
10/5					1 20					1 20
10/6				1 30						1 30
10/7						1 28				1 28
10/9						2 32				2 32
11/8/3							1 67			1 67
	1 30	1 15	1 30	1 30	1 20	25 640	1 67	5 224	1 58	37 1120

(Sor- és rímváltozatok szerint.)

ch = dipódia!

Összes jambusi versláb = 8376
(100%)

ÖVL = összes versláb

	j	s	ch	p	t	ÖVL	%
xaxa 6	231 56,6	59 14,5	57 27,9		4 1,0	408	4,87
xaxarxbx 6	73 60,8	15 12,5	16 26,7			120	1,43
aabb 8	21 52,5	1 2,5	9 45,0			40	0,48
abccb 8	67 47,9	7 5,0	33 47,1			140	1,67
xaxa 8	189 51,4	17 4,6	80 43,5		2 0,5	368	4,39
xaxarxbx 8	81 50,6	8 5,0	35 43,8		1 0,6	160	1,91
v 8	46 44,2	14 13,5	22 42,3			104	1,24
xaxa 9	10 62,5	2 12,5	2 25,0			16	0,19
aa 10	93 66,4	5 3,6	21 30,0			140	1,67
aabb 10	719 62,0	114 9,8	156 26,9	2 0,2	13 1,1	1160	13,86
abab 10	89 74,2	7 5,8	12 20,0			120	1,43
xaxa 10	96 60,0	8 5,0	27 33,8		2 1,2	160	1,91
rímtelen 10	347 69,4	17 3,4	68 27,2			500	5,97
ÖVL	2062	274	1076	2	22	3436	
%	24,62	3,27	12,85	0,02	0,26	41,02	

Trocheusi szimultán szótagszám tartó versek versláb-mutatója 11

(Sor- és rímváltozatok szerint.)

Összes trocheusi versláb = 7473

(100%)

ch = dipódia!

ÖVL = összes versláb

		t	s	ch	p	j	ÖVL %
xaxa	6	104 72,2	16 11,1	12 16,7			144 1,93
xaxarxb	6	20 83,3		2 16,7			24 0,32
xaxa	7	22 91,7		1 8,3			24 0,32
aabb	8	388 53,9	30 4,2	144 40,0	1 0,1	13 1,8	720 9,63
xaxa	8	55 68,8	3 3,7	11 27,5			80 1,07
aabb	9	290 78,8	31 8,4	22 12,0	1 0,3	2 0,5	368 4,92
xaxa	9	29 90,7	1 3,1	1 6,2			32 0,43
aabb	10	585 67,2	52 6,0	116 26,7	1 0,1		870 11,65
abab _o abba	10	137 62,3	17 7,7	33 30,0			220 2,94
xaxa	10	201 83,8	8 3,3	15 12,5	1 0,4		240 3,21
aabb	11	516 61,4	42 5,0	140 33,4		2 0,2	840 11,24
aaaa	12	131 68,2	15 7,8	23 24,0			192 2,57
aabb	12	119 55,1	28 12,9	34 31,5	1 0,5		216 2,89
ÖVL		2597	243	1108	5	17	3970
%		34,75	3,25	14,83	0,06	0,22	53,11

Közös periodusú szimultán szótagszámváltó versek versláb-
mutatója

(Sor- és rímváltozatok szerint) ÖVL = összes versláb

Összes jambusi versláb = 8376

Összes trocheusi versláb = 7473

ch = dipódia!

	j	s	ch	a	t	ÖVL %	t	s	ch	p	j	ÖVL %
6/4 xaxa	10 50,0	4 20,0	3 30,0			20 0,24	19 633	3 10,0	3 20,0		2 6,7	30 0,40
6/4 xaxa xbxb	52 50,0	30 28,8	11 21,2			104 1,24						
7/6 xaxa	200 55,6	37 10,3	58 32,2		7 1,9	360 4,30	139 77,2	9 5,0	16 17,8			180 2,41
7/6 xaxa xbxb	38 52,8	23 31,9	5 13,9		1 1,4	72 0,86						
8/5 xaxa	58 60,4	4 4,2	17 35,4			96 1,15	95 79,2	1 0,8	12 20,0			120 1,61
8/5 xaxa xbxb							85 88,5	7 7,3	2 4,2			96 1,28
8/6 xaxa	81 57,9	11 7,9	23 32,8		2 1,4	140 1,66	86 87,8		6 12,2			98 1,31
8/6 abab cdcd	70 62,5	11 9,8	14 25,0		3 2,7	112 1,34						
8/7 xaxa	33 47,1	5 7,1	15 42,9		2 2,9	70 0,84	730 80,2	24 2,7	76 16,7	2 0,2	2 0,2	910 12,19
10/6 aaxb xb	14 35,9	4 10,3	6 30,8	8 20,5	1 2,5	39 0,46	82 74,5	12 10,9	8 14,6			110 1,48
	556 6,63	129 1,54	304 3,64	8 0,09	16 0,19	1013 12,09	1236 16,33	56 0,75	246 3,29	2 0,03	4 0,06	1544 20,68

A szimultán sorváltozatok ütemtípusai

15

	5	6	7	8	9	10	11	12
j	4/1 3/2	4/2,3/3 5/1 2/4	5/2 4/3 3/4	5/3 4/4	5/4,4/5 6/3 3/3/3 4/3/2	5/5,6/4 4/4/2 4/3/3 4/2/4	5/6,6/5 5/3/3 5/4/2 4/4/3	6/6 6= 4/2 3/3
t	4/1	4/2 3/3	4/3	4/4 3/3/2 5/3	4/4/1 4/3/2 4/2/3	5/5,6/4 4/4/2 4/3/3	4/4/3	6/6 6= 4/2 3/3 4/4/4

Jambusi, trocheusi versek és sorok (a Petőfi metrumai I. számrendjében, tehát időrendi szakaszokban)

[1-20 | 21-41 | 42-62 | 63-84 | 85-104 | 105-125 | 126-144 | 145-161 | Össze-
ben

j vers	7	5	6	13	7	14	9	14	75
j sor	140	204	132	327	196	406	305	373	2083
t vers	13	16	15	9	13	7	10	3	86
t sor	316	450	331	222	185	170	232	80	1986
	²⁰ 456	²¹ 654	²¹ 463	²² 549	²⁰ 381	²¹ 576	¹⁹ 537	¹⁷ 453	¹⁶¹ 4069

A t-i versek és sorok felét tehát az első 60 versben találjuk; ugyanitt a jambusi verseknek 24%-át, a j-i soroknak 23%-át. A j-i versek felét, a j-i soroknak 52%-át a 105-161 versekben találjuk, ugyanitt a t-i versek 23%-át, a t-i sorok 24%-át.

Szimultán metrikai megjegyzések

jambusi versek

trocheusi versek

vezető metrum = jambusi
 ütem-dominancia = 2 (84.,112.)
 időmértékes (?) = 1 vers (96.)
 szabadverses (?) = 4 (70.,127.,150.,164.)

vezető metrum = ütemező
 t-i dominancia = 2 vers (3.,88.)
 hangsúlyos (?) = 3 (63,81,101.)
 szabadverses = 0

időmértékes (nem komplex) prozodiával (szótagnövsítéssel)

bizonytalan jambizálás
 3 versben (70,84,112)

időmértékes prozodiával
 bizonytalan trochaizálás = 26 vers
 (5,7,10,25,38,44,45,46,49,50,51,
 52,60,64,66,71,73,92,99,100,103,
 108,109,124,130,141)

nem trocheusi = 9 vers
 (3,17,34,35,37,39,81,101,102)
 (bizonytalan t-i = 30%
 nem trocheusi = 10,5%

sorkezdő láb t-i = 44 versben
 sorkezdő láb s-i = 7 versben
 4. láb t-i = 3 versben

2. láb j-i = 16 versben
 2. láb s-i = 11 versben
 4. láb j-i = 10 versben
 4. láb s-i = 3 versben

Jambusi szimultán szótagszámváltó versek versláb-mutatója

(Sor- és rímváltozatok szerint, a trocheusival közös periodusok kivételével!)

Összes jambusi versláb = 8376

cb = dipódia!

ÖVL = összes versláb

	j	s	ch	p	t	ÖVL %		j	s	ch	p	a	t	ÖVL %
9/6	133	30	51	1		266	10/8/4	21	5	6				38
xaxa	500	113	383	0,4		318	aabbb	553	132	315				0,45
9/7	38	2	7		2	56	10/9/7	49	9	21			2	102
xaxa	679	35	250		3,6	067	abab	480	88	412			2,0	122
9/8	61	3	16			96	10/9/8	101	11	35				182
aabb	635	32	333			115	aaxb xb	555	60	385				217
9/8	45	15	18			96	11/10	123	5	25			2	180
aaxb xb	469	156	37,5			115	abab	683	28	278			1,1	215
9/8	50	10	10			80	11/10	112	14	21				180
abab	625	125	250			096	abab cc	622	78	300				215
9/8	406	27	124	1	6	688	11/10	108	10	21				160
xaxa	590	39	360	0,2	0,9	821	xaxa	615	63	262				191
9/8	115	16	46		1	224	11/10	184	9	43			1	280
xaxa xbxb	513	71	411		0,5	267	xaxa xbxb	657	32	307			0,4	334
9/8	82	24	51	6	2	216	12/6	39	4	20			1	84
xaxa xbccb	380	111	472	2,8	0,9	258	aabb	464	48	476			1,2	100
9/8/6	26	2	8			44	12/7	30	5	6			1	48
xaxa	591	45	364			053	aab ccb	623	104	250			2,1	057
10/4	15	3	5			28	v	33	12	11	1	26	2	96
xaxa	536	107	357			033	xaxa	344	125	229	1,1	271	2,1	115
10/8	16	4	13			46	v	118	6	33			2	192
abccb	348	87	565			055	aab ccb	615	31	344			1,0	229
10/8/2	75	17	18		2	130	v	231	28	76		3	1	415
aabb ccc	577	131	277		1,5	155	v	557	67	366		0,7	0,3	495
	1062	153	734	8	13	1970		1149	118	648	1	29	12	1957

ÖSSZESEN :

versláb= 2211 271 1382 9 29 25 3927

% = 26,40 3,24 16,49 0,11 0,35 46,88
0,30

Trocheusi szimultán szótagszámváltó versek versláb-mutatója

(Sor- és rímváltozatok szerint, a jambusival közös periódusok kivételével!)

Összes trocheusi versláb = 7473

ch = dipódia!

ÖVL = összes versláb (100%)

	t	s	ch	j	ÖVL (t) %		t	s	ch	j	ÖVL (t) %
6/3 xaxa	105 77,2	7 5,1	11 16,2	2 1,5	136 1,82	8/7/3 aabb	77 71,3	13 12,0	9 16,7		108 1,45
6/5 xaxa	98 89,2	6 5,4	3 5,4		110 1,47	8/7/3 aab ccb	96 96,0	2 2,0	1 2,0		100 1,34
8/1 xaxa xbxt	44 68,8	4 6,2	8 25,0		64 0,86	8/7/3 xaxa xbxb	156 81,3		18 18,7		192 2,56
8/2 xaxa xoxo	23 57,5	3 7,5	7 35,0		40 0,54	9/4/5 ▼	186 83,0	14 6,3	12 10,7		224 3,00
8/3 xaxa	64 64,0	2 2,0	17 34,0		100 1,34	10/5 abab	64 91,4	2 2,9	2 5,7		70 0,94
8/3 xaxa xbxb	174 87,0	2 1,0	12 12,0		200 2,68	10/7 xaxa	80 71,4	6 5,4	13 23,2		112 1,50
8/4 aab bb	35 64,8	3 5,6	8 29,6		54 0,72	10/9 xaxa	118 81,9	4 2,8	11 15,3		144 1,92
8/4 xaxa	80 95,2		2 4,8		84 1,12	11/8 /3 xaxa bb	154 69,7	3 1,3	32 29,0		221 2,96
ÖVL %	623 8,34	27 0,36	136 1,82	2 0,03	788 10,54	ÖVL	931 12,45	44 0,59	196 2,62		1171 15,67

ÖSSZESEN = 1554 71 332 2 1959
= 20,79 0,95 4,44 0,03 26,21

Versláb-összesítés

(Jambusi - j - és trocheusi - t - szótagzántartó - szt -
 meg szótagzántartó - szv - , illetve közös periódusú
 jambusi - Kj - és trocheusi - Kt - szótagzántartó ver-
 sekben)

	t %	j %	ch %	s %	a %	p %	Összesen %
j szt	22 0,26	2062 24,62	1076 12,85	274 3,27		2 0,02	3436 41,02
j szv	25 0,30	2211 26,40	1382 16,49	271 3,24	29 0,35	9 0,11	3927 46,89
Kj szv	16 0,19	556 6,63	304 3,64	129 1,54	8 0,09		1013 12,09
j mind	63 0,75	4829 57,65	2762 32,98	674 8,05	37 0,44	11 0,13	8376 100,00
t szt	2597 34,75	17 0,22	1108 14,83	243 3,25		5 0,06	3970 53,11
t szv	1554 20,79	2 0,03	332 4,44	71 0,95			1959 26,21
Kt szv	1236 16,55	4 0,06	246 3,29	56 0,75		2 0,03	1544 20,68
t mind	5387 72,09	23 0,31	1686 22,56	370 4,95		7 0,09	7473 100,00
j+t %	5450 34,39	4852 30,61	4448 28,06	1044 6,59	37 0,24	18 0,11	15849 100,00